

เรื่อง

เมืองจันทบุรี

โดย

มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี
(ส.ว. มหาอำมาตยาธิบดี)

พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเสวกโท พระยาศรีธรรมศกราช
(ป๋ว บุนนาค)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๒ ธันวาคม ๒๔๗๖

4048

เรื่อง
เมืองจันทบุรี

โดย
มหาอำมาตย์โท พระยามหาอำมาตยาธิบดี
(ส.ว. มหาอำมาตยาธิบดี)

พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

มหาเลวักโท พระยาครุธรรมศกราช
(ป๋ว บุนนาค)

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๓๓ ธันวาคม ๒๔๙๖

พระมหากษัตริย์

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ บดินทรเทพยวรางกูร

สมเด็จพระนางเจ้าสุทิดา พัชรสุธาพิมลลักษณ พระบรมราชินี

และ

สมเด็จพระราชินีนาถพระองค์แรก

สมเด็จพระราชินีนาถพระองค์แรก

ปรารภ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกโท พระยาจักรีธรรมศกรราช
(ชื่อ ขุนนาค) ครองนี้ ไก่มาคำนึงถึงหนังสือพระคัมภีร์เป็นบรรณาการ
ในงาน ไก่ก็ตกลงกันระหว่างบุตรหลานว่าควรจะเป็นหนังสือเรื่องชนิดใด
จึงจะเหมาะสม ก็ยังไม่เป็นพิດตกลงกันไ้ว่าเรื่องพิมพ์เรื่องอะไรก็ ทั้ง
ระยะเวลาที่ไม่มีมากพอ จึงพร้อมใจกันนำความนี้ไปกราบเรียนพระกยา
ท่านเจ้าคุณมหาอำมาตยาธิบดี (เส่ง วีระกิจ) ซึ่งท่านได้เป็นข้าราชการ
ในกระทรวงมหาดไทย รวมมาช่วยกันกับท่านผู้ถึงอนิจกรรม และทั้งยัง
เป็นผู้ที่คบกับข้าพเจ้ามาแต่ก่อนแล้ว ท่านก็กรุณาให้ความเห็นและ
รับเป็นธุระจัดการ ในเรื่องนี้ ไก่ตกลงกันแล้วแล้ว นี้ว่าเป็นพระเดช
พระคุณอย่างหาที่สุดมิได้ ส่วนสำคัญและความมีในมาอย่างไรในหนังสือ
เรื่องนี้ก็ปรากฏอยู่ในคำนำของท่านผู้ถึงอนิจกรรมแล้วแล้ว ซึ่งหวังว่าจะเป็น
ประโยชน์และให้ความรู้แก่ผู้ที่ได้รับโดยทั่วกัน.

กุศลกิจอันใด ที่ได้ทำไปแล้วในคราวนี้ ขออุทิศส่วนกุศลอันนั้น
จงเป็นผลสำเร็จ ตามประสงค์แก่ท่านเจ้าคุณจักรีธรรมศกรราช (ชื่อ ขุนนาค)
ในสัมปรายภพทุกประการ.

๓๕๗ อนนสุโขทัย อวเทอดุสิต

พระนคร.

คำนำ

บุตร และธิดาของพระยาจักรีธรรมศุกรราช (ปัว ขุนนาค) มี
 คุณประนอม สัมปสวัสถ์ ภรรยา พต.อ.ท. เพ็ญ สัมปสวัสถ์ เป็นชาติ ได้
 มาหาข้าพเจ้าบอกวาทะการพระราชทานเพลิงศพ พระยาจักรีธรรมศุกรราช
 บิดา ในเดือนธันวาคมหน้า ขอให้ข้าพเจ้าช่วยรักษาหนังสือเพื่อพิมพ์แจก
 แก่ญาติมิตรสหายทั้งหลาย ซึ่งข้าพเจ้ามีความยินดีและเต็มใจรักทำให้
 ทุนความประสงค์ จึงเลือกได้เรื่องจันทบุรี ซึ่งพระยาอรรคราชวรณ-
 ธิภักดิ์ (หวัค ขุนนาค) บิดา และพระยาเกษมชาติ (หนา ขุนนาค)
 พระยาวิชยาธิบดี (แบน ขุนนาค) พลายพระยาจักรีธรรมศุกรราชทั้ง ๒ คน
 ได้ร่วมมือกันกับข้าพเจ้ารับราชการสนองพระเดชพระคุณ ในเวลาที่ยังขึ้นของ
 บ้านเมืองตกชงทหารฝรั่งเข้ามาช่วยในสงครามเล็กจนไป และพระ-
 ยาจักรีธรรมศุกรราชก็ไต่เต้าขึ้นราชการ เห็นว่าราชการเมืองคราฑซึ่ง
 เป็นเมืองหนึ่ง ใกล้ชิดกับนครร่วมอยู่ ในมณฑลจันทบุรี ซึ่งเจ้าภาพ
 เห็นชอบด้วย.

อนึ่ง หนังสือเรื่องเมืองจันทบุรี เป็นส่วนหนึ่งของหนังสืออันสร้ง
 กระทรวงมหาดไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ ข้าพเจ้าได้ตรวจจากหนังสือและ
 เอกสารเก่าที่ข้าพเจ้าได้เคยมาตลอดหลายและข้าพเจ้าได้ทบทวนแก่มากกว่า
 แล้ว ครั้นต่อมา พลโท บัญญัติ เทพหัสดิน ณ อยุธยา รัฐมนตรีว่าการ
 และนายพลตำรวจเอก เผ่า ศรียานนท์ รัฐมนตรีช่วยว่าการ และอธิบดีกรม
 การรถไฟทรายรองท้าวเจ้าแก้ว และเห็นว่าเห็นชอบ ของกระทรวงมหาด-
 ไทย จึงมีคำสั่งทางราชการขอให้ข้าพเจ้าแต่งต่อไปให้สำเร็จและได้ช่วย

ให้ มี สัมพันธ์ ช่วย ค้ำ ค้ำ พ ให้ พหุ ประ ให้ โทศ พหุ สห หรือ ทำ การ คิด ต่อ ใน การ ค้นคว้า เครื่องมือ ประกอบ ในการ เขียน คำ ๆ นั้น นั้น นั้น ว่า หนังสือ เรื่อง วรรณกรรม หนังสือ ของ กระทรวง มหาค ไทย และ เพื่อ ความ เคารพ ข้าพเจ้า จึง ได้ ส่ง เรื่อง นี้ ต่อ เมื่อ วรรณกรรม ไป ขอ อนุญาต เพื่อ มอบ ให้ เจ้าภาพ ค้ำ ค้ำ พ ใน งาน พระราชทาน เพื่อ ศพ พระยา ศรัทธา มหาค และ พจนานุกรม วรรณกรรม หนังสือ คำนวณ ๑๖๘๘/๒๕๕๖ ถึง วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๖ อนุญาต ให้ ข้าพเจ้า มอบ ให้ เจ้าภาพ ไป ค้ำ ค้ำ พ แรก ได้.

ปรากฏ ตาม ประวัติ ของ พระยา ศรัทธา มหาค ว่า ใน ชีวิต ของ ท่าน ๆ ได้ รับ ราชการ มา ใน ตำแหน่ง ทักษิณ ก็นั้น ใน กรม มหาค เล็ก ๆ ใกล้ ชลบุรี พระองค์ พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบรมเชษฐาธิราช ใน รัชกาล ที่ ๕ ซึ่ง ใน สมัย นั้น เช่น กัน ใน ตำแหน่ง ทักษิณ ของ ประเทศ ทักษิณ อาณาจักร ทั้ง ใน กรม นอก กรม ทุก กรม ทักษิณ ของ กรม รวม อยู่ ภายใน พระราชสำนัก และ นอก จาก นั้น ท่าน ยัง ได้ รับ ราชการ ใน กรม มหาค ไทย ใน ตำแหน่ง ทักษิณ ๆ ตาม ทักษิณ ของ ใน พระราชอาณาจักร จนถึง ตำแหน่ง ทักษิณ เช่น สมุหเทศาภิบาล สหราชอาณาจักร ทักษิณ หนังสือ วรรณกรรม และ เป็น เรื่อง ที่ เกิด ขึ้น ใน เวลา ที่ ท่าน ยัง เจริญ อายุ แต่ เป็น เรื่อง สำคัญ สำหรับ พระองค์ ของ พระยา ศรัทธา มหาค ว่า ที่ ได้ รับ ราชการ สืบ ของ พระเชษฐา พระภคินี และ ชาติ บ้านเมือง เป็น ผล สำเร็จ และ ยังมี เหตุ ที่ ข้าพเจ้า เลือ ก เรื่อง เมื่อ วรรณกรรม ให้ นั้น เพราะ มีความ สัมพันธ์ ใน ระหว่าง ข้าพเจ้า และ พระยา ศรัทธา มหาค ทั้ง ด้าน วรรณกรรม และ ส่วน ความ คำนวณ คือ

เมื่อ ข้าพเจ้า เช่น ทักษิณ ทักษิณ จาก มา จาก ข้าพเจ้า ว่า เจ้าพระยา สหพันธ์ พหุ (เทศาภิบาล) และ พระยา ศรัทธา มหาค (ทวน)

ขุนนาค) นั้นเช่นหลานสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง
ขุนนาค) ได้มาอยู่ที่สวนสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ริมคลอง
สาน จังหวัดธนบุรี ในเวลาที่นั้นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน และในสมัย
นั้นพระยาพิชัยสงคราม (พัก) คาของข้าพเจ้าได้ร่วมบริหารการกับสมเด็จ
เจ้าพระยา ในหน้าที่ต่อเรือรบลำที่รบใช้ ในราชการ และได้ออกไปล่อ
คัทแบบเรือรบของอังกฤษที่เมืองสิงคโปร์มาต่อสำเร็จ สมเด็จเจ้าพระยา
ได้ขอทำบุญม การดาข้าพเจ้าแต่ยังเป็นเด็กไปเลี้ยงไว้ ที่สวนในฐานะเป็น
หลานคนหนึ่ง จึงได้รู้จักคุ้นเคยชอบพอเป็นเพื่อนเล่นกับเจ้าพระยาสุร-
พงษ์พิทักษ์ และพระยาอรรครัตนนาถภักดิ์ เมื่อยังเป็นคุณเทศและ
คุณท้าว เพราะเป็นเด็กวันวานก็รักกัน และในฐานะที่เป็นหลาน
ช่วยกันถึง ๓ คน แล้วพากันไปเมื่อเป็นหนุ่มสาว เพราะสมเด็จเจ้าพระยา
ทำการตรวจหาข้าพเจ้าก่อนของพระเจ้าแผ่นดินสมเด็จบรม (ชม
พิสดาร) และส่งคุณท้าวไปศึกษาวิชาเรียนนอก และคุณเทศก็
ออกไปบริหารการหัวเมืองทางเมืองพระนคร ครอบเวลาข้าพเจ้าเคยใหญ่
มารดาส่งนายเทียบเขาสมาพยานต่อข้าพเจ้าไป อยู่อยู่กับสมเด็จเจ้าพระยา
เมื่อท่านชราออกจากราชการแล้ว สมเด็จเจ้าพระยามีความกรุณานาย
เทียบและข้าพเจ้ามาก ท่านเลี้ยงนายเทียบและข้าพเจ้าเทียบเท่านายอน
ขุนนาค หลานของท่าน (คือ พระยาทรงสุรเดช ข้าหลวงใหญ่มณฑล
พายัพ) เพราะเมื่อท่านชราแล้วท่านก็อาศัยความเพลิดเพลินในการเล่น
บิลเลียดเวลาว่างๆ ทุกวัน และ นายเทียบ เป็น นักบิลเลียด เรืองนามใน
เมืองไทยและประเทศใกล้เคียง เป็นครูแนะนำท่านให้เล่น และในสมัยนั้น
ท่านเลี้ยงเจ้าพระยาอภิรักษ์ (จุ้ย อภิรักษ์) เจ้าพระยาอุทิศสงคราม

(อาหะหมัก) สู้กันเมืองไทรบุรี (เกาะ) เมื่อวันหนึ่งมิใช่ในวันด้วย
จึงพาให้ข้าพเจ้าขึ้นเคยนันมากและภายหลังได้ร่วมราชการกันในกระทรวง
มหาดไทยจนวายชนม์ไป หน้าที่ของข้าพเจ้าในคราวนั้นสำหรับศึกษา
งานอยู่เนืองนิจที่จวนและศึกษาตามเวลาทำงานเข้าไปเฝ้าในพระบรมมหา-
ราชวัง จึงได้ทราบเรื่องราวของสมเด็จพระเจ้าพระยาทั้งงานในจวนและ
การงานที่ทางใต้ช่วยเสด็จราชการ จนท่านพิราลัยในลำดับต่อมา ข้าพเจ้า
ยังได้พบเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ และพระยาอรรคราชนารดภักดีทจวน
สมเด็จพระเจ้าพระยาอีกในครั้ง ๆ จนลงเวลาข้าพเจ้าไปเข้าโรงเรียนแล้วรับ
ราชการในกรมแผนที่จึงไม่ได้อยู่ปะกันนาน จนข้าพเจ้าได้มารับราชการ
เป็นราชปลัดทูลฉลองแล้วมีหน้าที่ช่วยบัญชาราชการหัวเมือง และเมื่อ
เจ้าหนาทราชการกองการเมืองที่ประเทศไปออกไปเมืองจันทบุรีในเวลา
ที่กองทหารฝรั่งเศสยังตั้งประจำอยู่ จึงได้พบพระยาอรรคราชนารดภักดี
เมื่อครั้งรับราชการเมือง ท่านยังกล่าวถึงได้พบกับข้าพเจ้า เมื่อท่าน
เกษียณชราแล้ว และกำลังพักอยู่ที่บ้านในเวลาค่ำเป็นวันราชการเมือง
ขณะพักของทหารฝรั่งเศสยกครองอยู่นั้น แม้เป็นโอกาสที่ ข้าพเจ้าได้พบปะ
คุ้นเคยกับบุตรและธิดาของพระยาอรรคราชนารดภักดีแทบทุกคน เว้นแต่
พระยาเกษมชาติ (หนา ขุนนาค) นั้นไปศึกษาวิชาอยู่ ณ ต่างประเทศ
แต่เมื่อกลับมาแล้วก็ได้มาร่วมรับราชการอยู่ด้วยกันในกระทรวงมหาดไทย
จนสิ้นชีพ จึงเป็นโอกาสให้ข้าพเจ้ากับบุตร และ ธิดาของ พระยาอรรค-
ราชนารดภักดี รู้จักคุ้นเคย และได้ช่วยกันบำรุงกันตลอดมาจนวายชนม์ไป
จากกันแล้วหลายคน ยังมีเหลือ อยู่ แต่ คุณหญิง วิเศษฤาษี (เริ่ม
อิศรางกูร) เหลือคนเดียวของพระยาอรรคราชนารดภักดี ซึ่งข้าพเจ้าได้รู้ชื่อ

ทำการสมรสกับพระยาวิเศษฤๅษี (ม.ล. เจริญ อิศรางกูร) มีบุตร
ด้วยกันหลายคน ดังเช่น นายบุญพันธ์ อิศรางกูร หัวหน้ากองเมือง
กระวันออกกระทรวงการต่างประเทศ และนายแพทย์ รัดพัฒน์ อิศรางกูร
เป็นต้น โดยเฉพาะพระยาภิรมย์ภักดีราชัน ข้าพเจ้ารักเช่นเช่นของ
ได้พยายามอบรมแนะนำวิชาคน วิถีปฏิบัติราชการให้จนจำของ.

การสัมพันธ์ในระหว่าง ข้าพเจ้ากับพระยาภิรมย์ภักดีราชัน และ เมื่อง
เงินทูลกระหม่อมยังมีสงอีก คือ เมื่องพระยาพิชัยสงคราม (พัก) คาข้าพเจ้า
ได้ออกไปร่วมรัฐบาลการกับสมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง
ขุนนาถ) ในสมัยเมื่อก่อนยังร้อนรนออกไปก่อเรื่อราชการและจัดการ
ของกันเมืองเงินทูลกระหม่อมจากชกัก ญวน และเขมรนั้น คา
ข้าพเจ้าได้สมรสกับคุณหญิงมีชัยภักดีราชันในเมื่องเงินทูล เป็นญาติเกี่ยว
ของกับคุณหญิงภรรยาพระยาวิเศษฤๅษี (แบน ขุนนาถ) และข้าพเจ้า
ยังมีญาติสนิท คือนายรัง (อ.รังสี) ชาวเมื่องเงินทูล ข้าราชการปกครอง
ซึ่งกำลัง อธิบดีกรมประจักษ์สงครามศึกษา.

ในฐานะที่ข้าพเจ้าได้เคยเป็นผู้ปกครองจังหวัดเงินทูล และมีญาติอยู่
ทางนั้นมาก จึงได้ไปมาทางจังหวัดนั้นอยู่เป็นเนืองนิจ และเท่าที่ข้าพเจ้า
ได้ท่องเที่ยวมาทั่วทุกจังหวัดในพระราชอาณาจักรจนจำของ ข้าพเจ้า
อาจยืนยันได้ว่า ความคึกคักความงามของจังหวัดเงินทูลนั้น นอกจากความอุดม
สมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติและสถานทักทวนที่สวยงามดังเช่น นาคก
พลว นาคกเขาสระยาบ บ่อพลอยเขาพลอยนทวน ไร่พริกไทย สวนส้ม-
เขียวหวาน บ้านขางกระระ ฝายน้ำหลุมสิ่ง และเกาะงามๆต่างๆ
ทางชายทะเล แล้วยังมีคนสำคัญ คือ (๑) ปวงชนชาวไทยในจังหวัด

จันทบุรี เป็นผู้รักชาติบ้านเมืองจริง ซึ่งได้พิสูจน์แล้วในเวลาที่มีการ
ฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ ๑๑ ปีเศษ (๒) ชาวจันทบุรีเล่าเรียนก็มีจำนวนผู้ที่
ได้เล่าเรียนถึงชั้นปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต ในตำแหน่งผู้พิพากษาชั้นสูงมากกว่า
คนอื่น และ (๓) มีจำนวนหนังสือสงวนมากกว่าจังหวัดอื่น.

พระยาศรีธรรมศกราช เป็นขุนการปรื่องงาม ถิรียา มารยาตสุภาพ
เรียบร้อย สัมพันธ์มีคุณวิเศษสามารถฉลาดเฉลียวพร้อมทั้งคน ความ
ประพฤติและนิสัยก็ ใจบุญโอบอ้อมอารีแก่ญาติมิตร เป็นที่นิยมชมชอบ
ทั่วไป ทั้งในวงราชการและในวงบ้าน.

ข้าพเจ้าขอ ขนโมทนา ในกุศลคุณงามที่ ถักถักงานของท่าน ซึ่งบุตร และ
ธิดาพระยาศรีธรรมศกราช ได้ทำคุณงามดีขึ้นเป็นของชาติช่วยสนองพระเดช
พระยาศรีธรรมศกราช และขออำนาจบุญคุณที่ได้บำเพ็ญในครั้ง นี้ ขอ
สัมฤทธิ์ผล ตลอดกาลให้สำเร็จ หิตถุสส ขวัญใจบุญคุณแก่ มหาเสวกโท
พระยาศรีธรรมศกราช ซึ่งดำรงอยู่ ไปแล้ว ตาม ควร แก่ คติ วิสัย ใน
สมัยปรากฏทุกประการเทอญ.

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (ส.ว. มหาอำมาตยาธิบดี)

วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๖

มหาเสวกโท พระยาศรีธรรมศกราช

ชาติ : ๒๓ เมษายน ๒๔๑๓

มรณะ : ๑๔ กันยายน ๒๔๕๖

ประวัติ

พระยาศรีธรรมศกราช (ปัว บุนนาค)

มหาเสวกโท พระยาศรีธรรมศกราช ชาติยศินทรสุนทรฤไชย
ชกษยพริยพาหุ (ปัว บุนนาค) เกิดณ วัน ๕ ๖ ค่ำ ปช ฤศศักราช
๑๒๓๖ ตรงกัวันท ๒๓ เมษายน พทศักราช ๒๔๑๗ เป็นบัท ๗ ใน
รัชกาลท ๕ ณ ทยานเคมฝงอนบร เป็นบุตร พระยาธรรพรราชนารณกั
(ทวาก บุนนาค) และ คุณหญิงบัว ธรรพรราชนารณกั ท.จ. เป็นมารดา.

การศึกษา

เมื่อเยาว์ไ้เข้าศึกษาธรรมหนังสือไทยที่ โรงเรียน หลวงพระตำหนัก
สวนกลหลายในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นสถานศึกษาที่สำคัญสำหรับ
เจ้านาย และ บุตร ข้าราชการ ชน ใน สมัยนั้น โดย ทรง พระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้กัตั้ง โรงเรียน ณ ขนแพธ อบรม บวรดา เจ้านาย ชนมพระเจ้า
ลูกเจือบัง พระเจ้าน้องเจือบัง และไ้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ส่งไป
ถึงบรมภาณบุตรของพวกข้าราชการชั้นผู้ ใหญ่ด้วย ชาติยศกักล่าวณ
พระยาศรีธรรมศกราช ึ่งไ้เข้า ศึกษาอบรมอยู่ใน สำนักเรียนน ด้วยผู้ หนึ่ง
เป็นเวลา ๒ บ ค้อมาบ พ.ศ. ๒๔๓๒ ไ้เข้าศึกษาเป็นนักเรียนราชการ
ของกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการสมัยนั้น) อยู่อก ๒ บ และ
เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ไ้เข้าศึกษาเป็นนักเรียนราชการ ของกระทรวงมหาด-
ไทยอก ๕ บ จนสำเร็จการศึกษาและไ้รับประกาศนียบัตรของสำนักศึกษา

ณ

ณ ๒ ฅบย และต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เข้าเรียน การปกครอง
มณฑลพิษณุโลกอีก และสำเร็จการศึกษาโดยสอบไล่ได้ประกาศนียบัตร
ชั้น ๒ อีก ๑ ฅบย ในเวลานั้น.

รับราชการ

ในขณะที่พระยาอรรคราชนารายณ์ที่ผู้ศึกษา ได้เข้าเรียนด้วยตัวต่อพระ-
บาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ยังได้ไปรบกเกล้าฯ ให้อภัยตัว
เป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมต่อสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามห-
วชิรุตทิศ สยามมกุฎราชกุมารพระองค์แรกด้วย และต่อมาเมื่อสมเด็จพระ-
บรมโอรสาธิราชพระองค์นั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระ-
มกุฎเกล้าฯ ซึ่งขณะนั้นดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ามห-
วชิราวุธ กรมขุนเทพทวารวดี ทรงได้โปรดการเฉลิมพระเกียรติจาก
สมเด็จพระบรมชนกนาถ เป็นมกุฎราชกุมารองค์รัชทายาทสืบแทน
สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช แล้วได้โปรดฯ ให้อภัยตัว เป็นมหาดเล็ก
ข้าหลวงเดิมอีกเช่นเคยจน.

พระยาภิรมย์สงคราม รัชกาลที่ ๕ เริ่มเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ โดย
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นมหาดเล็กวิเศษเวรสิทธิ์ในกรมมหาดเล็ก
การรับราชการในกรมมหาดเล็กเวลานั้นถือว่าสำคัญมาก เพราะเป็นการ
รับใช้ใกล้ชิดกับพระองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งโดยมากมักทรง
เลือกผู้รับราชการบรรดาบุตรหลานในราชสกุล, ราชินิกุล และขุนนางผู้ใหญ่
ซึ่งเป็นผู้ที่เคยไว้ วางพระราชหฤทัยมาแล้วตั้งแต่ครั้งบรรพบุรุษ เพื่อให้ได้
รับการฝึกฝนทั้งงานชันษาขึ้นไป พระยาภิรมย์สงคราม ซึ่งในขณะ

นั้นมียายุเพียง ๑๓ ปีเศษ จิตว้ายยังอยู่ในเขตประณมวชิ ที่โคกโม โอกาสเขา
ไปรับใช้ใกล้ชิดกับพระยาศรีสุทนต์นั้น นับว่าทรงพระมหากรุณามากอยู่
จนแรกไปตกเกล้า ให้เป็นมหาดเล็ก รับใช้ ตลอดจน ฉวยงาน ค้าง ๆ
เรื่อยจนมาตามลำดับ การรับราชการอยู่ใกล้ชิดพระองค์เช่นนั้น เป็นโอกาส
ให้ได้เห็นเหตุการณ์และได้ยินได้ฟังเรื่องราวการอื่นเกี่ยวกับพระราชกรณีย-
กิจต่าง ๆ ตลอดทั้งพระราชโสมบายน ในการปกครองบ้านเมือง เพราะใน
สมัยนั้น ศูนย์กลางแห่งการปกครองประเทศทั่วพระราชอาณาจักรทั้งใน
กรุงนอกกรุง และทุกกระทรวงทบวงกรม ก็จะต้องรวบยอดเข้าสู่ภายใน
พระราชสำนักทั้งสิ้น ซึ่งนับเป็นส่วนสำคัญแห่งการศึกษาคูหาไปในตัวด้วย
และแล้ว ก็ได้นำมาเขียนแนว ทางแห่งการ ปฏิบัติราชการ ของท่านต่อมา จน
กระทั่งได้มีกำหนดหน้าที่ราชการสำคัญตามลำดับกันไปดังนี้ :-

ตำแหน่ง

๓๑ พ.ศ. ๒๔๓๖	เป็น	นายรอง มหาดเล็กเวรสถิต
๓๗ พ.ศ. ๒๔๓๘	เป็น	มหาดเล็กกรมพร
๓ พ.ศ. ๒๔๔๐	เป็น	ผู้ว่าราชการชั้น ๔ เมืองไชยา
๑๐ มี.ย. ๒๔๔๒	เป็น	ปลัดมณฑลชั้น ๔ เมืองภูเก็ต
๑๐ พ.ค. ๒๔๔๖	เป็น	ผู้ว่าราชการชั้น ๓ เมืองพังงา
๑๔ ก.ค. ๒๔๕๐	เป็น	ผู้ว่าราชการชั้น ๒ เมืองตรวัก
๒๑ มี.ค. ๒๔๕๑	เป็น	เกษมชาเมืองวัง
๒๗ มี.ค. ๒๔๕๓	เป็น	ปลัดมณฑลชั้น ๑ เมืองชิน
๑ เม.ย. ๒๔๕๖	เป็น	ผู้รั้งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา

๑๓ ก.ย. ๒๔๕๖ เป็น สมุหเทศาภิบาลสำเร็จราชการ
มณฑลอยุธยา

อนึ่ง ใ้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นรองสมุหการ ทบ๒ แผ่นดิน
กษัตริย์กาลที่ ๖ ทรงแต่งกงเมื่อนท ๔ เมษายน ๒๔๖๒ ในรัชกาลที่ ๗
ทรงแต่งกงเมื่อนท ๔ เมษายน ๒๔๖๕.

บรรดาศักดิ์

๓๑ พ.ศ. ๒๔๓๖	เป็น	นายร้อยเล่ห์ขาว	ศักดินา	๓๐๐
๒๗ มี.ศ. ๒๔๓๘	เป็น	นายพันราชการ	„	๕๐๐
๓ พ.ศ. ๒๔๔๗	เป็น	พระบริรักษ์	„	๓๐๐๐
๑๖ เม.ย. ๒๔๕๑	เป็น	พระยามหาสังหนาท	„	๓๐๐๐
๑๕ ก.ย. ๒๔๕๕	เป็น	พระยาจักรีกรมการ	„	

๑๐๐๐๐-๑๒๐๐๐

ยศ

๓ ก.พ. ๒๔๕๒	เป็น	อำมาตย์โท
๒๐ ส.ศ. ๒๔๕๔	เป็น	อำมาตย์เอก
๑๓ ก.ย. ๒๔๕๖	เป็น	มหาอำมาตย์ตรี

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๘ ทรงพระราชดำริให้ยุบราชและสมุหเทศา-
ภิบาล ซึ่งเดิมมีสังกัดขึ้นอยู่กักระทรวงมหาดไทย เปลี่ยนมาขึ้นสังกัด
ในกระทรวงวังแล้ว จึงโปรดเกล้าฯ ให้มาใช้อยู่ทางพระราชสำนัก.

๑๐ พ.ย. ๒๔๕๘	เป็น	มหาเสวกตรี
๑ มี.ศ. ๒๔๖๒	เป็น	มหาเสวกโท

ยศพิเศษ

๑๓ ก.ค. ๒๔๖๔ เป็น นายพันตรี } นายทหารพิเศษประจำ
๑ ข.ค. ๒๔๖๕ เป็น นายนาวาอากาศตรี } จำกองทัพอากาศ

ยศเสือบ้า

ได้รับพระราชทานยศตั้งแต่นั้นสร้างนายหมื่นเสือบ้าขึ้นไป จนถึงนาย
กองเอก ในกองเสือบ้ามาหลว เมื่อวันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๓
และเป็นราชองครักษ์เสือบ้าด้วย.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

-
- พ.ศ. ๒๔๓๖ ตราวิจิตรภรณ์
 - พ.ศ. ๒๔๕๑ ตราภักทธาภรณ์
 - พ.ศ. ๒๔๕๒ ตราภุมณาภรณ์
 - พ.ศ. ๒๔๕๖ ตรามณฑนาภรณ์
 - พ.ศ. ๒๔๕๗ ตราภคิยจุลจอมเกล้าวิเศษ (โต๊ะทอง, กาทอง)
 - พ.ศ. ๒๔๕๘ ตราภินาภรณ์
 - พ.ศ. ๒๔๕๙ ตราภคิยจุลจอมเกล้า (พานทอง, เครื่องยศ)
 - พ.ศ. ๒๔๖๔ ตราทวีติยาภรณ์มงกุฎสยาม
 - พ.ศ. ๒๔๖๕ ตราปฐมาภรณ์มงกุฎสยาม (มงกุฎชั้น ๑)
 - พ.ศ. ๒๔๖๖ ตราภคิยจุลจอมเกล้าวิเศษ (พานทอง, เข้าน้ำทอง, กระโถนทอง)

พ.ศ. ๒๔๓๖	เหรียญรัชฎาภิเษก กาไหล่ทอง	รัชกาลที่ ๕
พ.ศ. ๒๔๓๗	เหรียญราชาริยา กาไหล่ทอง	
พ.ศ. ๒๔๔๐	เหรียญประพาสยุโรป และเสมาพระบรมรูป	
พ.ศ. ๒๔๔๘	เหรียญทวาทิเษก	
พ.ศ. ๒๔๕๐	เหรียญรัชมิ่งคลาภิเษก	
พ.ศ. ๒๔๕๒	เหรียญรัชมิ่งคัล	รัชกาลที่ ๖
พ.ศ. ๒๔๕๕	เหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๖ กาไหล่ทอง	
พ.ศ. ๒๔๕๘	เหรียญราชริ รัชกาลที่ ๖	
พ.ศ. ๒๔๖๒	เหรียญจักรพรรดิมาลา	
พ.ศ. ๒๔๖๘	เหรียญบรมราชาภิเษก รัชกาลที่ ๗ กาไหล่ทอง	
พ.ศ. ๒๔๗๕	เหรียญฉลองพระนครครบ ๑๕๐ ปี กาไหล่ทอง	

นอกจากนี้ยังมีเหรียญในราชการเสนา รวมทั้งเข็ม, แหวน, เสมา และของพระราชทานอื่น ๆ ซึ่งเป็นส่วนพระองค์บ้าง ของบรรดาเจ้านายพระองค์อื่นนอกบางข้อก็เช่น เข็มเพชรวิจิตร (เข็มชาติหลวงเดิมพระมงกุฎเกล้าฯ) เข็มพระบรมรูปสมเด็จพระพนยหิตหลวง ชนบท ๑ กรอบ และมงกุฎประคองเพชร เป็นต้น ฯลฯ

อนึ่ง ในคราวที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัดตราด ซึ่งท่านได้เป็นผู้ไปรัยเมืองคืนจากรัฐบาลฝรั่งเศสในขณะนั้น ประเวทย์กับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากประพาสยุโรป มีพระราชประสงค์จะทรงเยี่ยมเยียนตักขุขของราษฎรในเมืองนั้น หลังจากที่ได้กลับไปอยู่ในความปกครองของรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นเวลาช้านาน พระยาจักรีธรรมศกรราชได้เป็นผู้อำนวยความสะดวกการรับเสด็จพระราชดำเนินในครั้งนั้น

ใต้ทรงมีพระราชบัญญัติสันติการด้วย และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระ-
ราชทานของพระรถจากยุโรป คือ นาฬิกาพกเรือนทองคำลงยาพร้อมทั้ง
แหวนและสายทองคำพร้อมอัญมณีพระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. อย่างหนึ่ง
ของขจรอัญมณีพระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. ไขหนึ่ง และกลิ้งขจร
อาภรณ์เหลี่ยมทองคำพร้อมอัญมณีพระบรมนามาภิไธยย่อ จ.ป.ร. เช่นเดียวกัน อีก
อันหนึ่งเป็นข้าแทนความชอบส่วนพระองค์อีกด้วย.

เงินเดือน

ได้รับพระราชทานเงินเดือนละ ๒๐ บาท ขึ้นไป จนถึง ๑,๓๕๐ บาท
เป็นตัก.

ราชการพิเศษ

๑. ใ้ไปราชการเมืองแขก และ เมืองสงขลา กับ ท่านเจ้าพระยา
เทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๖.

๒. ใ้เป็นผู้เชิญลายพระราชหัตถ์ เสด็จไปตรวจราชการเมือง และ
อำเภอต่างๆ ในมณฑลพิษณุโลก และตรวจการพิจารณาคดีศาลยุติธรรม
โดยพระบรมราชโองการ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๕.

๓. ใ้รับทูลเกล้าฯ พระราชสีห์ ให้ เสด็จทางไปตรวจราชการชายเขต
แกนมืองตราที่ติดต่อกับเขตฝรั่งเศส พร้อมด้วยพระยาวิเศษ และ
ข้าบริพาร ๗๔ คน ซึ่งทำการก่อสร้างรัฐบาลฝรั่งเศส ใ้จัดการส่งตัว
เข้ามากรุงเทพฯ ทั้งหมด เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๕๒.

๔. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ใ้เชิญนำพระพิพัฒน์สัตยาใน

คราวเปลี่ยนรัชกาล ไปยังมณฑลนครศรีธรรมราช และมณฑลยะกาน
เมอบ พ.ศ. ๒๔๕๔.

๕. ได้จัดทำารเรียเงิน จากราษฎรใน มณฑล ยะกาน
และรวบรวมข้อเครื่องขึ้น มอบให้ กองทัพอากาศได้ ๔ เครื่อง ในเวลานั้น
และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศพิเศษ นายพันตรี ประ-
จักษ์กองทัพอากาศ เมอบ พ.ศ. ๒๔๖๔.

เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว โขบได้ ร่วมเข้าเดิน เช่น กุ เคียงใน ขบวน พยพยาตรา แล้ว
ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยุบมณฑลต่าง ๆ เสียทั้งสิ้น จึงต้อง
กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ เมอบ พ.ศ. ๒๔๖๕ เพื่อบริการ
ราชทานบำนาญต่อไป รวมเวลาบริหารราชการทั้งหมดประมาณ ๓๘ ปีเศษ.

บุตรธิดา

บุตรธิดาของท่านซึ่งยังคงมีชีวิตอยู่ในปัจจุบัน คือ

๑. น.ส. ประมุล ขุนนาค
๒. นางมาลัย เจตะสานนท์
๓. นางสาวสิทธียานการ (ประมัย แสง-ชูโต)
๔. นางมลิ โกมลมีศรี
๕. นางภักตร์ แสง-ชูโต
๖. นางประพาฬ ภิมะโยจิน
๗. นางประนอม ลิ้มขันธ์สวัสดิ์

๘. นายขจร ขุนนาค
๙. นางประนพ พยัคฆ์
๑๐. นายประจวบ ขุนนาค
๑๑. แพทย์หญิงประเจียด ขุนนาค
๑๒. ร.อ. บรรจบ ขุนนาค
๑๓. น.ส. ประจิตร ขุนนาค
๑๔. นายขจร ขุนนาค

พฤติการณ์

พระยาภิรมย์ภักดี ทรงดำเนิกรับราชการในสังกัด ทหารบก ทหารบก และมารดา ทั้งได้รับการศึกษาในชั้นมัธยม และยังได้รับการอบรมอย่างลึกซึ้งออกมาจากพระราชนัดดา ทั้งไม่จำเป็นต้องกล่าวว่าคุณสมบัติในครัวเรือนเป็นอย่างดี ทั้งที่ใครเห็นมาแล้วจะเข้าใจถึงความซื่อสัตย์ที่ได้รับจากทางราชการและองค์พระมหากษัตริย์ ในส่วนที่ทำงานแล้วไม่ว่าจะเป็นเจ้านาย ฝั่ยกับบัญชา ลงมือปฏิบัติด้วยความซื่อสัตย์และซื่อสัตย์ภายใต้บังคับบัญชา ตลอดจนการที่จะบรรเทาทุกข์และช่วยเหลือความเห็นเป็นอย่างเดียวกันว่า ท่านเป็นผู้ที่มโนสยอสนธิและโดยอ้อมช่วยเหลือคนทั่วไป ช่วยเหลือบุคคลไม่เลือกหน้า ทำอะไรทำจริง และทำให้ทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นงานหนักไหน ทำความเจริญให้แก่บ้านเมืองต่าง ๆ ที่เคยไปเป็นผู้ว่าราชการมาทุกแห่ง สำหรับตำแหน่งสุดท้าย คือ สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ซึ่งอยู่นานกว่าทศวรรษ ๑๒ ปีเศษ ก็ได้ทำความเจริญให้มากเท่าที่จะทำได้ ทั้งจะเห็นได้ว่าเป็นผู้ที่ทรงเมตตาให้

ทางรถไฟไปดงมะเดื่อ
พระองค์ ปล่อยให้ประชาชนทั่วไปเสด็จและไปเที่ยวชมมณฑล
ได้ โดยสะดวก.

ในส่วนการสังคมและสมาคม กล่าวโดยทั่วไปก็นับว่าท่านเป็นผู้
ที่รักคนและช่วยเหลือผู้อื่น เพราะในบรรดาวงศ์ญาติทั้งสี่ฝ่ายของท่าน
ก็มีมากและนับว่าอยู่ในวงการขึ้นส่งของสมาคม ทั้งยังมี โอกาสได้ศึกษา
หาความรู้มาฝากกันทุกที โดยหาสมาคมกับคนที่มากมา ได้ทำงาน
ในตำแหน่งหน้าที่สำคัญๆ มา ได้เห็นเหตุการณ์ต่างๆ มาแล้วเป็นอย่างดี
ประการหนึ่ง และในสมัยที่เริ่มเข้าศึกษาเป็นนักเรียนราชการของกระ-
ทรวงมหาดไทย และได้เริ่มเข้ารับงานในราชการกระทรวงนี้ ก็ได้รับ
พระอุปการะจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
เป็นอย่างดี ทรงพระเมตตาชุบเลี้ยงเลี้ยงดูเสมือนเช่นพระโอรสของ
พระองค์เอง โปรดประทานพระโอรสทั้งสี่คนอบรมทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้ง
หน้าที่การงานและนอกนั้นไปจนหมด เทพพระพ่อพระทัย กล่าวได้ว่า
พระองค์ท่านได้ทรงชุบเลี้ยง แล้วทรงเลี้ยงดูอย่างใกล้ชิดจนมากทรง
เมตตาห่วงใยให้เข้านั่งสนทนาคณะญาติพี่น้อง ราชการ ทางพระนคร พระ-
กรรณกิจทั้งนี้ อีกประการหนึ่ง ด้วยเหตุทั้งสองประการจึงกล่าวได้ว่าทั้งทำ
ให้ท่านเป็นผู้ที่เด่นคนหนึ่ง ทั้งนอกเมืองและในพระราชสำนักขณะนั้น
แต่ถึงแม้ว่าท่านจะถึงพร้อมแล้วด้วยลาภและยศทุกประการ ก็หาได้ทำให้
ท่านต้องเข้าไปเพราะสิ่งแวกล้อมเหล่านั้นไม่ คงเป็นอยู่อย่างเดิมตาม
ปกติวิสัย มีใจพลอยรักเหมือนเดิมชอบชวนสนทนากับผู้อื่นและ
ด้วยเหตุดังกล่าวนี้นี้ ท่านจึง เป็นที่รักใคร่ และเคารพนับถือ ของบรรดา
ลูกหลานและบุคคลที่เคยสมาคมด้วยเป็นอันมาก.

มรณกาล

เมื่อออกจากราชการแล้ว ก็ยังคงอยู่ที่บ้านในจังหวัดกันเกราชบุรี
และได้บำเพ็ญประโยชน์ต่าง ๆ ทั้ง ทางบ้านเมือง และ ทาง พระศาสนา ตาม
สมควร ครั้นเมื่อถึงปี พ.ศ. ๒๔๘๕ ท่านได้เริ่มป่วยเป็นโรคความดัน
โลหิตสูงและเบาหวาน ได้ทำการรักษาจนอาการดีขึ้นแล้ว และเพื่อความ
สะดวกนานาประการ บรรดาญาติ ๆ จึงพร้อมใจกันนำท่านกลับลงมาเพื่อ
รักษาตัวในกรุงเทพฯ ต่อไป การรักษาในระยะหลังนี้ปรากฏว่าอาการดีขึ้น
จนเกือบจะหายเป็นปกติเช่นเดิม จนถึงเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๘๖
อาการป่วย กลับทรุดลง ด้วยโรคเส้นโลหิตในสมองแตกแล้วเล็กน้อยเป็น
โรคอัมพาตเรื้อรังมา อาการมีทรุดลงอย่างเห็นได้ชัดอย่างช้า ๆ เป็นอยู่
ถึงประมาณ ๔ ปีเศษ ที่ได้ทำการรักษาพยาบาลกันตลอดมาอย่างดีที่สุด
แต่ก็ยังไม่สามารถของแพทย์ที่ป่วย เมื่อวันท ๑๔ กันยายน
พ.ศ. ๒๔๘๖ เวลา ๒๒.๑๕ น. ท่านถึงอนิจกรรมโดยสงบ ท่ามกลาง
การเฝ้าล้อมของแพทย์ทั้งหลายและญาติพี่น้องโดยทั่วกัน สิริรวมอายุได้
๗๕ ปี ๕ เดือนกับ ๒๒ วัน.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖ เวลาบ่ายพระราชทานนำ
ศพ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานโกศโถสุมศพ
ทั้งบนแวนฟ้า พร้อมด้วยฉัตรเบญจา ๖ คัน ประกองเป็นเกียรติยศ.

รูป ชีวติ มจ.จัน นามโคตติ นชีวิติ

รูป/กายช้อมกับสกุณ แต่ชื่อเลี้ยงคุณความดียังคงอยู่

เส้นสกุลของท่านเป็นดังนี้

เจ้าพระยาจักรีมหาเสนา (ขุนนาง)

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์

(ดิส ขุนนาง)

พระยาอภัยสงคราม

(นกกิ่ง ขุนนาง)

พระยาจักรีราชานุรักษ์

(หวาด ขุนนาง)

พระยาจักรีธรรมสกราช (ปัว ขุนนาง)

พระยาจักรีราชธานี (คนเตงน)

(คนสกุล สมบัติ)

พระยาจักรีราชธานี

(นกกิ่ง สมบัติ)

คุณหญิงปัว จักรราชานุรักษ์ ก.ร.

สารบัญเรื่อง

	หน้า
๑. เรื่องกองทหารฝรั่งเศสยกไปตั้งอยู่ เมืองจันทบุรี	๑
๒. เจ้าเทศก์ทองรูปไปจัดการเมืองจันทบุรี	๕
๓. รายงานพระยามหาอำมาตยาธิบดี ส. วิรัชศิริ (มหาอำมาตยาธิบดี) เมื่อยังเป็นทพระยาศรีสหเทพราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย ออกไปตรวจราชการเมืองจันทบุรี ในเวลาทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่	๘
๔. สำเนาจดหมายพระยาศรีสหเทพราช กอมมันด์ร กักเซ ผู้บัญชาการกองทหารฝรั่งเศส เมืองจันทบุรี ลงถึงวันที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗ เรื่องการงานในเมืองจันทบุรี	๒๗
๕. เรื่องสำเนาจดหมายพระยาศรีสหเทพราช กอมมันด์ร กักเซ ผู้บัญชาการกองทหารฝรั่งเศส เมืองจันทบุรี ลงถึงวันที่ ๘ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๘ เรื่องการงานในเมืองจันทบุรี	๓๐
๖. สำเนา จดหมาย เสนาบดี กระทรวงมหาดไทย กราบบังคมทูล	๓๒
๗. สำเนาพระราชหัตถ์ เลขา คอย เสนาบดี กระทรวงมหาดไทย	๓๕
๘. อธิบายเรื่องรายงานระยะห่างจากกันถึง ๖ ปี	๓๖
๙. รายงาน พระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อยังเป็น ทพระยาศรีสหเทพออกไปราชการ และ ราชการฉลอง เมืองจันทบุรี ภายหลังกอง ทหารฝรั่งเศสให้ย้ายถอนไปแล้ว	๓๘

๑๐. ลำเนาประกาศของ ทหารฝรั่งเศสเมื่อยกออกไปจากเมือง
จันทบุรี ๖๒
๑๑. รายงานประกาศ พระยาศรีสหเทพในที่ประชุมผู้ว่าราชการ
เมือง กรมการ กำนันผู้ใหญ่ บ้าน และราษฎรใน ราชอาณาจักร
เมืองก่อนเวลา สักเชิฐของมหาราช ชนยศเสา ๖๓
๑๒. คำประกาศของ พระยาวิชชาธิปัตย์ ว่าราชการ เมือง จันท-
บุรี ๖๕
๑๓. รายงานการทูลเกล้าทูลกระหม่อม ๖๗
๑๔. บัญชีพระสงฆ์ที่มาร่วมในการพิธีของเมือง ๖๘
๑๕. บัญชีรายการ ทิวทัศน์ทุ่งฝรั่งเศส เมืองจันทบุรีขอให้ทำ
บ้าน หลวงท ขช จาก เมือง เสวยคำทรมัน สดงาน กง สด
ฝรั่งเศส ๖๙
๑๖. รทหมายไว้ถึงกงสุลฝรั่งเศสเรื่องบ้านพักเขนสดานกงสุล ๗๐
๑๗. รทหมายพระยาศรีสหเทพออกเรื่องบ้านพักแถวเสด็จ ๗๑
๑๘. รายงานพระเทพสังครามปลัดเมืองจันทบุรีเรื่องไปท่งอำเภอ
คลองใหญ่ ๗๓
๑๙. รายงานขุนภาษาสุนทรไปจัดการส่งกองทหารฝรั่งเศส ๗๕
๒๐. รายงานพระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อยังเป็นพระยาศรี-
สหเทพไป กรวย ราชการ เมือง จันทบุรี พ.ศ. ๒๔๔๘ ๗๕
๒๑. เรื่องเกี่ยวกับ กองทหารฝรั่งเศสมาท่งอยู่ใน เมืองจันทบุรี
หลวงสาครศุขเชกต์ (ป. สาควิถานนท์) เรียบเรียงพิมพ์

โฆษณาว่าด้วยเรื่องปราบฮองยักเหว การชำระคดีเกี่ยว
ด้วยคนในบังคับฝรั่งเศส กองทหารฝรั่งเศสตั้งค่ายตรวจ
เขตฝ่ายปากน้ำแหลมสิงห์ การรื้อพ้องทหารฝรั่งเศส
และทหารญวนตามเรื่องกบฏเมืองไทย เรื่องฝรั่งเศสยก
และถักเรือกลไฟ "ภิรมย์เรวาร์" กองทหารฝรั่งเศส
ช่วยเหลือการรักษาวัดภักดีใจเย็น สถานของกองทหาร
ฝรั่งเศส พื่อเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้า
อยู่หัว พื่อวันฉลองชาติฝรั่งเศส สถานทราบการฝ่าย
ไทยสมัยนั้น สถานฝรั่งเศสได้สร้างไว้ ความลำบาก
ของผู้ว่าราชการเมือง การย้ายสถานทราบการไปตั้งอยู่
ในกองทหาร การตั้งกองฝรั่งเศสประจำจังหวัดกัน
บุรี ๕๐-๑๑๖

๒๒. รายงาน พระเทพสังฆคณาธิบดีสงฆ์สามเณรในครวี่เมืองกัน
บุรี ๑๑๗
๒๓. ความ เกือบ รอนของ กระทรวงมหาดไทยใน เวลาที่ เมือง
กันทรวิชัยนคร ๑๑๘
๒๔. สลักสำมะโนครัวอำเภอ วัด พระสงฆ์ นักเรียน ชาวชน
สัญภาพานะ ๑๒๑-๑๒๕
๒๕. พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาจักรีบรมราชูปถัมภ์
ทรงสดับปกรณ์ ๑๒๖

เรื่อง กองทหารฝรั่งเศสยกไปตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรี

ก่อนการเลาถงเรื่องกองทหารฝรั่งเศสยกไปตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรี เห็นว่าควรจะได้ลงเทศกยกไปตั้งอยู่ข้างเพื่อให้ผู้ชานเข้าใจเรื่องโกศ คอ

ตามสนธิสัญญาอันอยู่ ฉบับลงวันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ข้อ ๖ ระบุไว้ว่า คอเวอนแมนส์ ฝรั่งเศสจะได้ตั้งอยู่ที่เมืองจันทบุรีจนกว่าจะไ้กระทำการสำเร็จแล้วตามข้อความในหนังสือสัญญา และเป็นที่เห็นว่า เ็นถึงเวลาที่เลิกถอนออกจากที่เสร็จแล้วเป็นการสงบเรียบร้อยทั้งฝ่ายภาคตะวันออก และ ฝ่ายชาวฟากตะวันตกเพียงจังหวัดกตกลาวไว้ ในหนังสือสัญญาดังกล่าวไว้วันที่ ๓ นั้น

และในบันทึกถวาทายสนธิสัญญาดังฉบับนั้นข้อความที่

เสนายักกระทรวงการต่างประเทศ ได้ ทวงซักถามบรรคราชทูตฝรั่งเศส ผู้มีอำนาจเต็มว่า “ ระบุเอาไว้หรือไม่ว่าเลิกถอนไปจากจันทบุรีใน เวลาเมื่อทหารไทยได้เลิกถอนกลับคืนมาหมดแล้ว ”

บรรคราชทูตฝรั่งเศสผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า “ ยังไม่ไ้ก่อน การนี้ ที่แรก คอเวอนแมนส์ ฝรั่งเศสต้อง ให้เห็นจริง ว่า คอเวอนแมนส์ สยามได้กระทำให้สำเร็จตามข้อความในหนังสือสนธิสัญญาก่อน ”

เสนายักกระทรวงการต่างประเทศทวงถามว่า “ จะไ้ทำอย่างไรจึงจะ เห็นความจริงของคอเวอนแมนส์สยาม เพื่จะได้ถึงเวลาเลิกถอนไปจาก จันทบุรี ”

บรรคราชทูตฝรั่งเศสผู้มีอำนาจเต็มตอบว่า “ คอเวอนแมนส์ฝรั่งเศสไม่มีความประสงค์ ที่จะรักษาเมืองจันทบุรีไว้ แล้วว่าประโยชน์ ทหมายของ ฝรั่งเศส นั้น ก็มุ่งแต่จะเร่งให้ทำการไ้แล้วแต่กันเร็วเพื่อที่จะไ้ไม่เปลี่ยน

เงินที่ใช้ในการกระชกถนน แต่ว่าการชกนั้นย่อมอาศัยความเชื่อกันโดย
สุจริตเท่านั้น."

แต่ตาม สันติ สัญญา ฉบับลง วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒
(๒๔๓๖) ข้อ ๕ ว่า "เมื่อใดตกลงกันตามข้อความซึ่งได้กล่าวไว้ใน
ข้อ ๓ ตอน ๒ ว่าด้วยเรื่องการค้าหน้กเขตแดน ในระหว่างทะเลสาบและ
ทะเลแดง และเมื่อรัฐบาลสยามได้แจ้งความให้เจ้าพนักงานฝรั่งเศสทราบ
โดยทางราชการว่าตนเห็นสมควรแห่งการค้าหน้กเขตแดน ก็นับ
กันแดนซึ่งอยู่ข้างทิศตะวันออกของเขตแดน ตามที่ ได้กำหนดลงไว้ใน
ข้อ ๑ ข้อ ๒ ในหนังสือสัญญาฉบับนี้ว่า เจ้าพนักงานฝรั่งเศสรับเอา
ไค้เมื่อใดแล้ว กองทหารฝรั่งเศสซึ่งไค้เขาคงอยู่ในเมืองจันทบุรีชั่วคราว
หนึ่งคราวหนึ่ง ตามหนังสือสัญญาฉบับที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก
๑๑๒ จะออกจากเมืองจันทบุรีทันที."

เมื่อรัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศสได้ทำสนธิสัญญาส่งการตรวจ
กัน เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๕) แล้วนั้น เมืองจันทบุรีซึ่งเป็น
เมืองขึ้นกระทรวงการต่างประเทศ นั้น การที่กองทหารฝรั่งเศสจะ
ยกออกไปตั้ง ประจำเมืองจันทบุรี ตามสนธิสัญญา กระทรวงการต่าง
ประเทศจึงแต่งตั้งให้หลวงอุดมเดช (ท้าว ขุนนาค) ซึ่งภายหลังเป็น
พระยาเคชานชิต หลวงวิสุทธโกษา (พัก สานะเสน) ภายหลังเป็นพระ-
ยาววิสุทธโกษา ข้าราชการกระทรวงการต่างประเทศ ๒ นาย เป็นข้าหลวง
ออกไปจังหวัดจันทบุรีกับเรือราชการ "พลดา" ม. ขาว อรรถราชทก
ฝรั่งเศสลงเรือชื่อ "ลุดแก กับ อีกอนสตัน" ยกไปเมืองจันทบุรีและ
ก่อนที่กองทหารฝรั่งเศสจะไปตั้งบ้านจันทบุรีนั้น กระทรวงการต่าง
ประเทศได้มีหมายให้พระยาวชิรญาณ (ท้าว ขุนนาค) ซึ่งภายหลัง
เป็นพระยาอรรคราชนาวธการ ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี ให้ทราบล่วงหน้า
ไว้แล้ว พระยาวชิรญาณพร้อมด้วยกรมการ จึงได้มาคอยรับ กองทัพ

ฝรั่งเศสอพยพเข้ามาแหลมสิงห์จนหมดตัว นอจากนั้นในเวลาทศก
ทหารฝรั่งเศส กำลังเคลื่อนพล เข้าพัก ในจังหวัดจันทบุรี หลวงสุขม
สมบัติ ไคยช่วยเหลือ ให้ความสะดวก ท่อของทหารฝรั่งเศส ในการติดต่อ
กับข้าราชการ และพลเมืองทั่วไปแล้ว ยังช่วยยืมคาริยราชการอยู่ จนเป็น
การเรียบร้อยแล้วจึงกลับมารับราชการกรุงเทพ ฯ ตามหน้าที่.

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสยกไปตั้งพักณแหลมสิงห์นั้น ราษฎรเมือง
จันทบุรีมีความรู้สึกตนเกินขอบเขตธรรมดา แต่ครั้นเมื่อกองทหารฝ
รเศสตั้งพักณแหลมสิงห์แล้ว จึงตั้งหน่วยรักษาการณ์ประมาณ ๑ กองร้อย
ประจำอยู่ที่ปากน้ำค้วย สังกะเทศการณ์ทางทะเล แล้วกองทหาร
ฝรั่งเศสส่วนใหญ่ก็นำเข้าไปตั้งอยู่ในเขตกลางใจเมืองจันทบุรี ซึ่งแต่
เดิมเคยเป็นท้อง กองทหารเรือ ซึ่งไคยช่วยยืม ไปตั้งอยู่ที่ อาเภอ ขลุ
แขวงจันทบุรีก่อนหน้าฝรั่งเศสเข้ามาตั้งนั้น เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้า
อยู่ในเมืองจันทบุรีแล้ว ก็มีการก่อสร้างสถานที่พักสำหรับกองทหาร
รักษาความมั่นคงก็ขึ้นหน่วยทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำแหลมสิงห์ และ
จึงวางยานยนต์ของรักษาการณ์ร้อยกว่าคนฝรั่งเศสทั่วไป.

คณะข้าราชการเมืองจันทบุรีในขณะนั้น มี ๑. พระยาวิชยาธิบดี
(หวาภ ขุนนาค) ผู้ว่าราชการเมือง ๒. พระกำแหงฤทธิรงค์ (แบน
ขุนนาค) ปลัดเมือง ภายหลังเป็นพระเทพสังคราม แลต่อมาเป็น
พระยาวิชยาธิบดี ๓. พระเสนาราชภักดิ์ (โต ขุนนาค) ต่อมาเป็นพระ
เทพสังคราม ยกกระบัตรเมือง ๔. หลวงศรีวิไชย (ศก ปรีชญาณนท์)
ต่อมาเป็นพระกำแหงฤทธิรงค์ แล้วเป็นพระยาพิพิธโสทรการ เป็น
ผู้ว่าราชการจังหวัดตราด ๕. พระจักรยานานพิจารณ์ (ครุฑ) ผู้บังคับการ
ทหารเรือ ๖. หลวงสวัสดิ์บุรีเมือง (ปลิว พันธมนัน) ต่อมาเป็นพระยา
นครไชยพิเดช กรมการฝ่ายตุลาการ.

เล่าเหตุที่ตองรับไปจัดการเมืองจันทบุรี

ถึงหากว่าจะให้ทั้งกระทรวงมหาดไทยใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ แล้วก็
แต่เมืองจันทบุรี และหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก ขงคชน กระทรวงต่าง
ประเทศ (คือกรมท่าเก่า) อยู่จน พ.ศ. ๒๔๓๗ จึงทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ให้โอนหน้าท้าวราชการ ฝ่ายพลเรือนมารวมขึ้นอยู่ในบังคับบัญชา
กระทรวงมหาดไทย ถึงว่ากระทรวงมหาดไทยจะได้ลงมือจัดการปกครอง
ท้องที่ตามระบอบใหม่แล้วก็ แต่เพิ่งท้าวรับได้แค่เพียงหัวเมืองใกล้ ๆ
กรุงเทพฯ อย่างหนึ่ง และถึงมาท้าวจะขยายจัดการปกครองแบบใหม่ลงไป
ทางหัวเมืองชายทะเลใกล้ ๆ แต่ท้าวกลัวความขัดข้องอยู่บ้าง เพราะมีกอง
ทหารฝรั่งเศสมากอยู่ในบ้านเมือง เกรงจะมีเหตุการณกระทบกระเทือน
ทางการเมือง จะเป็นผลให้ไม่เท่าเสีย จึงต้องระวังไว้ เป็นแต่ช่วยพยุง
ผู้ว่าราชการและกรมการเมืองอยู่ในบ้านเมืองไว้รักษาไปเท่าที่จะสามารถ
ทำได้ แต่ข้าฝ่ายกองทหารฝรั่งเศสไปคงประจำอยู่นั้นเป็นคนสมัยใหม่
ประกอบทั้งมีกำลังทหารและเงินตราใช้สอย และคงใจจะเฉยแพร่อิทธิพล
และอำนาจให้กว้างขวางออกไปทุกที ก็เหมือนว่าการปลุกสร้างบ้าน
และสถานต่าง ๆ ตลอดลงถนนหนทาง ก็ปลุกสร้างด้วยอยู่เป็นอัน
ถาวร เมื่อประชาชนพลเมืองไปขอให้ช่วยเหลืออย่างใด ก็จัดการช่วย
เหลือให้ปรากฏว่าเขาเป็นผู้ปกครองและป้องกันให้ปราศจากภัย ทำให้
ประชาชนพลเมืองนิยมนับถือฝรั่งเศสมากขึ้นเป็นลำดับ นอกจากนั้นยังมี
พวกอันธพาลพวกหนึ่งซึ่งเป็นศัตรูทั้งฝ่ายไทย และฝ่ายฝรั่งเศสอยากจะ
ให้เกิดวิวาทระหว่างไทย กับฝรั่งเศส มิให้เรียบร้อย ประสงค์ของกัน คอยหา
เหตุแค้นแค้นไปให้เกิดความเข้าใจผิดกันต่าง ๆ ฉะนั้นสถานการณ์

เมืองจันทบูรลงจนทว่า ถ้าทั้งไว้ ไม่บริษัการปรับปรุงแก้ไขการปกครอง
 ในบ้านเมืองให้รคกมทจนอาจเป็นลการให้กองทหารต่างประเทศขยายการ
 ปกครองเข้ามาถึงหัวเมืองชนใน ๆ ทอมากอาจะเ็นได้ เมื่อพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบการในเมืองจันทบูร เช่นทกล่าวมา แลวัน
 จึงมีพระราชดำรัสสั่งให้กระทรวงมหาดไทยบริษัการแก้ไข สมเด็จพระ
 พระยาดำรงราชานุภาพ มีรับสั่งแก่ผู้เขียนว่ายังไม่เห็นใคร นอกจากผู้เขียน
 ขอให้ออกไปช่วยจัดการแก้ไขสักเด็ก ผู้เขียนจึงได้กราบถวายบังคมลา
 ออกจากกรุง.ทพ. เมื่อวันที่ ๓๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)
 ไปจังหวัดจันทบูร ในเวลานั้นเวลาเช้าการมอียหลายลำที่จะเรียกเอาไปได้
 แต่ผู้เขียนเห็นว่าไม่เหมาะและบางที่จะไม่ปลอดภัยเสียด้วย จึงได้โดยสาร
 เรือเมล์ฝรั่งเศสชื่อเรือ “โคเนีย” ซึ่งในขณะนั้นเป็นเรือเมล์เดินค้าขาย
 ระหว่างเมืองไซ่ง่อน กับกรุงเทพฯ ทพ.ฝรั่งเศส จักใหม่เดินไปมา เป็นน
 เป็นเรือโดยสารและรับส่งสินค้า ความเร็วทันเรือลำนมาเดินก็เพราะ
 ฝรั่งเศส ต้องการให้มอียไว้ ในการคมนาคมระหว่างกองทหาร ทบ.ครอง
 จันทบูรไปมาได้กับกรุงเทพฯ และไซ่ง่อนได้สะดวก.

ก่อนออกจากกรุงเทพฯ ผู้เขียนได้ไปอำลาและขอความช่วยเหลือ
 จากอัครราชทูตฝรั่งเศส และขอหนังสือส่วนตัวเขาส่งนำไปถึงนายทหาร
 ผู้บังคับการกองทพ.ฝรั่งเศสที่จันทบูรและไปหาผู้จัดการเดินเรือเมล์ชอมอง-
 ดีเออร์ฟรังของ ให้ช่วยจัดการโดยสาร ให้ผู้จัดการได้รับรองแข็งแรง
 และไปส่งตลอดทางและจัดหาอาหารเลี้ยงอย่างกตลอดทาง และเพื่อให้เป็น
 ทพ.ใจแก่ฝรั่งเศส ผู้เขียนชักธงไทยขึ้นบนเสาเรือ “โคเนีย” กับธงชาติ
 ฝรั่งเศส เมื่อ “โคเนีย” ถึงปากน้ำทะเลสาบ คือ ปากน้ำเมืองจันทบูร
 ในวันรุ่งขึ้น ผู้เขียนที่ปากน้ำและแวะเยี่ยมกองทหารฝรั่งเศสหน่วยย่อยที่

มารักการแพทย์นั้น โค้ชประสันทนากันนายทหาร เวลาเดินทาง
และเวลาพักอยู่ในเมืองรัตนบุรี ผู้เขียนต้องแต่งกายตามประเพณีฝรั่ง-
เศสนิยมทั้ง เช่น สวมหมวกเสดแต่ที่หม่นหน้าอย่างฝรั่งเศสตามประเพณี
ฝรั่งเศสนิยม นายทหารฯ ยังบัญชาการให้จัดการรับรองแข็งแรงคมการคม
ให้พวกตามธรรมเนียม แล้วนายทหารฝรั่งเศสก็พอกับผู้เขียนว่าเขา
เข้าใจว่าจะไม่ทะเลาะกันใครใคร่ ในเมื่อเรอโศกเข้ามาถึงปากข้าว
แล้วมายืนเพราะเป็นธรรมเนียมของกองทหารทยอยครองเมือง เมื่อแล
เห็นเรอมาแต่ไกลแล้ว ต้องขยับยืนออกอากาศหนึ่ง เพื่อดูว่าเป็นเรออะไร
เมื่อใกล้เห็นธงสามสีของฝรั่งเศสก็ชัดเจนแล้ว ปรากฏว่าเป็นเรอมิตร
ปล่อยให้แล่นเข้ามาใกล้กองทหารขึ้น เมื่อใกล้สนิทกันพอสมควรแล้ว
ข้าล่านายทหารผู้บัญชาการ ทหารชั้นความชำนาญไปเมืองรัตนบุรี ทางเรือระยะ
ทางประมาณ ๒๕ ช.ม. เกือบ ถึงเมื่อพระยาวิชาเยนทร์ (หวาบก ขุนนาค)
และข้าราชการมารับรองที่ท่าหน้าไปพักทวน พระยาวิชาเยนทร์เป็นมิตร
ทสนิทของมารักผู้เขียนจึงขอเชิญพวกลูกเขยของตนผู้เขียนมาแต่ครัวยังอยู่ใน
บ้านเดิมเจ้าพระยา เมื่อผู้เขียนได้พบบะสันทนากันผู้ว่าราชการจังหวัด
และกรมการแล้ว จึงไปในค่ายเขยหม่อมมานคง ซึ่งเป็นผู้บัญชาการฝรั่งเศส
เพื่อแสดงถึงความเคารพตามธรรมเนียม เขาชวนว่าหม่อมมานคง ก็กล่าว่า มี
อียาสักก็ แต่พวกลูกเขยอังกฤษไม่ไ้ เรียกถามญวนมากก็เปลี่ยนไม่สู้
เข้าใจ เขาจึงได้เชิญมาถามภักเลทภรรยาเขามาเป็นล่าม เพราะภรรยา
พวกลูกเขยอังกฤษไ้ก็ ผู้เขียนเห็นว่าเป็นโอกาสดีเหมาะและควรทำน
นโยบายว่าให้นายทหารเขยไ้ไป ในวันรุ่งขึ้นจึงได้เครื่องถมสำหรับไ้
เครื่องเขยชกฝีมือไทยไปตามากถามภักเลทหมอยให้เป็นของขวัญแล้วผู้เขียน

พกพา ปรกษา หารอการงาน กับคอมมานทั้ง ๓ คนเล็กที่ออกไปถึงได้มีโอกาสนพบ
 กันถึง เรื่องความเกือกรัน ของชาวไทยที่ท้อง มีทหารต่างชาติมาจับกรของ
 บ้านเมืองอยู่นั้น และได้รับความสนับสนุนต่างๆ จากภรรยาของคอมมาน-
 ภัร ทำให้คอมมานทั้งเห็นใจในความทุกข์ของผู้เขียนที่ระงับการร้องขอให้
 เลิกกองทหารไปจากเมืองรัตนบุรีดังออกปากว่าจะช่วย แต่การเรื่องมายค
 เมืองเช่นนั้นเป็นการใหญ่เหลืออำนาจที่คอมมานทั้งจะทำอย่างไรได้ เพราะ
 เป็นเรื่องของรัฐบาลไทยกับฝรั่งเศสจะต้องพกพาหารือกัน แต่อย่างไรก็
 คอมมานทั้งได้เห็นว่าผู้ ทมอำนาจนั้นเขานักคอแม่ทัพใหญ่ของฝรั่งเศส
 ที่ประจำอยู่ในอินโดจีน และผู้สำคัญในเรื่องนี้ ทระช่วยเหลือได้ยากขอ
 ม. คุณแม่ กอเวเนอ เข่นราตรีฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อน ถ้าอย่างไรควรข้าพเจ้าจะ
 พกพาหารือขอความช่วยเหลือ ม. คุณแม่จะเป็นประโยชน์ในเรื่องนี้ ผู้
 เขียนได้แสดงความขอมให้เดชะว่าจะไปจัดการต่อไป แต่ในระยะผู้เขียน
 จะต้องไป ใจกว้างการงาน ปกครองเมืองรัตนบุรีได้เป็นระเบียบเรียบร้อย ผู้
 เขียนขอความช่วยเหลือ ของคอมมานทั้งในเรื่องนี้ต่อไป คอมมานทั้งได้
 ตอบรับว่าจะช่วยเหลือ เมื่อได้พิจารณาแล้วก็ยกกองทหารฝรั่งเศสแล้ว
 ผู้เขียนจึงได้ลงมือตรวจราชการการเมืองรัตนบุรีทุกหัวในมืองและในท้องที่
 ทั่วทุกอำเภอ เวลาไปตรวจที่ ไคไค ให้ ประชุมราษฎรในที่ท้องถื่นนั้นม
 พร้อมกัน ได้ถามถึงทุกข์สุขและเปรียบเทียบกับคฤทพพากันทุกตำบล
 แล้วเสร็จไปไคเป็นอันมาก มีข้อความรายงานที่ไคไปตรวจราชการตรวจ
 เสนอสมเด็จพระเสนาบดีคงต่อไป :-

รายงานพระยามหาอำมาตยาธิบดี (ส.ว. มหาอำมาตยาธิบดี)
เมื่อยังเป็นทพระยาศรสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาด-
ไทย ออกไป ตรวจจัด ราชการเมือง จันทบุรี ใน เวลา กองทหารฝรัง-
เศส มาตั้งอยู่ และรายงานการไปรับเมืองคืน และจัดการฉลอง
เมือง เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ พ.ศ. ๒๔๔๘ มติดังต่อไปนี้

กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๑ ตุลาคม วันโกสินทรศก ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศรสหเทพ ขอพระราชทานทำรายงานตรวจ
การในเมืองจันทบุรี แล เมืองอื่น ทราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น
ดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบฝ่าพระบาท.

รายงาน ฉบบน เป็นรายงานย่อโดยแท้ ใจ ความ ที่ ให้ ทรงเข้าพระทัย
ส่วนรายละเอียดละเอียดอยู่ในใบบอกของข้าพระพุทธเจ้า แล โดยบอกพระ-
ยาจันทบุรี ทูลเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ได้ทำบอกมาโดยพิศการเฉพาะ
เรื่องแล้วณ.

๑. ข้าพระพุทธเจ้าได้กราบทูลถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ ฯ วันที่
๓๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ โดยเรือเมล์ฝรั่งเศสชื่อ โคนาย แล กลับมา
ถึงกรุงเทพ ฯ วันที่ ๑๐ กันยายน ร.ศ. ๑๑๗ รวมเวลาได้ ไปราชการ
๑๑ วัน มีรายวันดังนี้

วันที่ ๓๐ กันยายน ถึงทางรถไฟกรุงเทพ ฯ ถึงปากน้ำเมืองจันทบุรี.

วันที่ ๑ ตุลาคม ตรวจราชการพลตระเวน ตรวจตระเวน ไปหาขาด-
หลวงกวส ตรวจหมู่บ้านคนถือศาสนาคริสต์เคียน ตรวจโรงสรรพภายใน
เมือง พบพวกราชการกับคอมมันด์รึคเอนานายทหารฝรั่งเศสเป็นครั้งแรก.

วันที่ ๓ ตุลาคม ตรวจการในตลาดในเมือง ตรวจทว่าการเมือง
ตรวจศาล.

วันที่ ๔ ตุลาคม ออกจากเมืองไปตรวจการทางทิศตะวันตกทางท่า-
เนียบเมืองใหม่บ้านบางกระระ เขาพลอยแคว้น แลตรวจการอำเภอ บ้าน
เขาวัว บ้านท่าใหม่ แม่น้ำโขม.

วันที่ ๕ ตุลาคม ขึ้นตามลำแม่น้ำไปทิศเหนือ ถึงแลตรวจทว่าการ
อำเภอบ้านท่าหลวง ตรวจบ้านราษฎรตามลำแม่น้ำ พบพบการการกั
กอมมันกักคุกเขเป็นครั้งที่ ๒.

วันที่ ๖ ตุลาคม เก็บขอมมาทางวันออกเชิงเขาสระบาปี ตรวจ
ตามบ้าน แลการทำไร่พริกไทย ตรวจอำเภอพลว ลงเรือที่บ้านคลอง
ยายคำ ไปคลองเปตักไปเมืองสิง.

วันที่ ๗ ตุลาคม ตรวจทว่าการเมืองลง โรงพลทหารเรือ บ้าน
คนดอศาสนาคริสต์เคียน ขนมาทางขอมมายานคลองยายคำ ตรวจ
หมู่บ้านในลำคลองจนถึงเมืองรัตน.

วันที่ ๘ ตุลาคม ปรกษาการการกัพรวณวิชาธิปัตย์ ตรวจวัด
ทั้งหลายในเมือง ไก่พการการกัคอมมันกักคุกเขเป็นครั้งที่ ๓ เวลา
๑ ยามสองเรือกลับจากเมืองรัตนปากนา.

วันที่ ๙ ตุลาคม เวลาเช้าลงเรือแม่โคนายกลับมากกรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๐ ตุลาคม เวลาบ่าย ๓ โมง ถึงกรุงเทพ ฯ

๒. ผู้ว่าราชการเมือง กรมการรัตนบุรี ไก่กักรักรอง เป็น อย่าง ก ซึ่ง
ข้าพระพุทธเจ้ามีความชอบใจเป็นอันมาก ทั้งได้ปรกษาการการการ
พร้อมด้วยข้าพระพุทธเจ้าโดยความขยันขันแปล่ปรองกองเรียบร้อย ฝ่าย
ฝรั่งเสน่สนนบริษทเมส้ายระฟรุเวลเรือแม่โคนายกลับมากกรุงเทพ ฯ มีอยู่แต่ผู้เดียวใน

ราชการเมือง ซึ่งจำต้องหาการให้ทำอย่าง สงเคราะห์ญาติคนเฒ่าคนโอราน จะ
มีผู้อื่น ก็แทนายโรลามฝรั่งเศสซึ่ง ใช้เป็นครั้งเป็นคราว ไม่ ได้มานั่ง
ขอพัก มีหนังสือฝรั่งเศสไปมารวม ๕๐ ฉบับ.

กาลเมืองก็ไม่มี ทนง อาศัยชำระกันที่โรงละคร ข้างเรือนพระยา
จันทร์ เป็นโรงละครวังซึ่งคนต่างประเทศคลุกเป็นอันมาก ข้าพระพุทธ
เจ้าก็สั่งให้รวมศาลในทวาทารเมืองทโกสั่งให้ปลูกสร้างขึ้นใหม่.

ในศาลที่หลวงสวัสดิศุกรเมือง (ปลิว) เป็นผู้พิพากษา ๑ ยังมี
ที่ ๒ ที่ ๓ อีก ๒ คน เสมียน แลนักการ ก็มาก ถ้ามีผู้พิพากษา
จำนวนคนก็เลยกับเสมียนพนักงานอีก ๒ คน ๓ คน ก็ทำการให้หมด
โดยความไม่ยาก ความทั้งแพงแต่อาญาหัว ๖ เดือน ล่วงแล้วมานมเพียง
๕๕ เรือง มีความลำบากแก่ทเถยวกับฝรั่งเศสเท่านั้น หลวงสวัสดิศ
กรเมือง ทริช ทเรอก ก็ว่า "หลวงเมือง" เป็นคนรักใคร่ ของ
พระยาจันทร์ช้อย่างเป็นบุตรคนหนึ่ง หลวงเมืองผู้นชาย ๓๔ ปี ฉลาด
ซื่อสัตย์รักใคร่ เขาใจชอบในการฉาวพลาญอย่างใหม่ นับว่าเป็นผู้พิพากษา
ที่ใช้ได้ แต่มีความสำคัญอย่างหนึ่ง คือความที่เถยวกับฝรั่งเศสไม่พอ
เลย มีความซุกซนประมาท และไม่มีใครรักชนบธรรมเนียมนิยมฝรั่ง เห็น
ด้วยเกล้า ว่าถ้าจะให้การในโรงศาลเรียบร้อยกับฝรั่งเศสต่อไป ต้องมีผู้
พิพากษาเข้าใจชนบธรรมเนียมฝรั่งและความเถยวกับต่างประเทศคนเถยว
ก็พอ จะถอนหลวงเมืองไปเป็น นายอำเภอหรือจะไปรื้อเกล้าฯ ให้รับ
สัญญาบัตรเป็นตำแหน่งก็ได้.

กระทรวงยุติธรรมบ้านพระยาจันทร์ เป็นเรือนยาวสัก ๑๔ วา ซอกสัก
๔ ซอก ยกพื้น สูงจากดินเวลาทไปกวาดล้างคอกแห่งรั้วสะอาด ใต้กว
นักไทยรวมทงสิ้นมี ๕๐ คน แต่ซังกันไว้เปล่าๆ หรือทาสของขบทรหลาน

พวกพ้องมาฝากจั่วครวญเร่งเงินไว้หลาย ๆ ปี ข้าพระพุทธเจ้าได้ขอให้
พระยาจันทบุรีลดค่าปล่อยให้ทันที แต่ให้ให้มีชอกเป็นพระยาจันทบุรีปล่อย
เอง รวมนักโทษที่ปล่อยไป ๘ คน นักโทษเหล่านี้ต้องใช้เงินหลวงเป็นค่า
เบี้ยเลี้ยง ๑๒ ถึง ๑,๕๐๐ บาท ไม่มีการอะไรทำเลย ในศก ๑๑๘
ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระเทพสังฆกรรม ปลัดกระทรวงมหาดไทย ให้ ทำ ให้พอ
การรักษาร่างกายอย่างเบียดเบียน คือ ให้ย่ำว่าไฟที่ไว้ไฟได้เป็นผู้คุม ๆ ก็ใช้
นักโทษช่วยการของตนเองตามแก่ที่ขังการ.

พลตระเวนตามขบประมาณมี ๔๘ คน แต่ขบกันมีตัวไม่เกิน ๓๖ ยัง
ได้ข่าวว่าได้รับข้าหลวงตามปรกฏว่าเป็นชอกกว่า พลตระเวนได้เงินเดือน ๆ
ละ ๘ บาท รับประทานอาหารของหลวง เลือกร่างที่แข็งแรงกว่า
รับเหมาของพลตระเวนกรุงเทพ ที่ไม่ใช้ แล้วไปใช้ ร่มร่วมไม่ พอด้วย ตัว
แต่น้ำเกลียวหน้าอาย มีการขายชอกเงินเดือนกันเต็ม ที่ ได้ข่าวว่าเงินค่า
เบี้ยเลี้ยงชอกข้างเยศกระชั้นกันมาก ทางพลตระเวนเหล่านี้มีไว้ เบียด
สำหรับเลี้ยงมาและแะระอกรวมการภายหลัง คนที่เป็นพลตระเวนเช่น
ลาวมารากแม่น้ำโขง ที่ขบกันทางขบไม่ได้แล้ว คนที่ไม่รับ เป็นพลตระเวน
เพราะเงินเดือนเพียง ๘ บาท และใช้กันอย่างกัดเค็มที่ นายพลตระเวน
นั้น พระยาจันทบุรีก็ให้อีกยี่สิบเศษของชายพระตำหนักดุจชีวิตด้วยคน
เพราะระวัยราชการในหน้าก่อนไม่มีความพอ ในโรงพลตระเวนสักปรกเค็มที่
มีมาของกรมการไปเลื่องไว้ แต่ตัวโรงเป็นโรงที่ ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ได้
มีชอกและได้กวาดซักโรงในทันที.

พลตระเวนเช่นเช่น พระทรงทราบได้ว่าพลเมืองและพวกฝรั่ง
เคียดแค้นเพียงใด ราษฎรก็บอกกับผู้เขียนว่าไว้ สำหรับจะให้ทหาร
ฝรั่งเสียยศพระระเล่น ถ้าคงมีอยู่อย่างเห็นด้วยเกล้าว่าเล็กเสียดีกว่า

เพราะได้ไม่เปลืองเงินและปราศจากความกดขี่ข่มเหง การทรมานพลตระเวนนั้น
เป็นการดี แต่ต้องรักใหม่ให้เร็วขรีย ให้เงินเกอนเพียงเกอนละ ๑๒
บาท ถ้าพระหาคณทักได้ ผู้จะเป็นนายก็องค์คักเลอมาจากกรุงเทพฯ
ข้าพระพุทธเจ้าได้แจ้งความขอแนกพระยานทวยรอกเห็นชอบด้วย และขอ
รับประทานนายพลตระเวนผู้หนึ่งจากกรุงเทพฯ.

๔. ในส่วนตัวพระยาวิชาเยนทร์ราชการเมื่อนั้น เช่นนี้คืออย่าง
เก่ามาแต่พระยาดิลก ข้าพระพุทธเจ้าได้สืบถามไต่ความว่า การที่ระคคโค
หรือรับสนับนออย่างหนึ่งอย่างใดไม่มี เป็นคนรักบ้านเมืองและราษฎร คัก
จะทำการให้ก็เป็นนิจ ได้ปรารภแก่ข้าพระพุทธเจ้าถึงความลำบากยากแค้น
ความเคอะเขินรำคาญนานาประการ ซึ่งใคร่ขากฝรั่งเคสรับถวนมาเป็น
นิจถึง ๔ ปีเศษมาแล้ว เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจและการที่รับฝรั่งเคสไว้ ได้ไม่
ได้มี เหตุการณ์รุนแรง อย่างใดนั้น แต่ถึงว่าท่านมีความอดทน และมี ความ
สามารถมากครั้น.

พระเทพสงคราม ปลัด ขัณฑ์พระยานทวยรอกเป็นคนมั่นคงเรียบร้อยคัก
มาก ราษฎรสรรเสริญรักใคร่นับถือทั่วไป ราชการในเมืองนั้นทวยรอก ไม่
ทรุดโทรมลงไปกว่านี้ ได้ เพราะได้พระเทพสงครามเป็นปลัดคอย ยังมี
พระกำแหงฤทธิรงค์ผู้ช่วยราชการอีกผู้หนึ่งเป็นคนหลักแหลม สักยชอรรย
รับราชการในบ้านเมือง และเป็นข้าราชการที่จะฉลองพระเดชพระคุณได้คัก
ต่อไปผู้หนึ่ง.

พระเสนาราชภักดียกกระบัตรยครพระยาจันทวยรอกผู้หนึ่ง ซึ่งพระ-
ยาจันทวยรอกได้ไปรักษาราชการเมืองชลนนั้น ได้ข่าวว่าเป็นคนซื่อ แต่
พระยาจันทวยรอกได้แจ้งความแก่ข้าพระพุทธเจ้าว่าคงจะรับราชการต่อไปไม่ได้
กลอุกเพราะเป็นคนมี โรคทำการแข็งแรงไม่ได้ เวลานี้ ได้ ลาออกจาก

ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองของ ไปพักรักษาตัวอยู่ที่เขาบายศรีแวงเมือง
จันทบุรี.

กรมการผู้ขึ้นอภัยลงมายังมีคน ๆ ที่ระวีราชการต่อไปให้หลายคน.

๕. การแบ่งอำเภอเมืองจันทบุรี ทั้งในแบ่งตามลักษณะปกครอง
ทั้งทศ คือ แบ่งเป็น ๔ อำเภอ คือ อำเภอเมือง ๑ ยังไม่มีความหมายอำเภอ
ก็รวมอยู่ในบังคับของผู้ว่าราชการเมือง.

อำเภอท่าหลวงเช่นอำเภอฝ่ายเหนืออำเภอหนึ่ง มีพระพลสงคราม
การวางตำแหน่งนายอำเภอ เป็นคนชรา ที่ช่างการบ้าน.

ฝ่ายตะวันออกเฉียงใต้เรียกอำเภอพลวอำเภอหนึ่ง มีหลวงพิหารณา
เป็นนายอำเภอ ๆ พลวเป็นนายอำเภอสำคัญที่ ๑ ในแขวงเมืองจันทบุรี มี
พลเมืองและสินค้ามาก หลวงพิหารณาเป็นนายอำเภอมาก การโจรผู้ร้าย
ก็ร้ายหรือ ร้ายกว่าใครใคร่ใจอื่น มีลักษณะอย่างใด เขาเปรียบเทียบกับ
ว่ากล่าวให้ตกลงได้แต่เพียงต้น.

ฝ่าย ตะวันตกมี ๒ อำเภอ คือ อำเภอเขาพลอยแหวน เป็น อำเภอ
สำคัญเหมือนกัน หลวงพระคุณศรีรัตนวงษ์อำเภอ ได้ชื่อว่าเป็นคน
ซื่อ ๆ แต่การหนังสือหรือลือความไม่สู้เข้าใจ อีกอำเภอหนึ่งเรียกอำเภอ
โขมย หลวงพระมหาสมุทรเป็นนายอำเภอเป็นคนหาเงินรัก ซื่อเสียงไม่
สู้ก็ พระยาจันทบุรีได้ร้องเองว่าจะเปลี่ยน แต่ครั้นปรึกษาทหารด้วยกัน
ไปก็มิได้ขึ้น พร้อมกันเห็นความเกตุว่า อำเภอเขาพลอยแหวนกับ
อำเภอโขมยควรจะรวมเป็นอำเภอเดียวกันเสียก็ได้ รวมเรียกว่าอำเภอเขา-
พลอยแหวน เพราะที่ทองตกไม่ใหญ่โตนัก แล้วยกหลวงพระมหาสมุทรและอำเภอ
สำหรับขึ้นออกเสียทีเดียว.

การที่อำเภอ ก็เป็นแบบอย่างลักษณะปกครองของทศ คือ มี

ปลัดอำเภอ สัมทัญชี่ เสมียน สารวัตร รัยเงินเคอนทองนั้น เปลือง
พระราชทรัพย์เปล่าๆ เพราะมีเงินเคอนไม่มีการทำ นอกจากสิ่งกัน
ไว้วางยอข้างเก่าๆ ผู้เขียนเห็นควยเกล้าฯ ให้รักควรทั้งขยประมาณ กอง
ข้าเถอออกเสีย มีเงินเคอนนายอำเภอ ก็เสมียนสักสองสามคนก็พอ.

๖. การภาษอากรในเมืองจันทบุรี ผู้เขียนได้ตรวจตลอด มีชน
สินทร (สศ) น้อยกรรยาพระกำนแหงฤทธิรงค์เป็นเจ้าของภาษีใหญ่ กับ
เสมียนพนักงานอีก ๘ คน ทำการในร้านขายของซึ่งเป็นบ้านพระเทพ-
สังกรมปลัดอยู่ในตลาด แบ่งชั้นล่างให้เป็นห้องเก็บภาษีโดยกว้าง ๖
ศอก มีเงินค่าเช่าในขยประมาณปีละ ๑๕๒ บาท.

การเก็บเงินค่านากเป็นระเบียบอย่างเก่า คือต้องให้กรมการออกไป
ประเมินและออกตั๋วนำแต่ไม่ได้โดยไปประเมินเลย เช่นแต่ไปพักอยู่กับที่
แล้ว เรียกราษฎรมาถามว่าให้ท่านขนแก้วไรแล้วก็ออกตั๋วนำให้แล้ว
ให้ข้าเถอกำนันยังคอยให้ราษฎรมาเสียเงินค่านากเมือง เงินค่านากเก็บโดย
ผู้เขียนและพระยาจันทบุรีพร้อมกันคนละท้าว เก็บเงินให้ราวสักครึ่งเที่ยว
เห็นควยเกล้าฯ ว่าควรรักการเก็บไข้อย่างจริงจังใน มณฑลชั้น แต่จำเป็น
ต้องเก็บค่านากำนันเสียก่อน.

ค่านากเก็บกันอย่างเก่า คือ ตามราษฎรว่าใครมีอะไรข้าง ไร่
จำนวนแล้วก็นำเงินมาเสียทเมือง ในสศ ๑๑๖ ราษฎรได้เสียเงิน
ค่านากแล้วทรี้น แต่ไม่พอใจเสียใจมาก ผู้เขียนได้ไต่สวนถึงไต่ความ
ว่าใจเสียยังเขียนไม่แล้ว ผู้เขียนได้บังคับให้ออกใบเสร็จให้ราษฎรให้
เสร็จภายใน ๑๕ วัน แต่คง ออกได้ไต่แค่เพียง เท่าที่รู้ เพราะ ขันเงินท
เก็บไต่ เท่าไต่ ไต่ไม่สู้แน่นอนนัก.

ภาษีขาเข้าออกทเก็บจากปากนากแหลมสิงห์ ปากน้ำเวน ปากน้ำ

แซมหนัก ไค้ตรวจบัญชีเงินไค้เกอนหนึ่งราว ๔๐ บาท เท่านั้น ถ้า
ตรวจเก็บไค้แค่เพียงสราชาเข้าอย่างเคียว เงินคงจะไค้มากกว่าน การ
เกอนนพระยาจันทยรทคนไค้ไปยคนหนึ่งหรือสองคน กยมีไพร่พวก
เลขวชาวสำหรับตรวจแล้วค้วไค้มาเสียภายในเมือง ยังเป็นการทะเลหลวง
มาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นควยเกล้าว่าถ้าคงอ้าเถอคามแบยแล้ว ให้นาย
อ้าเถอเก็บไค้.

ภายในพรกไทยนั้น ตรวจเกอนนทกลาในเมือ ตามบัญชีเงินไค้ เกอน
หนึ่งราว ๔๐๐ บาท การทเกอนน คอทไค้ระนาสงเรอยนทกลออกไปจาก
เมือง ท้องมายอกเจ้าภายในไค้ตรวจเกอนภายในเสียก่อน แต่พรกไทยทออก
ทางปากนาเวน แลปากนาแซมกันน พระยาจันทยรไค้ฝากไว้กับเงินให้
เขาตรวจแลบอกจำนวนพรกไทยมาให้ทราบ เพือไค้เรียกเก็บภายในทาง
เมืองจำนวนพรกไทยทไค้เก็บภายในตามบัญชีของเจ้าพนักงานแต่เมษายนถึง
กันยายนรวม ๖ เกอน ตรวจเก็บภายในพรกไทยลอนไค้ ๕๗๔๑ หาบ ๕๗
ซัง แต่ข้าพระพุทธเจ้าจะขอขยบัญชี บรมทวยข้อ พรกไทยจันทยรทาง
กรเทพ แลเมษายนถึงกันยายน พรกลอนทวยจากเมืองจันทยร คอ
บรมทวยขย ๔๕๒๐ หาบ บรมทวยารกัน ๑๕๐ หาบ บรมทกลา
๑๘๐๐ หาบ เงินเม็งสัน ๑๕๐๐ หาบ รวม ๘๐๑๐ หาบ ผักกันถึง
๒๒๖๘ หาบ ๔๓ ซัง เงินภายในไค้ขยไปถึง ๒๘๓๕ บาท ยังพรก
ลอนทวยขยปลักมากกรเทพ นอกจากบรมทกลานมอกมาก.

การผกกันคณพอลเห็นไค้ว่า การตรวจเกอนทะเลหลวงเพียงไค้.

ผู้เขียนเห็นควยเกล้าว่า พรกไทยเป็นสินค้าใหญ่มีผลประโยชน์
ส่วนแผนกันมาก ควรทอตรวจตราเก็บภายในให้รกกมกว่าทเขนขย ทระ
จกไม่ยากเลย มนายคานคกคนเคียวกพล ภายใน้างหรือโดยครทเก็บ

เป็นภาพพนัน ข้าพระพุทธเจ้าได้ประชุมคนคิดฟัน คนรับซื้อพนันได้ส่วน
และได้ไปไต่สวนถึงทนาย เกษภาพ แลทนายพัน ๑ เกษ อิศรา อย่าง ทน
ทาง ๆ กัน แต่คงอยู่ใน ๗ เกษ ๑ ขนไปลง ๕ เกษ ๓ ตามราคาขายได้ ท
เป็นดังนี้ เพราะคำสั่งของกระทรวงพระคลังถึงมากว่า ๆ ว่า เงินเขาเก
มาแต่เดิมอย่างไรให้เกษอย่างนั้น ราษฎรพากันมาร้องต่อข้าพระพุทธเจ้า
มากกว่าเกษกร่อนเพราะขายพนันได้ ๕ บาท ต้องเสียภาษี ๒ หรือ ๓ บาทต้อง
เสียภาษี ๑ บาท ในจำนวนพวกคนทนเข็ดขาศาสนาคริสต์เคียนไม่ยอมเสีย
ภาษีให้ทนาย เพราะอ้างว่าภาพพนันไม่มี แลทนายผิงได้ไปรบกวน
ให้เลิกเสียเร็ว ๆ นี้แล้ว เจ้าเมืองกรมการก็เป็นอันเลิกเกษไม่ได้ ข้าพระ
พุทธเจ้าได้พบกับบาทหลวงว่ากล่าว บาทหลวงรับว่าเรสั่งให้เสียให้ แต่
ต่อไปขอให้เลิกภาษีสักหน่อยด้วยเกษแรงนัก วิถีเกษภาพพนัน ถ้าใคร
จะไปทักพันต้องมาขอใบอนุญาตจากเจ้าพนักงานก่อน ค่าใบอนุญาตไม่มี
เมื่อตักพนันไปแล้วเท่าใด เมื่อเสร็จลงเรือนแล้วหรือเรือไประบรทกเข้ามา
กรุงเทพฯ จึงไปแจ้งความให้แก่ทนาย ทนายให้ คนมาตรวจ เกษภาพ
เวลา บรทก ลงเรือได้ รับเงินค่าพนัน แล้ว ทนายปลักนา แห่ลมถึงที่ มเรือเม
อิชญงค์ แลเรือเบกตังมารับพนันบรทกเข้ามาขายกรุงเทพฯ แลก่อนมา
ราษฎรเกษขายได้ ยศคนมหหลวงแพ่ง นายอำเภอโขมงกยหลวงพรหมเสนา
สัสถ์กษนอกราชการเข้ามาคักอ่านพทจากยเจ้าของเรือเมลทกกรุงเทพฯ รับขาย
พนันได้แก่ ๒ คนเท่านั้น พนของราษฎรเรือเมลไม่ยอมรับพาทนร่องเทอ
รอนโดยขายพนันไม่ได้ ทางปากน้ำเวนต่าง ๆ เงินทางกรุงเทพฯ แดงเรือไประ
ไปรับซื้อราษฎรขายได้เรื่อยเรื่อย.

เงินภาพพนันประมาณไว้ว่าเรเกษได้ราวบะหมื่นบาท คงแก่เมษาน
มาแลเงินงนคกมาก เพราะราษฎรไม่ใคร่ตักพนันว่าภาพแรงนัก ข้า-

พระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับ พระยาจันทบุรี แลตามความเห็น ราษฎร ทั้งหลาย
เห็นพร้อมกันว่าควรเก็บเพียงร้อยละ ๑๐ ตามราคา ที่ขาย ส่งเข้าไป
กรุงเทพฯ ได้เหมือนกันทุกแห่ง ราษฎรก็จะไม่เดือดร้อน ทั้งเงินหลวง
ก็จะเชื่อว่าจะไม่ตกโดยจะมีคนศรัทธามากขึ้น พระยาจันทบุรีก็มิขัดข้องมา
ยังกระทรวงพระคลังแล้ว การเก็บภาษีเงินเป็นช่องทางทางการผู้เป็นเจ้าของ
ภาษีก็จะมีเงินมากขึ้นทุกที เก็บเงินได้โดยเสรีขึ้น ทั้งได้ส่วนจากราษฎรผู้
ที่เสียภาษีต่างขอกว่าเสียแล้ว แต่กรมเรียกโดยเสรีก็มีบ้างไม่มีบ้าง
กรมการที่เก็บเงินภาษีนั้นมิเสมือนคนงาน และเลวชั่วชาวอีกหลายคน
ถึงเก็บมาแต่เมษายนมิได้รับเงินเดือน แต่มิได้รับส่วนล่อขึ้นใจ เมื่อได้
ถามว่าทำไมอะไรเลี้ยงคนก็ชอบชอบ ชอบชอบไม่ไ้ เป็นแต่พวกหัวเป็น
ราชการทำนุใช้แล้วก็โกงทำ รวมใจความที่จะบอกเหตุการณ์แก้ไขเรื่องเก็บ
ภาษีอากรจากของมีค่าพนักงานซึ่งเป็นผู้ล่อมาจากกรุงเทพฯ สักคนหนึ่งจึง
จะเรียบเรียงไว้.

๗. ออฟฟิศไปรษณีย์ งานเบ่งกมเงินเจ้าพนักงานทำการทายน
ไม่ได้เก็บของกบฏราชการเมืองกรมการ ออฟฟิศโทรเลขก็เหมือนกัน
คือ ทั้งเครื่องอยู่ทายนเงินเขยมีเงินพนักงานโทรเลข การโทรเลขไม่
ใครมีอะไรทำ เพราะเสียแทบทุกวันตลอดก็ ข้าพระพุทธเจ้าได้ถามว่า
ได้รับคำสั่งจากกระทรวงโยธาธิการอย่างไรบ้าง เจ้าพนักงานทั้ง ๒ แจ้งว่า
ได้รับคำสั่งจากกรมไปรษณีย์ว่า ได้ฟังยังกบฏยี่สิบห้าหลวง เจ้าพนักงาน
ก็ไม่ว่าใคร เพราะไม่มีข้าหลวง มีแต่เจ้าเมืองกรมการ ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ควรขอให้กระทรวงโยธาธิการมีคำสั่งมอการ
ไปรษณีย์โทรเลขแก่ผู้ว่าราชการเมืองให้เข้าใจกันเสียให้ตลอด แลควร
มารวมทำเสียในราชการ เวลานั้นยังไม่มทระเขยออฟฟิศไปรษณีย์แล

โทรเลข ข้าพระพุทธเจ้าได้พร้อมด้วยพระยาจีนยัตติรักษาหัตถะปลูกสร้าง
และไต่ถามจำนวนเงินมาในขบประมาณแล้ว.

๘. ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนถึงการเพาะปลูกไต่ความว่า พริกไทย
ขึ้นราษฎรเพาะปลูกมากขึ้น โดยขายราคาไต่สูงกว่าปีก่อนๆ ว่าเช่น
ด้วยพริกไทยทางเมืองต่างประเทศน่าทวนคายไม้ไผ่ผล ไร่พริกไทยมี
ทั่วไปในเขตแขวงเมืองรัตนบุรีและเมืองชน แศตเชิงเขาสระบาปกับที่
ทำใหม่เป็นททำมาก การทำนาขึ้นกค เพราะชาววาจาชน ราษฎรรับของ
นาทางชายทะเลมากจนตกก ถึงก่อกานขึ้นกนาเคมเอาทเป็นนา มีดอย
ความวิวกกยเรื่องชังทนาเป็นอันมาก การทำไร่ช้อยมีก ในอำเภอพลว
เพราะทอนปลูกไม้ ชนงาม ทาเอาพลวราษฎรมาทง โรงททำนาทาล
ทรายค่าตง ๒ โรง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไต่สวนการเพาะปลูกพริกไทย การ
เพาะปลูกช้อย การทำเสวกก การทอผ้าโดยฉนวนความพิศการแรงช้อย
ในขบออกเฉพาะเรื่องๆ ทนๆ แลว.

๙. เรื่องทลาคคณพนเมืองรัตนบุรี ทลือเรื่องทฝรั่งเศสมาทช้อย
ในเวสถานทงอ้อย ๒ แห่ง มีโรงรัตนบุรีแห่งหนึ่ง ป่ากนาแหลมสังคตท
ทงกอมม้นคังคคเณนายไคฉว อยู่ทคายเมืองรัตนบุรี มีททารฝรั่งเศส
ประมาณ ๑๐๐ คน ททารญวนประมาณ ๓๐๐ คน ยังมีคนการแลผู้หญิง
ญวนเลียงไว้ สำหรับกทททารอทประมาณ ๒๐๐ คน ในจำนวนนแบ่งให้
มีกยันทัน ๑ เลบเกอรแนน ๑ คุมททารฝรั่งเศส ๒ โหล กับททารญวน
๕๐ คน มาทงอ้อยทป่ากนาแหลมสังค ในคายฝรั่งเศสมีเขียนไคณค
มีเรือนโรงในคาย ๑๕ หลัง ก่อเป็นคกใช้เขียนทช้อยแลทชงคนชนใหม่
๒ หลัง นอกคายในท ไคฉว มีโรงยาวสำหรับททารญวนคนใช้และผู้หญิง
ญวนอีก ๖ หลัง แลมี โรงงานชาใช้ฉอนทงขายสุราแลชของรับประทาน

สำหรับกองทหารฝรั่งเศส ๗ หลั เวลาของทหารฝรั่งเศสทั้งเก้าเผ่าอยู่
ป็นกระเบื้องระเกะสร้างค่อไป ทั้งทำถนนหนทางขึ้นอีกใหม่ ๆ หลายเส้น
รอเอาไว้ไว้หน้าพระธาตุแล้วก็ทอผ้าใส่เคียงมาฉมบน การที่ฝรั่งเศส
ทำทั้งปวง ทำอากรแสลงให้พลเมืองเห็นว่าทำอยู่มั่นคงไม่ใช่ของครึ่ง
หนึ่งคราวเดียว ดังที่ปากน้ำแหลมสิงห์แห่งปากน้ำทางใต้ ฝรั่งเศสทั้ง
เสาช้างแดงเห็นกันก็รักก็เสาช้างแดงในเมืองไว้ซึกนลพทกันไว้.

การนิยมนับถือ ของ ราษฎร คือ ฝรั่งเศส เวลา มี ทวีป ๒ ใน เมือง
ตลอดเขตแขวง นอกจากคนที่เป็นไทยแท้ แล้วชาวคนว่าเป็นคนในบังคับ
ฝรั่งเศสทั้งสิ้น เมื่อผู้เขียนเข้ามาในแขวงเมืองจันทร์ เห็นกรยาอากร
ของราษฎรในพินยานเมืองมีความสละใจ เป็นอันเกลี้ยง ออกรู้ สัก ๆ ว่า
เป็นเมืองของฝรั่งเศส สันความระแวกทหารมาเมืองจันทร์.

๑๐. เหตุที่ทำไมราษฎรนิยมนับถือฝรั่งเศสเช่นนี้หลายประการ คือ

ก. ผู้ว่าราชการเมืองกรมการทั้งลาวพม่าหลายแขวง และอันมอมา
เสียดตรงกอมมณังกกัน คือ กอนกันนี้ ยี่สิบให้ฝรั่งเศสมาเกี่ยวข้อง
ในการปกครองบ้านเมืองได้เสียเป็นอันมาก.

ข. เป็นด้วยพวกไทไทย ไม่ใช่พวกเจ้าเมืองกรมการแล้ว ก็ยังหัน
เข้าหาฝรั่งเศสเป็นพวก เพื่อไถ่ความปกครองแต่ของกันผลประโยชน์
ของตน.

ค. เป็นด้วยข้อกล่าวหาว่าความ ซึ่งระคาย ประโยชน์ ภัยไทยคาม
กฎหมาย จึงเข้าหาฝรั่งเศสเป็นพวกแล้ว ความเรื่องนั้นทางไทไทย.

ค. ข้างฝ่ายผู้เป็นไทไทย เห็นผู้ว่าราชการเมืองกรมการแลโรงเรียน
ไทยไม่มีความจะบังคับจำเลยให้ ไทก็เลยเข้าหาฝรั่งเศสด้วย จึงว่า

เป็นคนไทย ฝรั่งเศสก็ยอมรับเงื่อนไขว่ากล่าวแดงไทยให้เป็นการตกลง
ตกลงกลายเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสไปทั้งโจทก์และจำเลย.

ค. ฝ่ายเจ้าภานายอากรเมื่อแยกคน ซึ่งอ้างว่าอยู่ในบังคับฝรั่งเศส
ไม่ได้ ก็จึงเข้าหาเหมือนกัน เพื่อยกฝรั่งเศสให้บังคับให้เสีย ทกลงการ
รับความปกครองของฝรั่งเศสไปทั้งสิ้น.

ฅ. อีกประการหนึ่ง บรรดาสินค้าและสุราที่นำมาโดยเรือเมด
โคนายไม่ต้องเสียภาษีร้อยละสาม แลลงจะบรรทุกไปมาค้าขายใน เขต
แขวงเมืองันทบุรีต่อไป ผู้ว่าราชการเมืองกรมการก็กล่าวไม่ว่ากล่าว
รับกมเงินเมื่อออกทั่วไป.

๑๑. ถอมมันคง ผู้บังคับการกองทหาร ฝรั่งเศส กับพระยาจันทบุรี
อธิบายความกันมาก ฝรั่งเศสก็บอก การที่ตกลงกันก็เช่นด้วยเหตุ ๒ ประการ
คือ

๑. นายกรณณวน กับนายชวักเซมร สามของฝรั่งเศสทั้ง
๒ คน เป็นอริกับพระยาจันทบุรี มีเรื่องทะเลาะวิวาทกันมาก คอยยุยง
นายทหารฝรั่งเศสต่าง ๆ.

๒. นายทหารฝรั่งเศสได้รับคำของว่า ทพระยาจันทบุรีเขา
กับญาติแลพวกพ้องในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งผู้เขียนได้มีใบออกเฉพาะเรื่อง
กราบทูลมาแล้วนั้น นายทหารฝรั่งเศสมีความเชื่อ แลความนับถือใน
โรงศาลไทยเหตุต่าง ๆ จึงได้กราบทูลมาแล้วนั้น ถ้าเมื่อใดเกิดขึ้นแม้แต่
เล็กน้อยก็ ตามความถูกต้องและความไม่เชื่อกันอยู่แล้วก็เป็นอันตกลงกัน
ไม่ได้ทั้งสิ้น ฝ่ายพระยาจันทบุรีก็ทรงถือผู้เขียนว่าเป็นต้นความหวังให้
ระทกลงหรือเรียบรอยกับนายทหารฝรั่งเศสอย่างใดก็ได้ ร้องว่าเหลือกำลัง
จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ผู้ว่าราชการเมืองได้ต่อไป.

ผู้เขียนพึงเสียดายนายทหารฝรั่งเศสพอใจพระเทพสงครามปลัด แต่
ถ้ายังมีพระยาจันทบุรีอยู่ นายทหารฝรั่งเศสก็ย่อมต้องผูกพันกับพระยา
จันทบุรีแต่ผู้เดียว.

ผู้เขียนเห็นกลัวจะกล่าวว่า ราชการในเมืองจันทบุรีจะให้เรียบร้อย
กับกองทหารฝรั่งเศสต่อไป น่าจะต้องเปลี่ยนพระยาจันทบุรี จะไปรื้อ-
เกล้าฯ ให้พระเทพสงครามปลัด เป็นผู้ว่าราชการเมืองก็สมควรอยู่ แต่
ก็ยังมีปลัดคนที่เข้าใจการโต้ตอบและขนธรรมเนียมฝรั่งมาช่วย เพราะ
พระเทพสงครามยังขาดความรู้ในข้อนี้.

๑๒. การที่ไปรื้อเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกมาราชการเมือง
จันทบุรีครั้งนี้ ที่โลกตกลงกันนายทหารฝรั่งเศสโดยปรองดองได้ ก็เพราะ
มีความเชื่องและนอบน้อม จะพูดการสิ่งใด ข้าพระพุทธเจ้าจะวางอย่าง
ที่ควรให้ตรงแต่อย่างหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าให้นายโรลันของเรายก
ช่วยเสวยอย่างหนึ่ง เวลาไปทูลเกล้าฯ ถวาย ถวายมันถึงกับนายกรุกฏวน
นายปรักเซมรมาเป็นล่าม ข้าพระพุทธเจ้าก็ไม่เข้าใจเลย โดยที่ทราบว่า
ภรรยาของมณีนกัปกายาองค์อยู่ใกล้ ครั้นออกคตหนักเจ้าของมณีนกั
ก็จะต้องเชิญภรรยาไปเป็นล่ามทุกครั้ง จึงเป็นการเข้าใจและตกลงได้ง่าย ที่
จะให้ให้นายกรุกฏ นายปรักเป็นล่ามไม่ได้เลย เพราะคนทั้ง ๒ นั้นเป็นศัตรู
กับเจ้าเมืองกรมการตลอดมา ขุนนางให้เข้าใจผิดกับของมณีนกั เพื่อ
รักษาผลประโยชน์ทางที่ตนหาเงินถนัด คือ รับคนเข้าเกลวของฝรั่ง-
เศษแลฉ้อเงินของมณีนกั นายของตน เวลาให้จับวางการต่าง ๆ การที่ตกลง
กันได้จะว่าโดยยอกคอก

ก. ความซัดซังของทั้งปวงที่มีอยู่ในระหว่างพระยาจันทบุรี กับนาย

ทหารฝรั่งเศส เป็นสำเภาเล็ก ๆ ๒ ลำ หนึ่งลำอยู่ในโขงหลวง และอีกลำอยู่ในโขงน้อย
เรือทั้งสองลำนี้

ข. คบในโรงศาลที่กรุงศรีอยุธยา เพราะนายทหารฝรั่งเศสซึ่งยังไม่
ได้ค่าจ้างค้ำ โดยจำเลยอ้างตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสนั้น นาย
ทหารฝรั่งเศสได้ตกลงยอมให้ศาลไทย พิพากษาคัดสินตามพระราชกำหนด
กฎหมาย และยอมให้ชำระค่าจ้างไปในเวลาเช้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ เจ้าพระ-
พุทธเจ้า ได้ทรงทราบ ให้ศาลชำระค่าจ้าง แล้วไปเป็น ตัวอย่าง โดยเรียกเรียก
หักลงไปในข้อนี้ โดยผู้เขียนได้พบให้นายทหารฝรั่งเศสไว้ของว่าเป็น
คนมีความยุติธรรม ไม่เข้ากับคนผิด แล้วภายหลังก็ไม่มีการระงับไปให้

ค. การที่นายทหารฝรั่งเศสเกี่ยวข้องในการบ้านเมือง คือ การที่
ทหารมาขึ้นไปปลิดชีวิตคนลาว ก่อให้เกิดความไม่สงบและไม่ยอมให้ประชาชน
อยู่ในบังคับฝรั่งเศสนั้นเป็นมากกว่าอื่นชื่อนี้ บัดนี้ ใครรับรองกันว่า
จะไม่เกี่ยวข้อง ในเวลาเช้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ ได้ให้ ปลัดเรียกคนทั้งสอง
เป็นคนในบังคับฝรั่งเศสซึ่งท่านได้ ไม่มีการขึ้นซึ่งทั้งสองคนมาส่งลง
ศาล ๆ พิพากษาคัดสินลงโทษให้ไม่จับของขึ้นให้

ง. สวรรคตสินค้าต่างประเทศ ที่นำมาจากไซ่ง่อนไม่ ได้เสียภาษี แก่
ก่อนมาเข้าพนักงานหรือเจ้าภาษีจะไปกล่าวถวายครวญไม่ได้เลยนั้น เวลา
เจ้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ ได้ให้ครวญและบังคับ ให้เสียภาษี ร้อยชักสาม ก็ครวญเก็บ
ภาษีได้ พวกจีน ๆ เหล่านั้นเกิดกาหลดพาส์และสิ่งของชดช้อนเจ้าพระ-
พุทธเจ้าได้ให้ครวญรับ แล้วฟ้องให้ศาลตัดสินลงโทษ เว้นแต่ผู้ที่มาดูแลไทย
เสียโดยที่ เจ้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ได้ให้ โดยความกรุณา

การที่ตกลงกับฝรั่งเศสทั้งนี้ เจ้าพระพุทธรูปเจ้าอยู่ได้ทำกฎหมายขึ้นทุก

ว่ากำลังไปให้คอมมูนทั้งฉบับหนึ่งเป็นสำคัญ แลคักสำเนาถวายให้พระยา
จันทบุรีไว้ฉบับหนึ่งด้วย.

การที่ทำได้แล้วเช่นนั้น จนข้าพระพุทธเจ้าไปตรวจร้านในกลางของ
ตามคนที่กล่าวราชการเมืองกรมการว่าข้างเป็นคนที่ในบังคับฝรั่งเศส ตามที่
บอกว่าเป็นคนทางบ้านนอกเมือง เมื่อข้าพระพุทธเจ้าออกไปตรวจ
การ พวกคนเที่ยวของข้างชกเสาสักของข้างตามบ้านไร่ วันก่อนหน้า
ข้าพระพุทธเจ้าจะออกจากเมืองจันทบุรี ท่านพวกทนายคนว่าเป็นคนในบับ-
บังคับฝรั่งเศสเหล่านั้น ให้คนหัวหน้า มีนชน จันเขยว จันถมคน จันเต็ก
จันแถม จันเลาโม กับจันอื่น ๆ อีกหลายคนมาหาข้าพระพุทธเจ้าที่บ้าน
จันอ้อพล ร้องทักขานกับข้าพระพุทธเจ้าถึงความอยุ่กรรมต่าง ๆ ที่ไกรย
แลขอรับใช้ขอขบไปรับหนังสือสำหรับทนาย เป็นเพราะหาทนายของกัน
ความเขยยกเขยกันต่าง ๆ แลว่าจะเขยยกกรงเทพฯ ขอตราพระราชสีห์คัมคัว
ทุกคน ในส่วนเมืองจันทบุรี ข้าพระพุทธเจ้าได้มอบให้จันอ้อพลเป็นหัวหน้า
ส่วนบ้านนอกได้มอบให้จันวันแสง เพราะท่านทนายคนนั้น ทั้งแก่ทรงพระ
มหากรุณาปล่อยให้พ้นโทษไป กลับเป็นคนเรียบร้อยรับใช้พระมหากรุณา
อีกคน เป็นอย่างนี้ ยังมีคนชอบพอมันเป็นอันอนมาก.

๑๓. ความเดือดร้อนของผู้ว่าราชการเมืองกรมการ ไม่ใช่แต่ว่า
มาจากกองทหารฝรั่งเศสอย่างเดียวนะ ยังมีต้องรับจากกองทหารไทยที่เมือง
ชลัง แลเมืองแกลงเป็นอันอนมาก มีเรื่องชกขวางเกยวของกันหลายเรื่อง
เวลาข้าพระพุทธเจ้าไปลงเมืองชลัง ได้เรียกหลวงพลพิณมาทนายทหารมา
ไต่ถาม รวมไต่ความกบฏ คิดถพระยาจันทบุรีเท่าหรือยังกว่า นาทหาร
ฝรั่งเศส ข้าพระพุทธเจ้าได้บังคับว่ากล่าวกันทุกเรื่องจนหมดความขัดข้อง
กับกองทหารไทยที่เมืองชลัง แลการที่ไปเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่าเป็น ๒ อำเภอ

อยู่ในเมืองเดียวกันไม่ได้ อยู่ในเมือง เช่น จันทบุรีซึ่งราษฎรเป็นบุตร
หมมทหารเป็นหมกเช่นนี้ ผู้ว่าราชการเมืองกรมการเป็นไม่มีอำนาจเที่ยว
เห็นควยเกล้าฯ ควรต้องพกกับกรมทหารเรือให้เป็นที่เข้าใจกันเสียให้เรียบร้อย
ที่ควรเป็นนั้นเห็นควยเกล้าฯ ว่า ควรให้นายทหารอยู่ในบังคับ
ผู้ว่าราชการเมือง เพื่อให้อาศัยเป็นกำลังในการบังคับบัญชาและกรมทหาร
เรือจะสั่งการถึงนายทหารประการใด เห็นควยเกล้าฯ ว่าควรให้สั่งทาง
ผู้ว่าราชการเมือง แม้นแต่ให้ทราบไว้ควยยังก็.

๑๔. ทหารจับของกันอำนาจฝรั่งเศสต่อไป เห็นควยเกล้าฯ ว่าควร
ต้องให้บริภักการอำเภอกำนัน แบ่งเขตอำเภอเมืองให้เล็ก ๆ ให้มีศาล
อำเภอพิจารณาตัดสินได้แลทุกมซึ่งควย ขยำก็ของให้ส่งมาในเมืองให้
กองทหารฝรั่งเศสมีโอกาสเลี้ยวของได้ แม้นจะไม่มทุกมซึ่งมันคงจะนำ
นักโทษไปฝากไว้ที่รางของทหารที่เมืองฉลงหรือเมืองแกลงก็ได้.

๑๕. มีโรงหญิงนครโสเภณี ๒ แห่ง มีหญิงรวม ๕ คน มาตั้ง
สำหรับรับกองทหารฝรั่งเศสเท่านั้น พวกฝรั่งเศสเที่ยวข่มขืนไปมาก เจ้าของ
โรงได้ถามข้าพระพุทธเจ้าว่า จะมีเขียนให้เล็กกระเล็กให้ ข้าพระพุทธเจ้า
ยังให้รวมไปพอสิ้นยกอน.

๑๖. การใช้เลขตัวชาวเขมรช้นมาก มีการลงเอาเงินกันอย่าง
แต่ก่อนมีเกณฑ์มาไว้ ใช้ราชการบ้าง แต่ต้องจับกุมเร่งรักกันแสนเข็ญ
ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้เลิกเกณฑ์เลขตัวชาว และให้ให้พระยาจันทบุรี
บอกมาเป็นพระยาจันทบุรีขอเลิกทวยแล้ว.

๑๗. ในเมืองจันทบุรีมีโรงจำนำอยู่ ๒ โรง แต่แรกรับของโรงจำนำ
กรุงเทพฯ ไปขาย ภายหลังเลี้ยวของโรงจำนำ เจ้าของโรงเขียนเงินมหนึ่งข้อ

สำหรับตัวอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส เคยทำอำนาจแก่โปลิศไทย
หลายครั้ง เงามองกรมการอยู่ข้างนครนคราม ข้าพระพุทธเจ้าทรงหา
ข้อจะเลิกอยู่ พอวันหนึ่ง ไปนั่งพักกับกอมมันต์ พร้อมกับภรรยา
กอมมันต์ ภรรยาของกอมมันต์ชวักวักไลแซนทมก็ลาอันงาน ข้าพระพุทธ
เจ้าเห็นก็ทักแล้ว เลยกล่าวถึงเรื่องโรงจำนำ ซึ่งเรื่องของการตั้งตัวเล็กน้อย
หายมาก และชี้แจงความชั่วของโรงจำนำ ภรรยาของกอมมันต์ก็เกิดตกใจ
เกรงคนใช้ฉวยจะลักของแห่งตัว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้บอกกอมมันต์
ข้อโปลิศความก็ว่า ควรให้เลิกโรงจำนำ คือข้าพระพุทธเจ้าจะให้ตรวจ
จับคนหน้าของไปจำนำได้ส่วนก่อนทุกคน ขอให้กอมมันต์กำชับโรงจำนำ
อย่าให้วิวาทกับโปลิศ กอมมันต์รับไว้กำชับ ข้าพระพุทธเจ้าได้มีคำสั่ง
ให้โปลิศคอยตรวจจับคนหน้าโรงจำนำซึ่งหน้า ตกกลางโรงจำนำ
ทั้ง ๒ ข้อเลิกไม่ช้านัก.

ควรมีควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงนาม) พระยาศรีสุทเทพ

(สำเนา)

ที่ ๒

เมืองจันทบุรี

วันที่ ๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๗

แจ้งความมายัง ทอมมัสคังคิกเอ ผู้บังคับ การกอง ทหารฝรั่งเศส
เมืองจันทบุรี.

ด้วยตามททาทนกับข้าพเจ้าพร้อมด้วยผู้ วาราชการเมืองจันทบุรีได้พบ
จาปรักยาหารลงการลำยาค่าง ๆ มอย ในเมืองจันทบุรี ท่านกับข้าพเจ้า
ได้มีความยินดีปรักยาหารช กันโดยทางเพื่อน มี ความเข้าใจ กันโดย
ระเบียบร้อยคั่งน คอ

๑. ท่านแจ้งว่า มียาน หนังสือ คงลบ โกลซิก กับโรง ทหาร ฝรั่งเศส
ปากณาจันทบุรี ท่านจะคงการททาทนเพื่อปลดโรงพักทหารอีก ข้าพเจ้า
ได้แจ้งว่าเมื่อข้าพเจ้ามาลงปากณาเมืองจันทบุรี ก็ได้นอกจากเรือไปพบปะ
กับกัปตันแลวรา แก่ข้าพเจ้ายังไม่ได้อรรถทันทนถนัด เมื่อข้าพเจ้ากลับจาก
จันทบุรีไปกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าจะไปตรวจ แก่กัปตันโรดก ข้าพเจ้าเห็นว่า
เช่นการแตกเลกนอยเซอวาระตกลกนโดยระเบียบได้ ไม่ยากอันใด.

๒. ข้าพเจ้าได้แจ้งความแก่ท่านว่า เจ้าภายสราจันทบุรีมาร้องว่า
มีคนเขาสรวาต่าง ประเทศเข้า มาจำหนายใน ตลาดเมือง จันทบุรี หลายโรง
สรวาเหล่านั้นมิได้เสียภาษีเข้าออกตามหนังสือสัญญา และการททง
โรงสรวานักมิได้รับใบอนุญาตตามกฎหมายฝ่ายสยาม ข้าพเจ้าจะรัก
เจ้าพนักงานออกตรวจร้านขายสรวาในเมืองจันทบุรี ถ้าพบปะสรวาซึ่งยังไม่
ได้เสียภาษีแล้ว ข้าพเจ้าจะให้เจ้าพนักงานจัดการตามกฎหมายฝ่ายสยาม
ทข้าพเจ้าได้บอกให้ ท่านททาทน เพราะว่าข้างทคนในบังคับ ฝรั่งเศสหรือคน
ซึ่งอ้างว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสมีสรวาซึ่งยังไม่ได้เสียภาษีบ้าง ท่านได้
ว่าบรรดาคนในบังคับฝรั่งเศสทำหนายสรวาได้เสียภาษีแล้วทั้งสิ้น และท

ข้าพเจ้าจะรักเจ้าพนักงานออกตรวจร้านขายสุรานั้น ถึงจะเป็นโรงที่คนใน
 บังคับฝรั่งเศสให้ขายสุราทำให้เจ้าพนักงานสยามตรวจขาย ตามหนังสือสัญญา
 และกฎหมายสยามไว้ ท่านได้ถามว่าข้าพเจ้าได้ทราบหรือเปล่าว่าสุรา
 ทางประเทศที่จำหน่าย สำหรับของ ทหารใน ค่าย ฝรั่งเศสไม่ กึ่งเสีย ภาษี
 ข้าพเจ้าได้ตอบว่าได้ทราบแล้ว การที่เจ้าพนักงานตรวจจะไม่ตรวจสุราใน
 ค่ายฝรั่งเศส เพราะท่านได้รับรองมันคงอยู่ว่า บรรดาสุราซึ่งนำมาจาก
 เขตฝรั่งเศสสำหรับกองทหารฝรั่งเศสนั้น ซ่อขายกันไว้แล้ว ในระหว่างพวก
 กองทหารฝรั่งเศส ไม่มีไปขายที่อื่นนอกจากค่าย และไม่ขายให้กับคน
 ที่ไม่ใช่อยู่ในกองทหารฝรั่งเศสด้วย

๓. ท่านว่า คนในบังคับฝรั่งเศส ในตลาด เมือง จันทบุรี ได้ ขอบ
 อนุญาตจำหน่ายสุราหลายครั้งแล้วไม่ได้อีก ข้าพเจ้าจึงได้ขอขออนุญาต
 ใครขอใบอนุญาตบ้าง ท่านรับว่าจะส่งรายชื่อมาให้ข้าพเจ้า.

๔. ท่านว่าศาลยังไม่ได้ตัดสินลงโทษ ช่างแน่น ในข้อที่ ช่างแน่น
 นายสืบไปแย่งนั้น ข้าพเจ้าได้ตอบว่าศาลได้ตัดสินแล้ว แต่ในคืนวันเดียว
 กับช่างแน่นได้ทำร้ายคนอื่นอีกด้วย การตัดสินของศาลจึงรวมกันอยู่ เมื่อ
 ศาลได้ตัดสินเช่นแล้ว ความหนังสือสัญญาจำหน่ายสืบไปแย่งไม่พอใจ
 ของอุทธรณ์ ที่จะให้ศาลกลับพิจารณาตัดสินคดีที่ตัดสินแล้วออกครั้งหนึ่ง
 ไม่ได้อีก ท่านจึงได้ตอบว่าโทษที่ตัดสินยังเบาเกินไป ข้าพเจ้าได้บอกท่านว่าจะ
 เพิ่มโทษให้อีก ๒ เดือน รวมเป็น ๕ เดือน นับตั้งแต่วันที่ศาลได้ตัดสินแล้ว
 นั้นต่อไป ท่านก็มีความยินดีและว่าพอแล้ว.

๕. ในเรื่องคนที่ มีเชือกผูกคอ อ้างตัวว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส
 แต่ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมือง จันทบุรีมี หลักฐาน ว่าเป็นคนในบังคับ
 สยามนั้น ท่านกับข้าพเจ้าได้ปรึกษารายหรือเห็นพร้อมกันว่า ในระหว่างที่
 เดียงกันนั้นไม่ควรให้คนทำผิดหลักตัวอยู่หว่างกลาง ควรให้ศาลชำระลง

ไทยได้ ท่านกับข้าพเจ้าจึงได้ตกลงกันว่า ถ้ามีคดีเกิดขึ้นในระหว่างคน
ที่มีเชื้อตพเถกว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศสกับคนในบังคับสยามแล้ว ถึงคน
ในบังคับสยาม เป็นโจทก์ฟ้องคนมีเชื้อตพเถกว่า อยู่ในบังคับฝรั่งเศสก็
ถ้าจำเลยเป็นคนที่มีเชื้อตพเถก การพิจารณาของศาลไทยได้เคย ว่าจำเลยเป็น
ในบังคับสยามแล้ว ท่านยอมให้ศาลไทยพิจารณาคดีจนพิพากษาแล้วคดี
ทุกเรื่องไม่ให้ชักข้ออ้างว่า ท่านว่าท่านปรารถนาจะให้คนผิดได้รับโทษ
ตามสมควร และท่านจะช่วยบังคับให้ผู้หนึ่งเสียเชื้อตพเถกของฝรั่งเศส
มาศาล เพื่อให้ศาลพิจารณาคดีถึงตามกฎหมายสยามด้วย แต่ขอให้
ข้าพเจ้าให้ ศาล นักวัน และ เวลา ชำระ คดีขึ้นให้ตรง อย่าให้ เคลื่อน กลาก
ข้าพเจ้าได้แจ้งว่า จะขอให้ศาลชำระคดีตรงกำหนดเวลานี้ทุกครั้ง.

๖. ท่านกล่าวถึงเรื่องยื่นฟ้องนายเคียงว่าศาลชั้นก ข้าพเจ้า
ว่าพวกรุ่นเมื่อขึ้นสู่โจทก์นายเคียงว่าเลย ได้มาลงศาลพร้อมกันแล้ว ถ้า
โจทก์จำเลยรับถูกต้องกัน ข้าพเจ้าจะขอให้ศาลตัดสินให้แล้วพวกรุ่น ถ้า
โจทก์หรือจำเลยจะอ้างพยาน ข้าพเจ้าจะขอให้ศาลนักโจทก์จำเลยและ
พยานให้พร้อมกันก่อนขึ้นฟ้อง ถ้าพร้อมกันเรียบร้อยแล้ว ให้สืบพยานและ
ตัดสินให้เสร็จในวันเดียว.

๗. ท่าน พก ลง เรื่อง หลวงมั่งเมืองว่าทำไป เสรี ของ นายกรกทนาย
ข้าพเจ้าตอบว่า เรื่องนี้หนังสือมาขอผลคดีจริง เมื่ออ่านครบแล้วข้าพเจ้า
เชื่อว่า เป็นเรื่องเล็กน้อย จะยกให้เป็นคดีเรียบร้อยพอให้ลงเมืองและ
นายกรกทนาย.

มีข้อความที่ ได้ตกลงกันในราชการดังนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ขอ
ความทำเป็นแม่ไม้นั้นด้วย และ ส่งมาให้ท่านทราบบ้างเป็น
สำคัญ เพื่อจะป้องกันความเข้าใจผิดต่อไปภายหลัง.

ขอท่านได้รับคำสั่งความนี้ด้วยอย่างสูงของข้าพเจ้าด้วย.

(ลงนาม) พระยาตราสเทพ

(สำเนา)

ที่ ๓

เมืองจันทบุรี

วันที่ ๘ ตุลาคม รักษากฎบัตร ๑๑๗

แจ้งความมายัง กรมมณฑลเทศาภิบาล ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศส
เมืองจันทบุรี.

ด้วย ข้าพเจ้าได้ทราบข้อความ ซึ่งท่าน กษัตริย์ ข้าพเจ้า พกกัน เมื่อ วันที่ ๖
ตุลาคม รักษากฎบัตร ๑๑๗ แจ้งมาให้ท่านทราบในจดหมายฉบับนี้
เพื่อให้เป็นความเข้าใจกันต่อไป ถ้าข้อความที่ทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว ท่าน
ไม่ทรงตอบก็ได้.

๑. ข้าพเจ้าตามจดหมายที่ท่านทูลเกล้าฯ ถวายในจดหมายฉบับนี้ อย่างว่า
เป็นไปดี ท่านตอบว่าท่านทูลเกล้าฯ ถวายให้มหาดไทยทราบเฉพาะกระทรวง
กระทรวงการต่างประเทศ เพื่อให้เป็นไปโดยเรียบร้อยตามพระราชกำหนด
ไม่มีความเกี่ยวเนื่องในการปกครองบ้านเมืองอย่างไรเลย.

๒. ข้าพเจ้าได้บอกท่านว่าเมื่อไปลิศไทยร้องแก่ข้าพเจ้าว่า แต่ก่อน
มาทหารญวนทูลเกล้าฯ ถวายไปลิศของฝรั่งเศสเคยแบ่งคนไปลิศไทยรับมาจะส่ง
ศาล ท่านตอบว่าท่านไม่ทราบ แต่ต่อไปท่านจะไม่ให้ทหารญวนแบ่งคน
ไปลิศไทยรับมาเป็นอันขาด ถึงมาทูลเกล้าฯ ถวายคนไปลิศไทยรับมาเป็น คนใน
บังคับฝรั่งเศส ถ้าท่านจะว่ากล่าวอย่างใดท่านจะแจ้งความกับผู้ว่าราชการ
การเมือง ท่านจะไม่ให้ทหารญวนแบ่งตัวคนต้องรับจากไปลิศไทยเลย.

๓. ข้าพเจ้าได้แจ้งต่อท่านว่า หนังสือสัญญาฉบับนี้ ถ้าคนในบังคับ
ฝรั่งเศสจะไปทำในหัวเมือง ต้องมีหนังสือเดินทางจากเจ้าพนักงานไทย

ถ้ากับตัวมาก้วย เพราะฉะนั้นถ้าคนใดมีแต่หนังสือเชอคัพเพกต์ว่าเป็นคนใน
 อังกฤษฝรั่งเศส ไม่มีหนังสือเดินทางมาจากเจ้าพนักงานไทยกรุงเทพฯ ถ้า-
 กับก้วย ข้าพเจ้าแลผู้ว่าราชการเมืองกรมการจะยอมรับว่าเป็นคนในอังกฤษ
 ฝรั่งเศสไม่ได้ ท่านขอว่า ท่านได้รับคำสั่งจากราชทูตฝรั่งเศส ณ กรุง-
 เทพว่า คนที่เป็นคนในอังกฤษฝรั่งเศสนั้น ถ้าไปมาในหัวเมืองมีแต่หนังสือ
 สำหรับตัวก็พอ ไม่จำเป็น ต้องมี หนังสือ เดินทาง จากเจ้าพนักงานไทย
 ข้าพเจ้าได้ขอว่า ถ้าสิ่งเช่นนั้นเป็นการผิดกับสัญญา ท่านขอว่าเป็น
 ความข้อ ๑ ซึ่งขอให้ข้าพเจ้าพบกับราชทูตกรุงเทพฯ เลิก.

๕. อนึ่ง ข้าพเจ้าได้ถามท่านว่า ท่านได้รับจดหมายข้าพเจ้าฉบับ
 ที่ ๒ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๗ แล้วหรือ แลเป็นการถูกต้องแล้วหรือ ท่านได้
 ขอว่าได้รับแล้ว เป็นการถูกต้องแล้ว.

ขอท่านได้รับไว้แสดงความนัยถืออย่างสูงของข้าพเจ้าก้วย.

(ลงนาม) พระยาศรีสทเทพ

(สำเนารายงานสมเด็จพระสังฆราชมหาดไทยกราบบังคมทูล)

ที่ ๕๕/๒๔๖๑

ศาลาว่าการมหาดไทย

วันที่ ๑๕ ตุลาคม รักษาราชการ ๑๑๗

ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายฝ่า
ละอองธุลีพระบาท

ด้วย พระยาศรีสทเทพ กลับมาจากเมืองรัตนบุรี ทำรายงานการ ที่ ได้
ตรวจมาขึ้นต่อข้าพระพุทธเจ้าด้วยหนังสือ สำเนาจดหมายที่ ได้มาถึงกรมมณ-
กษัตริย์ เพื่อเป็นหลักฐานแก่การที่ไทยปรียาเสกกลงกันอีก ๒ ฉบับ ข้า-
พระพุทธเจ้าได้ทูลเกล้าฯ ถวายมาพร้อมด้วยจดหมายแล้ว.

รายงานพระยาศรีสทเทพด้วยนั้น เพราะเรียบเรียง ชัดความอยู่
ข้างจะไม่สับสนการ ถ้าพระราชประสงค์จะทราบในข้อใดโดยละเอียด
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรให้พระยาศรีสทเทพกราบบังคมทูลความทั้งนั้น
ถวายตามพระราชประสงค์.

ในส่วนการที่ตกชด้อย ในระหว่งกรมการกษัตริย์มณกษัตริย์
ว่าพระยาศรีสทเทพได้ไปกระทำความ เข้าใจได้ มี ต่อกรมมณกษัตริย์ ซึ่ง
เห็นข้อความด้วยได้ว่าเป็นคนตรงอย่างทหารเป็นอันตกลงกันโดยทุกเรื่อง แต่
การที่ พระยาศรีสทเทพได้ ไปทำให้ ตกลงหรือให้ เรียบร้อยไป ได้ใน ครั้ง น
เห็นได้ว่าควรจะระงับการแก่ ใจในเมืองรัตนบุรีต่อไปโดยทันที ความ
เรียบร้อยนั้นจึงถาวรไปได้ แล การ ที่ จะ ต้อง จัก เปลี่ยน แปลงใน เมือง
รัตนบุรีครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาศรีสทเทพเห็นด้วยเกล้าฯ
พร้อมกันทั้งนี้ คือ

๑. พระยาจันทบุรีได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่ง ครอบ
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสัญญาบัตร เลื่อนพระยาจันทบุรี
เป็นพระยาธรรมาธิบดีหรือพระยาจางวางเมืองจันทบุรี ตำแหน่งหนึ่ง ตำแหน่ง
ใด แต่ให้กลับเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ แลควรพระราชทานเงินเลี้ยงชีพ
เสมอพระยามหาอำมาตย์ คือ ปีละ ๕๐ ซึ่งให้สมกับบำเหน็จความชอบ
ที่ได้รับราชการมาในทียาก และเมืองจันทบุรีนั้น ครอบทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้พระเทพสังวรตามปลัดเป็นผู้รักษาเมืองไปพลาง ถ้ามี
ราชการก็ ครอบทรงรับสัญญาบัตรเป็นผู้ว่าราชการเมืองต่อไป แต่ส่วนกรม
การตำแหน่งรองลงมา คือ ปลัดเป็นต้น ข้าราชการเจ้าพระไวยหรือพระ-
เทพสังวรตามก่อน.

๒. จำเป็นต้องจับศาล ในเมืองจันทบุรี ให้จับ คช จะต้องส่งผู้
พิพากษาออกไปจากกรุงเทพ แล้วยกการศาลให้เหมือนศาลที่ใดก็ได้ใน
กรุงเทพ การเรื่องนี้ ข้าราชการเจ้าพระไวยหรือพระองค์เจ้าระพีพัฒนศักดิ์
เสนานักกระทรวงยุติธรรมเห็นชอบด้วย แล้วยังจะเลือกหาผู้พิพากษาส่ง
ลงไป.

๓. ในเรื่องการคลังแลการเก็บภาษีอากร ซึ่งยังมีการรวไรโหลแล
ความเดือดร้อนของราษฎรอยู่มากนั้น เป็นการจำเป็นจะต้องส่งคนในกระ-
ทรวงพระคลังซึ่งเป็นคนก็ออกไปเป็นตำแหน่งคลังเมืองจันทบุรี ข้าราชการ
พุทธเจ้าโก ให้พระยาศรีสัตตเทพไปทูลหาขอ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น
มหิศรวรราชฤทัย ทรงพระดำริเห็นชอบด้วย จะเลือกหาตัวเจ้าพนักงาน
ส่งออกไป.

๔. การอย่างใดที่ระกักในเมืองจันทบุรี จำเป็นต้องระกักโดยอย่าง

เจียงเจียงอย่าให้ ออของแพร่หลาย เพราะเหตุว่าทุกคน มีคนจำนวน
หนึ่งซึ่งเป็นศัตรูทั้งฝ่ายไทยแลฝ่ายฝรั่งเศส อยากจะให้เกิดอริวาทม์ให้
เรียบร้อยพร้อมของกัน คนจำพวกนี้ขอมระคอบหาเหตุลงพิมพ์แล
ส่งข่าวไปยุโรปให้มหาชนเข้าใจผิดไปต่าง ๆ เพราะเหตุฉะนั้นถ้ามีกติกาศักดิ์
ของชาวไทยจะเปลี่ยนแปลงอะไรอย่างใดในเมืองรัตนบุรี คนจำพวกนั้น
คงจะคิดแปรผกผันกติกาศักดิ์ให้เกิดความเข้าใจอย่างอื่น ในทางที่จะให้แตก
ร้างกับฝรั่งเศส.

๕. ทางที่จะจัดการในเมืองรัตนบุรี เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าตาม
ความศักดิ์ของพระยาศรีสหเทพฯ ได้ตั้งแจ้งในรายงานนั้น เป็นการถูก
ต้องทุกประการ.

ในที่สุด ข้าพระพุทธเจ้า ขอพระราชทานกราบบังคมทูล ความยินดี ที่
พระยาศรีสหเทพฯ ได้ไปทำราชการในครั้ง นี้ ให้มีผล อันเป็น ที่พอใจ ด้วย
สามารถสักขีขณูญา และความซื่อสัตย์อันสมควรแก่ผู้เป็นข้าทูลละของ
พระบาทอันควรไว้ วางพระราชทานทุกประการ

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงพระนาม) ดำรงราชานุภาพ

(สำเนาพระราชหัตถ์เลขา)

ที่ ๖๕/๖๘๖

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๒ ตุลาคม รักษากาลินทรศก ๑๑๗

ถึง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ

ด้วยได้รับหนังสือหมายเลข ๑๔/๒๑๘๖๑ ลงวันที่ ๑๒ เดือน
ซึ่งรายงานฉบับของพระยาศรีสุทนต์เทพวิสุทธิ ได้ไปตรวจราชการเมืองจันทบุรี มี
สำเนาแบบโฉนดที่ดินมาด้วยนั้น ได้อ่านทราบตลอดทุกประการแล้ว.

ความสงสัยและความไม่แน่นอนซึ่งแลไม่เห็น ได้มาปรากฏสู่ญาณ
แจ่มแจ้งขึ้นเป็นอันมาก การซึ่งพระยาศรีสุทนต์เทพวิสุทธิ ไปจัดการชั่งชั่ง
วัน ให้ตลอดไปเรื่อยไปไต่ถาม เป็นที่ควรสรรเสริญยิ่งนัก.

มีข้อบกพร่องที่เห็นด้วยว่า ก็น่าจะด้วยเหตุซึ่งได้ตกลงกับผู้
ยังสืบการทหาร ฝรั่งเศสก็เกินกว่าที่ ได้คาดหมายไปมากนัก กลัวว่า
ถ้ารายงานนั้นได้ส่งมายังที่ว่าการกรุงสุโขทัย จะต้องถูกแก้ไขตกทอดให้
กลับกลายเป็นไปอย่างอื่น.

ขอให้เรียนที่พระยาศรีสุทนต์เทพวิสุทธิ มาพร้อมด้วยตัวเธอ เพื่อจะได้สนทนา
กันเรื่องนั้น ในวันที่ ๑๔ เวลาบ่ายจากกรุงรัตนโกสินทร์แล้ว.

(พระบรมนามาภิไธย) ตยามินทร

หน้า ๖

บอกเรื่องกระทรวงมหาดไทยได้จัดการจะให้
ทหารฝรั่งเศสย้ายถอนไปในระหว่าง ๒๔๔๑-๒๔๔๗

ที่ผู้เขียนได้สัมภาษณ์กับคนฝรั่งเศสมาแล้วนั้นถ้าเขาให้ถูกและชอบพอ
กันแล้วคนที่ผู้เขียนได้พบปะทำความคุ้นเคยสนิทสนมกับกอมมันด์กักเซ
ผู้บังคับการ กองทหารฝรั่งเศส ที่มาตั้ง อยู่ที่บ้านของเจ้าทนายนั้น จึงได้ผลึก เหน
คาบหมายดังนี้

(๑) เคยพยายาม แฝงอำนาจจะทำการปกครองเมืองรัตนบุรี เขาก็
เลิก ยอมให้เจ้าพนักงานไทยในบ้านเมืองบังคับบัญชาและบริหารการบ้าน
เมืองได้ตามปกติ.

(๒) พวกทหารใน กองของเขาจะกระทำการกับเจ้าเมือง กรมการ
เขาก็ห้ามกันขาด กลับให้เคารพ.

(๓) เมื่อมีเหตุการณ์ร้ายปรามไร้วี่แววฝ่ายบ้านเมือง ไม่มีตำรวจ
ไม่มีทหาร ผู้ว่าราชการเมืองฝ่ายไทยขอทหารในกองของเขาไปอยู่กับกรม
การของเราเป็นกำลังช่วยกันปราบปรามก็ได้.

(๔) เรื่องเล็กน้อยต่าง ๆ ที่เคยโต้เถียงกันก็สำเร็จไปได้ ด้วยพลัน
นั้นผู้เขียนจึงฉวยโอกาสอันรีบจัดการปกครองตามระเบียบใหม่ให้ไต่มา
ที่สุดเท่าที่จะทำได้ ย่อมได้ประโยชน์คุ้มเหนื่อย เพราะ ปรากฏว่า
สถานการณ์อันเป็นลัทธิอันถึงกองทหารฝรั่งเศสเลิกถอนไป แต่อย่างไร
ก็ดี ในระหว่าง ๖ ปีที่จากกันของกองทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่นั้น กระทรวง
มหาดไทยตลอดถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงดำรงตำแหน่งประมุข
ของรัฐบาลและของชาติรู้สึกว่าการอันถึงกองไฟสมอยู่ในอก เพราะรู้สึก
ว่ารายไต่ยังมีกองทหารต่างประเทศมาตั้งยกครองอยู่ในบ้านเมือง เขก-

รักและอธิปไตยของชาติศาสนาธรรมไม่ และเป็นชกาทรรมร้ายของบ้านเมืองจึงได้ช่วยกันพยายาม คึกคักกัน ทุกวิถีทางว่า แท้ทุกสมหทัยใจเข้าชกอกก่อกองระว่าใครจะให้เลิกดอยออกไป.

การที่เราจักและพยายามนั้น กล่าวโดยย่อ

(๑) เราจักการทุกอย่างปฏิบัติ ตามเงื่อนไขข้อสัญญา ร.ศ. ๑๑๒ ทั้งปวง ให้สำเร็จได้ทุกประการตามที่เราได้สัญญารับไว้ว่าจะทำ ทั้งจริง เราได้จัดทำสำเร็จได้ก่อนเสียอีก เราเตือนให้เขาถอนเขากลับมายังงั้นๆ อยู่.

(๒) เวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป ก็ทรงดีโอกาสนั้น เกอนโดยละม่อมในฐานะที่เราไปเป็นแขกของเขา.

(๓) เพราะเราทราบว่าการทลายกเมืองจันทบูรนั้น เป็นนโยบายของนักการเมืองฝรั่งเศสทางอินโดจีนที่ใส่หัวอาณานิคม เรายังแต่งผู้เขียน เขียนทุก ไปเจริญสัมพันธ์ไมตรี วรรณกรรม พาททั้งปวง ทางชายแดน และพยายามพาทจะให้เขาถอนกลับไปในที่สุภาว.

(๔) ต้องเสริมขลุ่ยกันแค้น บางแห่งที่ไร้ค่า หาประโยชน์มิได้ เป็นเหยื่อ คอยแทนใจสำเร็จผล ให้เขาขายถอนออกไปจากเมืองจันทบูรและเมืองตราด จึงได้กันกันแค้นที่ประชาชนพลเมืองมเลอกเนอเป็นไทยแท้ เช่นเครือญาติของเราทั้งปวงกลบคนมารวมรวมกันเป็นยกแผนโค่นเขากัน.

การที่ทุกแต่ (๑) ถึง (๔) ดังกล่าวมาแล้วเป็นเรื่องยกยวซึ่งผู้เขียนได้เขียนไว้แล้วสำหรับหนังสือ "อนสรณ์ กระทรวง มหาไไทยสมัยรัชกาลที่ ๕" เป็นหนังสือมาก ฉะนั้นถึงมาทว่าจะเป็นเรื่องยกยวกับเมืองจันทบูร ผู้เขียนเห็นว่าหนังสือมากเกินไปสำหรับหนังสือเล่มที่แจกแก่ญาติมิตรสำหรับงานคราวนี้ จึงจำแนกกล่าวไว้ให้ทราบแต่โดยย่อเพียงเท่านั้น.

(สำเนารายงานพระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อยังเป็นพระยา
ศรีสทเทพ ออกไป จัตุราชการ และ จัตุการ ฉลองเมืองจันทบุรี ภาย
หลังกองทหารฝรั่งเศสได้ย้ายถอนไปแล้ว)

คำกล่าวการมหากไทย

วันที่ ๑๖ มกราคม รตนโกสินทรศก ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๘)

ข้าพระพุทธเจ้า ขอกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรง
ราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทราบบ้างพระบาท

๑. ด้วยการทูลทวงพระกรุณาไปรบกเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าออกไป
จัดการทั้งปวงเกี่ยวกับเรื่องฝรั่งเศสของขอทูลคนแลส่งอันทดแทนในการที่
กองทหารฝรั่งเศสได้ถอนไปจากเมืองจันทบุรี แลไปรบกเกล้าฯ ให้ข้าพระ
พุทธเจ้าจัดการฉลองเมืองจันทบุรีด้วยนามพระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้าฯ.

ข้าพระพุทธเจ้าได้เสด็จจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๘ มกราคม คก ๑๒๓
เวลา ๒ ข้ามเศษด้วยเรือเพชรรัตนา มาถึงเรือมกุฎราชกุมาร ทหน้าเมือง
สมุทรปราการ ข้าราชการทมาทักด้วยพระพุทธานุภาพมัสเตอร์เวสเคนกาค ๑
มิสเตอร์วอิน ๑

ครั้นเวลาบ่ายวันที่ ๘ มกราคม คก ๑๒๓ ทรวานาชนพจะข้าม
สันดอนใต้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ออกจากเมืองสมุทรปราการ เป็นเคชพระ
ยารมย์เกล้าฯ คลื่นลมสงบ เวลาบ่ายเศษลงข้ากนาเมืองจันทบุรีแต่
เป็นเวลาเกือบมืดท้องทอกลสมอพักชยันนอกเกาะนมสาวกลอกคน.

๒. วันที่ ๑๐ มกราคม คก ๑๒๓ เข้าปากนาเมืองจันทบุรีเห็น
ค่ายฝรั่งเศสที่ยากนาวางเปล่าไม่มีทหารฝรั่งเศสแล้ว แต่ยังมีคนของ

ไปชนบ้นม ข้าพระพุทธเจ้าไ้ถามพระยาวิชาธิบถ์ไ้ไ้ความว่า กณจ้านว
ฝรั่งเศสไ้เลิกถอนไป ราก เมืองจันทบุรี แต่ วันที่ ๘ มกราคม หมก แล้ว
พระยาวิชาธิบถ์ไ้จ้กให้ ชุนภาษา สันทร ตามเป็น ผู้คุมเรือ ลำเลียงไปส่ง
กองทหารฝรั่งเศสที่เมืองคราก เพื่อไ้ไ้ช่วยกแลและของกันคนและเรือ
ทของเกดทจางไปส่งกองทหารฝรั่งเศส และเพื่อไ้ไ้สยการงานก้วย
ชนมเวลาก่อนทกองทหารฝรั่งเศสจะยกไปรากเมืองจันทบุรีนั้น กอม-
มันดงโพเทศผู้บังคับ การทหาร ฝรั่งเศสไ้ ออก ประกาศ บัด ตาม คลากใน
เมืองฉบบทงประกาศนลงวันที่ ๒ มกราคม คค ๑๒๓ มดชยคำว

คำบ่าว ร้อง ของผู้บัญชาการ กอง ทหารฝรั่งเศส ไ้แจ้ง แก่ ราษฎร
ททั้งหลายทอย ในเมือง จันทบุรี ไ้ทราบ ทวกัน ก่อน ทจะยก ออก จากเมือง
จันทบุรีนว่า

ก้วย กรุงฝรั่งเศส กษัตริย์สยามไ้ทกลง กันทำหนังสือ สัญญาทาง
พระราชไมครเพื่อให้ออกจากกันส่วยส่วย และไ้ไ้ผูกพันทาง
พระราชไมครทก่อนไป เพราะฉะนั้น จึงเห็นวากองทหารฝรั่งเศสไ้ไ้
ทงประจำอยเมืองจันทบุรีนั้น เป็นการไมมีประโยชน์ รัฐบาลแห่งบริษัถ
ฝรั่งเศส จึงไ้กักให้ถอนกองทหารนั้นเสบและไ้ไ้ยกไปทงมันคงอย
เมืองครากซึ่งทกเป็นของกรุงฝรั่งเศส ไ้โดยเหตุนี้ผู้ บังคับบัญชาของทหาร
ฝรั่งเศสขอสารายฎททั้งหลายก้วย และหวังไ้ว่า พวกทอยในความปล-
ครองของฝรั่งเศสและรายฎฝ่ายสยามคงจะอยเย็นเป็นสขก้วยกัน ส่วน
พวกทอย ใน ความปกครอง ของฝรั่งเศส นั้นไม้อง มีความ วิตก โดย
เหตุวามงสุดฝรั่งเศสเป็นทพประจำอยในเมืองนั้น.

ข้าพระพุทธเจ้า จึงไ้ ทำ ประกาศ ให้ พระยาวิชาธิบถ์ ออก ประกาศ
ทบับทงในเวลาจันน มดชยคำว

ชาวสยามอีก ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีขอประกาศให้ทราบ
ทั่วกันว่า กว๊านพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ประเสริฐ มีพระบรมราชประสงค์จะทรงรับซื้อที่ดินเดิมของอริยาตพมาง
ทั้งแปลงในระหว่างกรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส และเพื่อบำรุงทางพระราช
ไมตรีซึ่งมีอยู่ระหว่างสองพระนคร ให้สนิทสนมถาวรมั่นคงสืบไป และ
โดยมี พระบรมราชประสงค์อื่น ยิ่งใหญ่ที่จะให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและคนใน
ในบังคับทั้งประเทศ ทุกชาติทุกภาษา ซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร
มีโอกาสประกอบกิจการค้าขายและค้าขายให้มีความสุขสำราญ จึงได้
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำหนังสือสัญญาใหม่กับกรุงฝรั่งเศส สอง
ฉบับ ๆ หนึ่งลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ รักษารัฐธรรมนูญ ๑๒๒ อีกฉบับหนึ่ง
ลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน รักษารัฐธรรมนูญ ๑๒๓ เป็นการสำเภาไว้แก่คชชา
กันแล้ว.

ในหนังสือสัญญาใหม่นี้มีความข้อหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสสัญญาว่า
จะถอนทหารฝรั่งเศส ออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรี และขณรัฐบาล
ฝรั่งเศสได้ถอนทหารฝรั่งเศส ออกจากเขตแขวงจันทบุรี สันติสุขตามข้อ
ความในสัญญานั้นแล้ว.

อีกบทพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการคนต่างบ้านเมืองและ
อาณาประชาราษฎร์ทั้งคนในบังคับไทยและคนใน บังคับต่างประเทศทั้ง
ให้ได้รับความสุขสำราญเจริญสมปรารถนารวมถึงคนเสมอน้ำกัน เพราะฉะนั้น
จึงแนบสืบไปให้ อาณาประชาราษฎร์ ในเขตแขวงเมืองจันทบุรี และทราบ
ว่าไทยกับฝรั่งเศสได้เป็นมิตรอันสนิทกันแล้ว ให้มีความออกสู่ทั้งใจทำ
ไมตรีค้าขายและประกอบกิจการค้าขายให้เจริญยิ่งขึ้น และมีความผาสุก
สืบต่อไปเทอญ.

๓. อนึ่งพระยาวิชาธิปัตย์ก็แจ้งความต่อข้าพระพุทธเจ้าว่า จำนวน
สองสามวันแล้วมานี้ ไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศสได้ให้คนมาแจ้งความว่า โรงเรือน
บนบ่อนมกทหารฝรั่งเศสได้เคยอาศัยอยู่นั้น บัณฑิตทหารกลับไปหมดแล้ว
ไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศสไม่มีคนรักษาเพียงพอ และไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศสได้
ทราบดีว่าคนไปรื้อถอนไม้กระซงเรือนเหล่านั้นข้างแล้ว ขอให้พระยาวิ-
ชาธิปัตย์ช่วยการรักษาค้ำช่วย การที่ไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศสมาขอเช่นนั้น ข้าพระ-
พุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ว่า เป็นการคดโกงมาก ต้องระงับการฉ้อโกงว่า
ไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศสได้ยกคนทั้งคนทั้งบนบ่อนและยกโรงเรือนออกจากบริเวณ
บ้านที่ไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศส พักอาศัยอยู่ ขอให้พวกเราควรระงับการรักษาย่าน
ทันที ถ้าหากการรักษาดูแลได้มั่นคงแล้ว จะเป็นน้ำหนักในการที่จะพัก
เรือนให้ย้ายสถานตูลฝรั่งเศสได้เป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สั่ง
พระยาวิชาธิปัตย์ ให้ รื้อถอนขึ้นไป รักษาโรงเรือนเหล่านั้น ทอยบน บ่อนค้ำช่วย
ทันที และให้ปลัดกระทรวงมหาดไทยอย่าง เพราะเหตุด้วยเกล้า ว่า ถ้าเรา
ไปปลัดกระทรวงมหาดไทยเต็มทีแล้ว ถึงไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศสต้องการอยู่ในบ้าน
บนบ่อนมกทหารอาศัยอยู่นั้น ก็คงจะไม่ได้ เพราะมีคนไทยไปล้อมรอบ
ท้องที่นั้นด้วยร่วมกัน และกระทำการต่างๆ อย่างธรรมดาแบบช้างไทย
ฝรั่งเศสคงจะอยู่เป็นสุขไม่ใคร่อยู่เอง อนึ่งการที่จะให้ ไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศส
ย้ายไปอยู่บ้านมอญเชยนั้น พระยาวิชาธิปัตย์แจ้งว่าไรต์กิงส์ตูลฝรั่งเศส
ขอให้ซ่อมแซมและจะทำการอะไรต่างๆ เป็นอันมาก แต่สิ่งใดก็ยังไม่รู้
จะเข้าใจกัน ข้าพระพุทธเจ้าจึงคิดว่าระงับการต่อไป.

เมื่อเวลาข้าพระพุทธเจ้าไปถึงแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้ให้มีสก็อต
เวสเทินกาท มีสก็อตเวสเทินกาทไปที่ย่านตูลฝรั่งเศสเยี่ยมเยียนเสียก่อน

เพราะทางราชการให้ไว้ส่งผู้ฝรั่งเศสมาหาข้าพระพุทธเจ้า มีสเตอร์
เวสเทินทาก มีสเตอร์รอนินกลัยมาแจ้งความว่าไม่พบไว้ส่งผู้ฝรั่งเศส
ไว้ความว่าไว้ส่งผู้ฝรั่งเศสไปรับข้าพระพุทธเจ้าที่ปากน้ำ แต่กลาย
กับข้าพระพุทธเจ้าไป ครั้นเวลาค่ำ ไว้ส่งผู้ฝรั่งเศสมาหาข้าพระพุทธเจ้า
ณ ทพภักตวงความเสียใจในการที่เขาหลงไปลงปากน้ำช้ากว่ากำหนด จึง
คลากกับข้าพระพุทธเจ้า การที่ทุกคนในชั้นนี้มีการปราศรัยโต้ถามทุกข้อ
กันตามธรรมเนียม เพราะยังไม่เคยรู้จักกับข้าพระพุทธเจ้า มีพระราชา
แต่เพียงว่าข้าพระพุทธเจ้าจะให้ มีสเตอร์เวสเทินทาก กับมีสเตอร์รอนิน
บ้านมองเซยะในเวลาเช้าพรุ่งนี้ ขอให้ไว้ส่งผู้ฝรั่งเศสไปอยู่กับ
กันเสียให้เป็นที่เข้าใจว่าจะต้องการอะไร บ้านอย่างไร ไว้ส่งผู้
จะไปกับด้วยความยินดี.

๔. ครั้นวันที่ ๑๑ มกราคม เวลาเช้า ๗ โมง ข้าพระพุทธเจ้าได้ไป
เยี่ยมกองไว้ส่งผู้ฝรั่งเศส พร้อมกับมีสเตอร์เวสเทินทากและมีสเตอร์
รอนิน แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้มีสเตอร์เวสเทินทาก และมีสเตอร์รอนิน
บ้านพร้อมกับไว้ส่งผู้ฝรั่งเศส มีสเตอร์เวสเทินทากและมีสเตอร์รอนิน
กลัยมารายงานว่า ไว้ส่งผู้ฝรั่งเศสขอให้ ทำและซ่อมแซมบ้าน มองเซยะ
บางอย่างได้แล้วเสร็จก่อน ไว้ส่งผู้ฝรั่งเศสจึงจะไปอยู่ รายการที่ไว้
ส่งผู้ฝรั่งเศสขอให้ทำ คือ

๑. ให้คนห้องชายนำทัพไล่ช้างหลังขึ้นบนให้ใหม่อีก ๒ ห้อง
๒. ให้คนห้องขึ้นล่างค้ำกระดานตกให้ใหม่ ๑ ห้อง
๓. ทำสีใหม่ทั้งข้างนอกและข้างใน
๔. ถมดินเป็นเขื่อนถนนทางวัดคามริมน้ำทางหน้าบ้าน ๒ คาน

๕. ขยาย
๖. ปลูกโรงมั่วให้พอไว้มาไว้ ๕ มา
๗. ทำรั้วบ้านด้านหลังบ้านตลอด
๘. ทำทางให้มั่วทางเดินทางหลังบ้านไปประชิดกับทางเดินที่ไว้ไว้
๙. เสี่ยง

การที่ไว้งงสลุกระยายไปอยู่บ้านมอญนั้น ถ้าจะว่าโดยทวิ
แล้วจะไปอยู่ก็พอไปอยู่ได้ สังกคาคำทรงขอให้ท่าน ก็เป็นการโง
เอาเปรียบมาก เห็นว่าเราจากไปบริเวณนั้นมั่วให้หมดเป็นทีแล้ว ก็ทรง
ขออะไรต่าง ๆ เพราะถ้าจะพอกันแล้ว ความต้องการของคนสำหรับให้มั่ว
อะไรต่าง ๆ ในบ้านจะว่าจำเป็นว่าต้องมีอะไรสักทำไว้ได้ไว้ แต่เมื่อตรวจ
อีกชั้นหนึ่งเห็นกลัวกลัวว่าเสียเปรียบอยู่แล้ว ก็ทำเสียให้แล้วโดยเร็ว
และอีกชั้นหนึ่งเสียให้แก่เขาอีก อย่าให้ร้องอะไร ๆ เพิ่มเติมอีกจะก
กว่า ทั้งการทรงขอให้ท่านก็ขมขื่นรวมเงินก็คงราวอีกสักหมื่น
บาท ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ส่งให้ท้าวบุญช้วนอรรถทรงสลุรองขอนั้นขึ้นเป็น
หนังสือแล้วให้มั่วสลุรองเวลาเมื่อมั่วสลุรองขึ้นทำเป็น เจกหมาย ขึ้นตก
ไปมั่วให้แก่ไว้งงสลุรองขึ้นหนึ่ง ไว้งงสลุรองเศสก็ยอมรับว่าเป็นการ
ทรงขอให้ท่านเป็นถูกต้องตามบัญญัติราชการที่ท้าวไปยื่นและหมกเท่านั้น.

ก่อนมาข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าเป็นการสำคัญ ที่จะต้องคิดอ่านให้ไว้งง-
สลุรองเศสกำหนดวันที่จะย้ายไปอยู่บ้านใหม่เสียให้แน่นอน ข้าพระ-
พุทธเจ้าจึงได้ให้มั่วสลุรองขึ้นไปพุกจากตามตามในข้อนี้ ให้ได้ความว่า ถ้า
ท้าวขึ้นในให้ไว้ใหม่ ปลูกโรงมั่วพอใช้ไว้ชั่วคราวกับก่อเตาไฟเหล่านให้
เสร็จแล้วก็จะย้ายไปอยู่ เมื่อได้ความดังนี้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้

ไปยังไวส์กิงส์ลัฟริงเคสโดยทันทีว่า ข้าพระพุทธเจ้าเข้าใจว่าดำของ
๒-๓ ถึงเหล่าน แล้วไ้ภายใน วันที่ ๑๗ แล้วเขาจะไป อยู่บ้านใหม่ใน
วันที่ ๑๘ มกราคม ไวส์กิงส์ลัฟริงเคสรับรองมาว่าดำของ ๒-๓ อย่างเหล่าน
ทำแล้วไ้ภายในวันที่ ๑๘ ก็จะไปอยู่ในวันที่ ๑๘ ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้
ให้ลงมือเร่ง จักการทาสีปลูกโรงน้ำและก่อเผาไฟให้สำเร็จในวันที่ ๑๗
มกราคม การที่ทำการทำทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างรีบร้อน แต่หา
ช่างทำการไ้ไม่ใคร่เพียงพอเฉพาะพวกช่างทาสี แต่เมื่อข้าพระพุทธเจ้า
ไปยังข้าพระพุทธเจ้าได้ให้พระยาวิชัยภูมิ โอรสของพระยาศักดิ์เสนีให้
จักส่งช่างทาสี ๑๒ คน กับสัควา ๆ ออกไปด้วย ครั้นวันที่ ๑๕ มกราคม
ช่างทาสีกับสัควาถึงเมืองจันทบุรีพร้อมกันการ.

๕. ในเรื่องทศน ปากน้ำฝรั่งเศส ซอน ข้าพระพุทธเจ้าได้ให้
มีสเตอร์เวสเทินทาก มีสเตอร์รอนไปตรวจพร้อมด้วยไวส์กิงส์ลัฟริงเคส
เมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม และข้าพระพุทธเจ้าได้ให้นายเรือมกุฎราชกุมาร
ไปทำแผนที่ทศนรายนทวชิ ข้าพระพุทธเจ้าได้ มีสเตอร์เวสเทินทาก
มีสเตอร์รอนพร้อมด้วยไวส์กิงส์ลัฟริงเคสไปตรวจต่อนั้น เพระไ้ทราบทำทาง
ว่ามีข้อที่มเดียวกันอย่างไรบ้างจะไ้หาทางแก้ไข มีสเตอร์เวสเทินทาก
มีสเตอร์รอนกลับมา รายงานว่าทศนปากน้ำไวส์กิงส์ลัฟริงเคสไป
ตรวจหมดแล้ แต่ทศนนั้นคงไม่ถ้ายากอย่างไร เพราะเป็นทศนเปล่า
ไม่มีใครต้องการ.

๖. ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจพบทศนปากน้ำและทศนฝักทไวส์กิงส์ลัฟริงเคส
รองขอตอกแล้ว ทศนปากน้ำไวส์กิงส์ลัฟริงเคส คอทของเรือทศน
ปากน้ำฝักทวชิขอเป็นทศนทศนฝักทวชิทศนฝักทวชิ ทศนฝักทวชิ.

ปลูกทดแทนเคียวคำ ๆ ไว้หลังหนึ่งแต่เป็นทดทศ สิ่งของที่สร้างที่
 หนึ่งว่าอัฐิกระเบื้องปูนขอโครงหลังคาเป็นของจากฝรั่งเศสทั้งสิ้น ที่แหลม
 เป็นที่ขังลมทอกระเบื้องไม้ทุกฤดู ถ้าจำเป็นจะต้องให้ฝรั่งเศสจะเป็นที่น่าเสีย
 คายอย่างยิ่ง ถ้าการพอจะแก้ไขได้ไม่ต้องให้โดยประการใดควรจักโดย
 คุ้มกำลัง แต่ถ้าย่อมการจำเป็นก็ควรให้แต่ครั้งแหลมรียาอีกครึ่งหนึ่ง
 ไว้ แล้วขุดคูหรือทำรวนเสียให้เขยิบ.

เมื่อวันท ๑๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วย
 มีสเตอร์เวสเทินทาก และ มีสเตอร์รอนินไปหาไวส์กงสุลเพื่อพุดจากการ
 งานทั้งปวงกันเสียให้ตลอด และให้พลาเข้าใจกับไวส์กงสุลกั้น คือ

(๑) ทักท ปากน้ำถาวรียาสยามจะให้แก่ฝรั่งเศส ตามขอแล้ว
 ไวส์กงสุลยอมรับว่าถ้าฝรั่งเศสใดเคแต่เพียงปลายแหลมชั้นนอก คือ ฝั่ง
 แหลมมกพอ ไวส์กงสุลรับว่ามิชอบแนะนำไปยังที่ตักทนั้น

(๒) ที่ฝั่งศฟฝรั่งเศส และณวน ย่นยอม ในเมือง รันทบุรี ให้เฉพาะ
 เนื้อยาว ๑๑ วา กว้าง ๑๑ วา ทรายไวส์กงสุลขอออกมาจนจดถนน
 เป็นเนื้อที่ใหญ่กว่าป่าช้าสักเท่าครึ่ง แต่ข้าพระพุทธเจ้าไม่ยอมให้ และ
 ได้บริษองกับไวส์กงสุลว่า จะไม่ปลูกเรือนโรงในหน้าที่ฝั่งศพนัน เพราะ
 ฉะนั้นขอขบทายา้ออกเสีย ไวส์กงสุลก็ยอม.

(๓) ที่ฝั่งศฟปากน้ำ ๒ แห่ง คือ ศฟฝรั่งเศสฝั่งเขาแหลมสิงห์
 ฝั่งแม่น้ำปากตะวันออก เป็นเนื้อยาว ๘ วา ๒ คอก กว้าง ๘ วา แห่งหนึ่ง
 ที่ฝั่งศฟณวนนอย ชายทะเลฝั่งปากตะวันออก เป็นเนื้อยาว ๒๑ วา
 กว้าง ๘ วา ๒ คอกแห่งหนึ่ง ท ๒ ทรายเป็นที่ยาว้างเปล่าควรตกลงกันให้
 ความเป็นอันหนึ่ง.

เกิด ข้าพระพุทธเจ้าเลยเชิญไวสัถยวงศ์และภรรยามาในการเลี้ยงในวันนั้นด้วย ไวสัถยวงศ์และภรรยามาหนึ่งสัปดาห์มาในการเลี้ยงด้วยความยินดี.

ในวันนั้น มีสเกอว์ เวสเคนดาก ไท้โทรเลขถึงมีสเกอว์สะโทรเบล ซึ่งแจ้งการที่จะทำพิธีฉลอง มีสเกอว์สะโทรเบลจะเข้าไปโทรเลขมีสเกอว์ เวสเคนดากอีกหรือไปพบกับอุปทูตฝรั่งเศสอย่างไรไม่ทราบเกล้าฯ มีสเกอว์สะโทรเบล มีโทรเลขมาถึงมีสเกอว์เวสเคนดากด้วยว่า ขอให้การพิธีไว้ อุปทูตฝรั่งเศสเข้ามาความรังเกียจ ข้าพระพุทธเจ้าประหลาดใจ เป็นอันมากเพราะเมื่อคนวันที่ ๘ มกราคม เมื่อเลี้ยงคนเนอรัทธานอุปทูตฝรั่งเศส ข้าพระพุทธเจ้า ก็บอกแต่อุปทูตฝรั่งเศสแล้วว่า จะออกมาทำพิธีเมื่อเจ็ดวัน อุปทูตฝรั่งเศสก็ไม่ได้แสดงความรังเกียจ และยังได้พูดเป็นที่เด่นชัดว่า จะให้มั่งมีสเกอว์เวสเคนดากมาช่วยทำพิธี และเมื่อได้โทรเลขถึงมีสเกอว์สะโทรเบลด้วยก็บอกให้ไวสัถยวงศ์ ไค้พักกับไวสัถยวงศ์ถึงรายการที่จะทำพิธีด้วย ไวสัถยวงศ์ก็ไม่ได้พักของ อย่างไรก็ตามอย่างเกี่ยว อุปการทมนวดาห์ ไค้รับโทรเลข มีสเกอว์สะโทรเบลด้วย ก็จวนเวลางานอยู่แล้ว ไค้บอกเล่าผู้คนให้ทราบและไค้พร้อมกันมาช่วยจัดการงานอยู่แล้ว ถ้าองค์พระเป็นการเสียพระเกียรติยศ ข้าพระพุทธเจ้าจึงไค้ให้มีสเกอว์เวสเคนดากมีโทรเลขคอยแจ้งมายังมีสเกอว์สะโทรเบลว่า การจัดการพิธีนั้นไม่ได้ และไวสัถยวงศ์ก็ไม่มี ความรังเกียจ ถึงกับไวสัถยวงศ์เอง ก็ไค้รับเชิญมาช่วยในการนั้นแล้ว ภายหลัง มีสเกอว์เวสเคนดาก ไค้รับโทรเลขคอยจาก มีสเกอว์สะโทรเบลว่า อุปทูตฝรั่งเศสไม่มีความรังเกียจในข้อที่จะทำพิธีอย่างไค้ เพราะเหตุว่าไวสัถยวงศ์ไม่มีความรังเกียจ.

รพาทพณนคอกงเสาริงใหม่สูง ๑๓ วาบนกลางข้อม ปลุกโรง
 พืโรงเลียงและโรงการเลิน มังว หุ่นจัน ละคร ลีเก ตกแต่งโรงเหล่าน
 กงราม ในเวลากลางคืนมีการรอกโคมไฟสว่างทั้งบนข้อมและบนรายดู
 ทั่วไป มีการมการเข้าเฝ้ากันผู้ใหญ่บ้านในแขวงเมืองจันทบุรีมาประชุม
 พร้อมกัน มีพวกลูกค้าไทยจีนพม่าทองซุทงคนในบังคับไทย และคน
 ในบังคับต่างประเทศทุกภาษาพร้อมเพรียงกันมาช่วยทำงาน ยิ่งเฉพาะ
 คนในบังคับฝรั่งเศสมีความยินดี ออกทุนรอนซ่อมสร้างมาช่วยในการเลี้ยง
 และคว่เองก็มาช่วยตกแต่งทำการโดยแข็งแรง.

ครั้นเวลาเย็นวันที่ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ ได้มีมณั้พระสงฆ์
 ๕๒ รูป มาเจริญพระพุทธมนต์ มีพระครูสังฆปาโมกข์เจ้าคณะเมืองเป็น
 ประธานพร้อมด้วย พระครูจันทบุรีวรารักษ์เจ้าคณะรอง และพระครูเจ้า
 คณะแขวง พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์นั้น พระครูสังฆปาโมกข์ก็ตั้ง
 เป็น ๕ หมู่คือหมู่กลางสวดพานิชย์ ทิศบูรพาสวดสมัย ทิศทักษิณสวด
 แจกตำนาน ทิศอุดรสวดธรรมารักษ์ ทิศตะวันตกสวดสืบสองตำนาน
 และเวลาเย็นเมื่อยกเสาริงขึ้นนั้น พระสงฆ์พร้อมกันสวดชัยนโคตย
 มงคลชัย และมีโหรมาตั้งขานเสาศระเคราะห์ เมื่อเจริญพระพุทธมนต์จบ
 แล้ว มีการเลียงใหญ่คือ ข้าราชการพร้อมด้วยพระยาวิชชาธิบ
 ใต้ถึงสุดและภรรยาข้าราชการผู้ใหญ่นั่งโต๊ะในโรงพิธี ส่วนกรมการ
 ขึ้นอย่กันผู้ใหญ่บ้านพวกลูกค้าทางป่วงนั้น เลียงเกาเหลา รวมคนทเลียง
 ประมาณ ๒๐๐๐ เศษเป็นการรณรงค์มาก ของทเลียงทั้งป่วงเป็นของพวก
 ลูกค้าคนในบังคับไทยและบังคับต่างประเทศออกทุนจกมาเลียง เมื่อถึง
 เวลาของทวาน ข้าราชการและผู้ที่มารับประทานของเลียง ได้พร้อมกัน

คัมภีร์ไสยมนต์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมราชินีนาถ
ข้าพระพุทธเจ้าได้คมทูลให้เปรตสิบและร้อยลี้ฝรั่งเศส เมื่อเสวย
อาหารเสร็จแล้วมีการเดินทูลไปตลอดถนนลงเวลาถึง มีบรรชากรมีการและ
ภรรยาไทยจีนพวกพ่อค้าคนในบังคับไทยและคนในบังคับต่างประเทศพร้อม
ใจกันออกทูลขอรักษาธรรมต่าง ๆ มาถึงวันเสวยเป็นการสนุกพิศการมาก.

ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ มกราคม ค.ศ. ๑๒๓ เวลาเช้า ๒ โมงได้ถวาย
อาหารบิณฑบาต และเครื่องไทยทาน แก่พระสงฆ์ เครื่องอาหารเสวย
พระสงฆ์นั้น พ่อค้าคนในบังคับไทยและบังคับต่างประเทศพร้อมใจกันขอรับ
เสวยด้วย แต่ไทยทานนั้นเป็นของหลวง ครั้นเวลา ๓ โมงเช้าทรง
ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยผู้ว่าราชการเมืองกรมการดำเนิน ผู้ใหญ่บ้าน
พ่อค้าทุกภาษาทั้งคนในบังคับไทยและต่างประเทศ พร้อมด้วยราษฎรใน
เมืองจันทบุรีมาประชุมพร้อมกันรอบเสาชิงช้าไปนมัสการ แล้วข้าพระ-
พุทธเจ้าอ่านคำแปลเทศน์มโหรีความกล่าวยกย่องประกาศให้ ให้พระยา
วิเชียรขจรจันทรสถิต และท่านเจ้าพระยาสุรสีห์ เมื่ออ่านเสร็จแล้ว
ข้าพระพุทธเจ้าชักอภิมหาราช พระสงฆ์และชนโค ผู้ที่ประชุมให้
พลทหารท้าวหน้าท้าวแล้วยิงสลุต ๓ ครั้ง และเครื่องดนตรีทั้งหลายได้ทำ
เพลงสรรเสริญ พระบารมี เรอระยทปากนาคตกแกว่งเรอ และยิงสลุต ๒๑ นัด
ด้วยเป็นการเอิกเกริกครึกครื้นทั่วไปทั้งเมือง ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราช-
ทานถวายพระราชนิพนธ์ ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีเป็นอันมากที่ได้
สังเกตเห็นพลเมืองทั้งปวงทุกชาติทุกภาษา และคนในบังคับต่างประเทศ
ทุกชาติ พร้อมกันมีความขบขัน แสดงความรื่นเริงโดยไม่ซ่อนเร้นใน
การทูลขอรักษาธรรมฝรั่งเศสโดยยกออกไปเสียจากเมืองจันทบุรี และพร้อมกัน

เทศน์ช่วยในการ พิธีฉลองเมือง นับว่า มีความ ซื่อตรง เจริญ รัก รักในใตผ้า
 ละของอุทิศพระบาทเป็นอย่างข่ง เพราะพระสงฆ์ซึ่งแข็งแรงมากก็นมก
 แท้ ๕๒ องค์ แต่ครั้นถึงเวลาถวายไชยมงคลมีพระสงฆ์ทั่วทั้งหลายใน
 เมืองที่ไม่ได้นมก มาพร้อมกัน นั่งอยู่ใน บริเวณนั้นไม่ว่า ใด พวกนี้พวก
 ชยีนโศกพระมกถวายไชยมงคลทั่วกัน เมื่อก่อนหน้าข้าพระพุทธเจ้าจะ
 ออกจากกรุงเทพฯ หลวงวรบาทภักดี นายอำเภอเขย่นโข่ง แขวงเมืองราชบุรี
 มาลาข้าพระพุทธเจ้าว่า จะพานางสุกภรรยาไปเมืองตราดเพื่อจะได้ไปจับ
 การเรื่องบ้านเรือนและที่ดินของนางสุกภรรยาที่เมืองตราด ข้าพระพุทธเจ้า
 จึงได้ส่งไปทูลว่าเมื่อไปเมืองตราดแล้ว ให้สักระการเมืองตราดและให้
 มีรายงานมาให้ข้าพระพุทธเจ้าทราบเนือง ๆ.

๑๐. ข้าพระพุทธเจ้าได้ รับรายงาน หลวงวรบาทภักดี มาจาก เมือง
 ตราด ๓ ฉบับ ๆ หนึ่ง ลง วันที่ ๒ มกราคม ค.ศ. ๑๙๓๓ ว่า หลวง วรบาท ภักดี
 ไปลงเมืองตราดเมื่อวันท ๒ มกราคม ค.ศ. ๑๙๓๓ ได้พบกับพระนครโกภย-
 พิเศษซึ่งได้ไปพักอยู่ที่บ้านหลวงวรบาทภักดีเมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม หลวง
 วรบาท ภักดีได้ไป เยี่ยมเรสเอนด์ว่า จะมาจับแจงชายที่ดินและบ้านเรือน
 แล้วแล้ว จะได้กลับเข้าไปกรุงเทพฯ (เดิมเรสเอนด์ฝรั่งเศส ตั้งตั้งว่า
 เรือนนบนของหลวง เรสเอนด์ว่าราษฎรในเมืองตราดไม่มีเรือนอยู่เช่น
 แล้วเรสเอนด์ฝรั่งเศสก็ตั้งตั้งตามว่าเป็นของหลวงจริงหรือไม่ คงได้ความ
 ว่าไม่ใช่ของหลวง) เรสเอนด์ถามหลวงวรบาทว่าเรือนนั้นจะเข้าใดหรือไม่
 หลวงวรบาทตอบว่าอยากจะขาย ในเวลาไม่นาน นาย ทหาร ฝรั่งเศส ไปที่บ้าน
 หลวง วรบาท ๓ นายพัก ขอ เข้าเรือน หลวงวรบาท ๆ บอกว่าจะขาย นาย
 ทหารฝรั่งเศสไม่รับซื้อ การขายที่ดินและเรือนในเวลานั้น ยังห้ามผู้รับซื้อ

ทั้งหมดไม่ มีอยู่อย่างกระชอนแต่เล็กน้อย การปล้ำแข่งชิงใจจะได้อยู่อย่างเกี้ยว.

ราษฎรในเมืองตราคมมีความเคียดแค้นเหลือที่สุด มีแต่เสียงพากันว่าจะอพยพออกจากเมืองตราคมโดยมาก พวกคนออกไปแล้วก็มี ยิ่งกำลังเตรียมตัวจะไปก็มี คือวันแรกท้าวโชนเมืองให้ฝรั่งเศษ พอดีพระพุทธรูปเจ้ากลับมาในวันนั้น เวลากลางวันมีทหารฝรั่งเศษไปข่มขืนผู้หญิงในกลางถึงห้าเราสองคน คือคน ๑ เข้าปล้ำทรสาว มารตามาช่วย อีกคนหนึ่งเข้าปล้ำมารดา แล้วแย่งเอาเงินในปากของผู้หญิงไปได้ ๕ บาท ผู้ถูกข่มขืนไปฟ้องร้องจำคุกไม่ได้ ท่อมาทำการซื้อของไม่ให้เงินบ้าง แล้วมีการแย่งชิงเกิดขึ้นรายหนึ่ง โดยทหารญวน ๔ คนไปข่มขืนราษฎร ในเวลานั้นมีแต่เด็กอยู่เรือน ได้เกิดถึงเรือน แล้วเก็บเงินไปได้ ๑๐๐ บาทเศษ เจ้าของเรือน ตามไปฟ้องเขาทำโดยทหารญวน แล้วชำระเงินคืนให้ ในเวลานั้นราษฎรไม่กล้าฟ้องของมาซื้อขาย คนในกลางก็ไม่กล้าเดินไปมา มีคนประตบ้านเสียโดยมาก.

อีกฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓ ว่าฝรั่งเศษจัดการภาษีอากรในเมืองตราคม ท่ออากรสุราเก็บเอาเงินภาษีแก่นายอากร เกอนละ ๒,๐๖๐ บาท ทั้งแต่เกอนมกราคม ค.ศ. ๑๓๕ เป็นต้นไป ภาษียาสูบต้องรับเนือยาสูบจากเขามาจำหน่าย อากรข่มขืนเมียขโมยเล็กไม่ให้เล่น แม้เงินอากรจะขาดเท่าใดให้นายอากรเข้ามาคักกับรัฐบาลสยาม ส่วนอากรที่ทำเนือรัฐบาลส่งโคเก็บแล้วเก็บเงินแล้วกันไป สิ่งใดยังไม่ได้เก็บก็ให้เก็บตามเดิม.

เวลานั้นฝรั่งเศษได้สั่งให้หลวงวิพิพพนาการผู้พิพากษาศาลเมืองตราคม

นั้น ผู้ใหญ่บ้านพระสงฆ์ เจ้าอาวาส กษัตริย์พ่อค้าในเมืองทรวก
มาประชุม การประชุมนี้

(๑) ฝรั่งเศสได้ชี้แจงแก่พระสงฆ์ว่า การศาสนาฝรั่งเศสไม่ห้าม
ปราม เคยมีดลแลบวชเรียนกันมาอย่างไรให้ทำไปอย่างนั้น ส่วน
วัดบวรวิเศษร้างอยู่เวลานี้ขอให้พระสงฆ์เข้ามาอยู่ต่อไป แม้ชักชวนเงิน
ทองที่จะใช้ในการวัดอย่างใด พวกฝรั่งเศสจะออกหนุน

(๒) ท่านผู้ใหญ่บ้านเคยทำการมาอย่างใดขอให้ทำไป ตามเดิม
และให้ช่วยกันระวังโจรผู้ร้าย การภาษีอากรทุกอย่างเขาจะไม่เก็บให้เกิน
ไปจากธรรมเนียมที่เคยเก็บมานั้น และฝรั่งเศสจะไม่เก็บของ
เขาพวกบุตรคนของไทยมาเป็นทหาร ส่วนทหารญวนที่ข่มเหงราษฎรใน
เวลานี้ขอให้เขาจะไม่ให้มทหารญวน จะให้อยู่แก่ทหารเขมรเท่านั้น และ
คนที่มาทรวกจะไปจากเมืองทรวกก็ ฝรั่งเศสยินยอมให้ ไปมาตามชอบใจ
เว้นแต่เวลาจะไปขอให้บอกแก่ฝรั่งเศสเสียก่อน

(๓) ฝ่ายพวกพ่อค้าในทรวก ฝรั่งเศสส่งสอนให้ฉลาดทำกัน
อย่าให้วิวาทกัน แล้วเขาก็พวกนั้นเป็นผู้นำนายแก้ว ๑ ออกเถิน ๑
ถ้ามีดลยความในพวกนั้นเล็กน้อย ให้หัวหน้าชำระว่ากล่าว ถ้าไม่ตกลง
ให้ส่งให้เขาชำระ หลวงวรยาทกก็เห็นว่าตามทเรศเดินเดินไปดีช้อย่าง
ประสงค์ จะ เข้มโอกาสให้ คน ทั้งปวง เห็นว่า ฝรั่งเศส เป็น ผู้มี อธิปไตย
เพราะในเวลาพลเมืองกำลังแตกกันไม่กตกจะอยู่ ฝรั่งเศสจึงได้เรียก
ประชุมเสียก่อนที่จะทำการอย่างอื่น แดงกระนั้นนัก พราะเหตุแห่ง
ของเราที่มคนเชื้อฝรั่งเศสสนับสนุนยอมเดิมที ยังจะพากันหนีออกจาก
เมืองทรวกเนืองๆ โดยเขาไว้ว่าถ้าอยู่กับฝรั่งเศสต่อไปอีกไม่ช้าจะถูก
หักหลัง,

เมื่อคนวันท ๓ มกราคม นักโทษในเรือนจำเมืองทราวักทินมี ๖ คน ยังเหลืออยู่ในเรือนจำอีก ๗ คน ฝรั่งเศสสั่งให้หลวงวิพิทักษ์คน ออกรักความแล้ว.

อีกดยบทลงวันท ๗ มกราคม คก ๑๒๓ ว่าตามรายงานของ หลวงวรบาทภักดีบยลงวันท ๕ เดือนว่า ฝรั่งเศสจะไม่ห้ามปรามคน ซึ่งจะไปมา ยอมให้เข้าออกตามชอบในนั้น หาเป็นไปไกรังไม่ เวลานี้ ฝรั่งเศสแจ้งว่า ถ้าผู้ใดจะออกจากเมืองทราวักทิน ต้องขอหนังสือเดินทาง ของฝรั่งเศสๆ จะเก็บค่าคนละ ๕ เหรียญ แต่ยังมีผู้ใดไปขอหนังสือ เดินทางไม่ พวกนั้นออกจากเมืองทราวักทินเองๆ เพราะยังไม่ไกรักกันทาง.

เวลานี้มีการปล้นเกกขณรายหนึ่ง ทางจากทราวักทินเมืองประมาณ ๕๐ เส้น เวลากลางคืนเจ้าของทรวักทินเรือนผู้เกยว เขาทรวักทินมีผู้ร้าย ๖ คนขึ้นเรือน เจ้าทรวักทินไปผู้ร้าย ๕ คนตามไปจับตัว เพื่อบริการเขาทรวักทิน เจ้าของทรวักทินยังถูกผู้ร้ายฆ่าคนหนึ่ง พอรุ่งขึ้นตัวผู้ร้ายซึ่งถูกยิงนั้นไปแจ้งทศฝรั่งเศสว่า เดินทางมาจากเกาะ ช้างถูกผู้ร้ายยิงแล้วแย่งเอาเงินไป ทวายหลังใดความว่าผู้ ทวายแจ้งความ นั้นเป็นผู้ร้ายปล้นเขาเอง กำลังไกรักกันอยู่.

พอกระทบเรือปล้นขึ้น ฝรั่งเศสออกเสียงว่าจะเก็บขึ้นของพล เมืองทรวักทิน แต่มีผู้ค้านขึ้นว่า ถ้าเก็บขึ้นของพลเมืองเสียแล้ว กลัวยะ ทำให้เป็นช่องทางของผู้ร้ายซึ่งจะมาปล้นไกรัก เพราะเมืองทรวักทิน เกยวกันเขาไม่ไกรักกัน จึงไกรักชะรักไป เป็นแต่มีเสียงว่าจะเก็บขึ้นของ พวกซึ่งไม่มีหลักฐานขึ้นเรือนเท่านั้น.

๑๑. ในเวลานี้ท้าวพระพทเจ้าพทเมืองรัตนบุรี มีคนไทยจัน

เจ้าพระพรหมเจ้า เล่าให้ฟังเรื่องราวภูมิมืองครากได้รับความ
เกศกรอนทางๆ แล้วอพยพมาเป็นอันมาก ทิ้งเหลืออยู่รวบรวมตั้งของ
ระยงเข้ามาอีก พวกที่เข้ามาจน เลยเข้ามากรุงเทพฯ โดยมาก บาง
พวกก็มาอยู่ในเขตแขวงเมืองจันทร์ เป็นการทะเลาะกันแข่งแซ่งเมือง
ถึงคนในบังคับฝรั่งเศสที่อยู่เมืองครากเองก็ต้องอพยพหนีมา คนที่ส่า-
กัญญนค่อจันหยง ที่เป็นคนสำหรับส่งข่าวคราวทางเมืองครากมาให้
ฝรั่งเศสทราบในเวลาเมื่อของททางฝรั่งเศสยังอยู่เมืองจันทร์ และเป็นผู้
ช่วยเหลือเกื้อหนุนฝรั่งเศสทุกอย่าง ในเวลาทหารฝรั่งเศสยกจาก
เมืองจันทร์ไปเมืองคราก จันหยงก็จกมาและพาหนะมารัย.

ครั้นเวลาฝรั่งเศสไปอยู่เมืองครากแล้ว จันหยงทนความขมเหง
ของพวกฝรั่งเศสไม่ได้ บ่นก่าลงย้ายครอบครัวระยงเข้ามาอยู่เมือง
จันทร์.

เจ้าพระพรหมเจ้า จึงได้ให้อำเภอสืบจำนวนคนที่อพยพเข้ามา กับ
รายงานมา ถึงแก่ต้นเดือนมกราคมถึงวันที่ ๑๐ มีคนอพยพเดินทางเข้า
มาแขวงอำเภอชลึง ๓๕ ครอบครัว เป็นจำนวนคน ๑๗๔ คน แคบญชน มี
แต่พวกเดินเข้ามาทางเมืองชลึงทางเดียว ที่เขาทางอำเภออื่นก็ยังมีบาง
เจ้าพระพรหมเจ้ายังได้สืบต่อไป เจ้าพระพรหมเจ้าได้ถวายรายชื่อบัญชีพร้อม
กับรายงานฉบับนี้ ทรงทราบบ้างพระบาท.

การที่คนเมืองครากอพยพ มา มาก เช่นนี้ เกรงด้วยเกล้าฯ ว่า
บางทีฝรั่งเศสจะเกลี้ยหาเหตุว่าเราเป็นผู้ยง แต่ทรงไม่มเลย และ
เจ้าพระพรหมเจ้าได้สั่งผู้ว่าราชการเมืองกรมการเมืองจันทร์ ในเรื่องคน
เมืองครากที่อพยพเข้ามาจนว่า ให้ทำเฉยๆเสีย อย่าให้รู้เห็นด้วย และ

ที่สุโขทัยให้ช่วยเหลือเกื้อหนุนรับรอง แต่ให้ตรวจดูเงินยๆ ให้นำนวน
 นวนคนว่า ใครมาบ้าง และมาด้วยเหตุใด แล้วมีรายงานเข้ามากรุงเทพฯ
 เนาะงๆ.

๑๓. ส่วนการปกครองในเมืองจันทร์ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจ
 ทว่าราชการทุกแห่ง และได้ไปตรวจอำเภอเมือง และอำเภอพล
 อำเภอพลอยแหวน เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าการปกครองยังบกพร่องกว่า
 หัวเมืองชั้นในอยู่มาก เป็นด้วยเวลาที่ฝรั่งเศสอยู่ ทว่าราชการไปรับ
 ราชการไม่ใคร่ได้ ตำแหน่งพนักงานต่างๆ ทั้งเช่น ปลัดอำเภอเป็นต้น
 ยังว่างอยู่เป็นอันมาก อีกประการหนึ่งเพราะวิชาอักษรคนถึงผู้สันักใน
 การสอนหนังสือการ ทฤษฎีของกับฝรั่งเศสก็แลมีวิชาครึบใจใคร่มั่นคงก
 กิจจริง แต่คุณวุฒิในการปกครองยังอ่อน แลพระเทพสงครามปลัดนั้น
 ก็ยังอ่อนหนักลงไปอีก กอกลางคงเห็นว่าในทวาทารเมืองอ่อนท่เคย.

นายอำเภอเมืองมีนาประยา เป็นนายอำเภอ การงาน บกพร่อง มาก
 แลนายอำเภออีกเคยตรวจไม่ได้ออกตรวจราชการทั้งทในศกนเลย ข้าพระ-
 พุทธเจ้า ได้สั่งให้เลิก นายประยา ออกจากอำเภอเมือง และสั่งให้พระ-
 เทพสงครามเข้าทำการเป็นนายอำเภอด้วยอีกส่วนหนึ่งจะได้ตรงตามระเบียบ
 และไม่เปลืองตัวนายอำเภอใหม่ด้วย ถึงพระเทพสงครามจะยังอ่อนก็ของ
 จักปลัดอำเภอแฉ่งแฉ่งหนุนเข้าไว้ เพราะการอำเภอเมืองน้อยจึงจะเป็นคน
 คุณวุฒิอ่อน อย่บ้าง แก ถ้าเป็น คนทรง มีความ เพียรสักหน่อย แลโดยอ้อม
 อารักขพวกจนแลญวนให้เป็นทนายถนอมยอมแล้วคงจะทำการได้.

ทอำเภอพลวน หลวงพิศสุธรรมเป็นนายอำเภอ การงานเรียบ
 ร้อยก็ ท่านผู้ใหญ่นับแลราษฎรมีความนิยมมาก นับว่าเป็นอำเภอที่ดี

นาง อำเภอลอยแหวนนั้น เวลานั้นนายอำเภอมายังพักที่กว๊านขย
กรงเก่าหลายเดือนแล้ว พระยาวิชาเยนทร์ ให้นายเท่งพนักงานแพ่งไป
รับการแทนอยู่ชั่วคราวหนึ่ง การงานก็เช่นปรกติกับที่กว๊านขยเหมือนกัน
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นทวยเกล้าฯ ว่าควรต้องจากคนส่งไปเพิ่มเติมแลหน
ชนทนทนจะเรียบร้อยได้.

๑๓. ในเมืองขลุงนั้นข้าพระพุทธเจ้า จึงให้หลวงเสนาราชภักดีส่ง
ความมายกระษัตริย์ ไปรับการตำแหน่งแทนนายอำเภอยุทธาวุธหนึ่ง ชั่วในเวลา
ที่กองทหารฝรั่งเศส กำลังเล็ดถอยไปจากเมืองจันทบุรี ทวยเจ้าเป็น พระองค์มี
ผู้ใหญ่ดูแลการอยู่ทางนั้น แท้กับการพอก็ค่อยสงบแล้ว ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นทวยเกล้าฯ ว่าพระเจดีย์นั้นมาไว้ แต่เมืองขลุงเป็นเมืองที่สำคัญ
ทวยคอกเป็นอำเภอยุทธาวุธคนกันอยู่เป็นนายอำเภอยุทธาวุธ ข้า
พระพุทธเจ้าเห็นทวยเกล้าฯ ว่าหลวงเสนาราชภักดีเป็นนายอำเภอนั้นก็
คนหนึ่ง.

ส่วนอำเภอลอยแหวนนั้นหลวงเสนาราชภักดีส่งมา แล้วยกคนมา
เป็นของเมืองจันทบุรีนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้ปรึกษากับพระยาวิชาเยนทร์
แล้วเห็นพร้อมกันว่า ชนคชศรทวยเป็นนายอำเภอยุทธาวุธของเมืองขลุง
เป็นผู้มีความสามารถ ราชการ ผลของพระเดชพระคุณได้ จึงได้ทรงให้
ชนคชศรทวยเป็นนายอำเภอลอยแหวนแล้ว.

๑๔. การปกครอง เมือง จันทบุรี เป็น การง่าย พลเมือง เป็นคน
เรียบร้อย แลเป็นพ่อค้าโดยมาก การไต่ผู้ร้ายส่งเรียบร้อย โคกระบือ
ปล่อยไว้ทุกแห่ง เป็นเมืองที่กลัวเมืองใด ๆ ในพระราชอาณาเขตในเรือง
ไต่ผู้ร้าย การปล้นสะดมนี้ไต่ว่าไม่มี แต่การที่เห็นเช่นนี้ไต่ความว่า

เย็นมาแต่เดิม คนกับ ไม่เฉพาะ ในเวลา ที่พระยาวิชยาธิปัตย์ท่าน
ราชการเมือง.

การเรือนจำนักโทษที่ศาลที่สันตโยธยแล้ว ๕๓ คน ระหว่าง
พิจารณา ๒๐ คน รวม ๗๓ คน การรักษาและระเบียบแบบแผนพอใช้.

พลตระเวนเวลามมี ๓๐ เศษ ใกล้เคียงว่าคนยังชากอมาก เพราะ
พลตระเวนเงินเดือน ๑๕ บาทหาคนเข้าไม่ได้ เห็นด้วยเกล้า ว่าควรเรียก
พลตระเวนเช่นพลการวาทูรเสีย แต่คนไม่เข้าเช่นต้องมามากอย่างเมืองอื่นๆ.

๑๕. การท กอของทหารฝรั่งเศษ ยกออกไป จากเมืองธนบุรี แล้ว
ราษฎรออกมีความรู้สึกว่าจะต้องถูกเกณฑ์เป็นทหารเรือกวักชวนกว่าแต่ก่อน
โดยทราบเกล้า ว่าคงจะขวงเข้ามาหาคนในกรุงเทพฯ เพาะขอเป็นทพ
อย่าให้ต้องเป็นทหารหลายคน ในที่นี้พระพุทธเจ้าได้ทำด้วยว่ากล่าวอย่าให้
ตกใจ แต่ได้มีคำสั่งให้ไปบอกพวกทหารไว้ก่อนว่า จะได้รับตราส่งต่อไป
ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า เมืองธนบุรี ยกขึ้นเป็นเมืองชายแดนแต่เป็น
ทพธนบุรีบรรดกองทหารเพราะปลูกกำลังให้ขึ้นเมืองสำคัญใกล้เมือง
หนึ่ง ควรยกเลิกการเกณฑ์คนทหารในแขวงเมืองธนบุรีเสีย คัดชวน
ทหารการเพาะปลูก การค้าขายให้เจริญเป็นประโยชน์กับบ้านเมือง
ดีกว่าเป็นอันมาก.

๑๖. ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียก พวกพ่อค้าไทย ในท้องที่ กลางทุ่งเขต
แขวงเมืองธนบุรีมาประชุมได้ถาม ได้ความว่าความสับสนยาก ไม่มีผู้
ใดซ่อมเหตุมียกเยื่อนให้เคอะครันอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าได้
ถามถึงการเพาะปลูก และการค้าขายต่อไป ได้ความเห็นเป็น
อย่างเดียวกันว่า ควร

(๑) กระโม่ไฟที่ปากน้ำบนเขาแหลมสังหระเป็นประโยชน์แก่เรือ

๗
๘
๙
๑๐
๑๑
๑๒
๑๓
๑๔
๑๕
๑๖
๑๗
๑๘
๑๙
๒๐
๒๑
๒๒
๒๓
๒๔
๒๕
๒๖
๒๗
๒๘
๒๙
๓๐
๓๑
๓๒
๓๓
๓๔
๓๕
๓๖
๓๗
๓๘
๓๙
๔๐
๔๑
๔๒
๔๓
๔๔
๔๕
๔๖
๔๗
๔๘
๔๙
๕๐
๕๑
๕๒
๕๓
๕๔
๕๕
๕๖
๕๗
๕๘
๕๙
๖๐
๖๑
๖๒
๖๓
๖๔
๖๕
๖๖
๖๗
๖๘
๖๙
๗๐
๗๑
๗๒
๗๓
๗๔
๗๕
๗๖
๗๗
๗๘
๗๙
๘๐
๘๑
๘๒
๘๓
๘๔
๘๕
๘๖
๘๗
๘๘
๘๙
๙๐
๙๑
๙๒
๙๓
๙๔
๙๕
๙๖
๙๗
๙๘
๙๙
๑๐๐
๑๐๑
๑๐๒
๑๐๓
๑๐๔
๑๐๕
๑๐๖
๑๐๗
๑๐๘
๑๐๙
๑๑๐
๑๑๑
๑๑๒
๑๑๓
๑๑๔
๑๑๕
๑๑๖
๑๑๗
๑๑๘
๑๑๙
๑๒๐
๑๒๑
๑๒๒
๑๒๓
๑๒๔
๑๒๕
๑๒๖
๑๒๗
๑๒๘
๑๒๙
๑๓๐
๑๓๑
๑๓๒
๑๓๓
๑๓๔
๑๓๕
๑๓๖
๑๓๗
๑๓๘
๑๓๙
๑๔๐
๑๔๑
๑๔๒
๑๔๓
๑๔๔
๑๔๕
๑๔๖
๑๔๗
๑๔๘
๑๔๙
๑๕๐
๑๕๑
๑๕๒
๑๕๓
๑๕๔
๑๕๕
๑๕๖
๑๕๗
๑๕๘
๑๕๙
๑๖๐
๑๖๑
๑๖๒
๑๖๓
๑๖๔
๑๖๕
๑๖๖
๑๖๗
๑๖๘
๑๖๙
๑๗๐
๑๗๑
๑๗๒
๑๗๓
๑๗๔
๑๗๕
๑๗๖
๑๗๗
๑๗๘
๑๗๙
๑๘๐
๑๘๑
๑๘๒
๑๘๓
๑๘๔
๑๘๕
๑๘๖
๑๘๗
๑๘๘
๑๘๙
๑๙๐
๑๙๑
๑๙๒
๑๙๓
๑๙๔
๑๙๕
๑๙๖
๑๙๗
๑๙๘
๑๙๙
๒๐๐
๒๐๑
๒๐๒
๒๐๓
๒๐๔
๒๐๕
๒๐๖
๒๐๗
๒๐๘
๒๐๙
๒๑๐
๒๑๑
๒๑๒
๒๑๓
๒๑๔
๒๑๕
๒๑๖
๒๑๗
๒๑๘
๒๑๙
๒๒๐
๒๒๑
๒๒๒
๒๒๓
๒๒๔
๒๒๕
๒๒๖
๒๒๗
๒๒๘
๒๒๙
๒๓๐
๒๓๑
๒๓๒
๒๓๓
๒๓๔
๒๓๕
๒๓๖
๒๓๗
๒๓๘
๒๓๙
๒๔๐
๒๔๑
๒๔๒
๒๔๓
๒๔๔
๒๔๕
๒๔๖
๒๔๗
๒๔๘
๒๔๙
๒๕๐
๒๕๑
๒๕๒
๒๕๓
๒๕๔
๒๕๕
๒๕๖
๒๕๗
๒๕๘
๒๕๙
๒๖๐
๒๖๑
๒๖๒
๒๖๓
๒๖๔
๒๖๕
๒๖๖
๒๖๗
๒๖๘
๒๖๙
๒๗๐
๒๗๑
๒๗๒
๒๗๓
๒๗๔
๒๗๕
๒๗๖
๒๗๗
๒๗๘
๒๗๙
๒๘๐
๒๘๑
๒๘๒
๒๘๓
๒๘๔
๒๘๕
๒๘๖
๒๘๗
๒๘๘
๒๘๙
๒๙๐
๒๙๑
๒๙๒
๒๙๓
๒๙๔
๒๙๕
๒๙๖
๒๙๗
๒๙๘
๒๙๙
๓๐๐
๓๐๑
๓๐๒
๓๐๓
๓๐๔
๓๐๕
๓๐๖
๓๐๗
๓๐๘
๓๐๙
๓๑๐
๓๑๑
๓๑๒
๓๑๓
๓๑๔
๓๑๕
๓๑๖
๓๑๗
๓๑๘
๓๑๙
๓๒๐
๓๒๑
๓๒๒
๓๒๓
๓๒๔
๓๒๕
๓๒๖
๓๒๗
๓๒๘
๓๒๙
๓๓๐
๓๓๑
๓๓๒
๓๓๓
๓๓๔
๓๓๕
๓๓๖
๓๓๗
๓๓๘
๓๓๙
๓๔๐
๓๔๑
๓๔๒
๓๔๓
๓๔๔
๓๔๕
๓๔๖
๓๔๗
๓๔๘
๓๔๙
๓๕๐
๓๕๑
๓๕๒
๓๕๓
๓๕๔
๓๕๕
๓๕๖
๓๕๗
๓๕๘
๓๕๙
๓๖๐
๓๖๑
๓๖๒
๓๖๓
๓๖๔
๓๖๕
๓๖๖
๓๖๗
๓๖๘
๓๖๙
๓๗๐
๓๗๑
๓๗๒
๓๗๓
๓๗๔
๓๗๕
๓๗๖
๓๗๗
๓๗๘
๓๗๙
๓๘๐
๓๘๑
๓๘๒
๓๘๓
๓๘๔
๓๘๕
๓๘๖
๓๘๗
๓๘๘
๓๘๙
๓๙๐
๓๙๑
๓๙๒
๓๙๓
๓๙๔
๓๙๕
๓๙๖
๓๙๗
๓๙๘
๓๙๙
๔๐๐
๔๐๑
๔๐๒
๔๐๓
๔๐๔
๔๐๕
๔๐๖
๔๐๗
๔๐๘
๔๐๙
๔๑๐
๔๑๑
๔๑๒
๔๑๓
๔๑๔
๔๑๕
๔๑๖
๔๑๗
๔๑๘
๔๑๙
๔๒๐
๔๒๑
๔๒๒
๔๒๓
๔๒๔
๔๒๕
๔๒๖
๔๒๗
๔๒๘
๔๒๙
๔๓๐
๔๓๑
๔๓๒
๔๓๓
๔๓๔
๔๓๕
๔๓๖
๔๓๗
๔๓๘
๔๓๙
๔๔๐
๔๔๑
๔๔๒
๔๔๓
๔๔๔
๔๔๕
๔๔๖
๔๔๗
๔๔๘
๔๔๙
๔๕๐
๔๕๑
๔๕๒
๔๕๓
๔๕๔
๔๕๕
๔๕๖
๔๕๗
๔๕๘
๔๕๙
๔๖๐
๔๖๑
๔๖๒
๔๖๓
๔๖๔
๔๖๕
๔๖๖
๔๖๗
๔๖๘
๔๖๙
๔๗๐
๔๗๑
๔๗๒
๔๗๓
๔๗๔
๔๗๕
๔๗๖
๔๗๗
๔๗๘
๔๗๙
๔๘๐
๔๘๑
๔๘๒
๔๘๓
๔๘๔
๔๘๕
๔๘๖
๔๘๗
๔๘๘
๔๘๙
๔๙๐
๔๙๑
๔๙๒
๔๙๓
๔๙๔
๔๙๕
๔๙๖
๔๙๗
๔๙๘
๔๙๙
๕๐๐
๕๐๑
๕๐๒
๕๐๓
๕๐๔
๕๐๕
๕๐๖
๕๐๗
๕๐๘
๕๐๙
๕๑๐
๕๑๑
๕๑๒
๕๑๓
๕๑๔
๕๑๕
๕๑๖
๕๑๗
๕๑๘
๕๑๙
๕๒๐
๕๒๑
๕๒๒
๕๒๓
๕๒๔
๕๒๕
๕๒๖
๕๒๗
๕๒๘
๕๒๙
๕๓๐
๕๓๑
๕๓๒
๕๓๓
๕๓๔
๕๓๕
๕๓๖
๕๓๗
๕๓๘
๕๓๙
๕๔๐
๕๔๑
๕๔๒
๕๔๓
๕๔๔
๕๔๕
๕๔๖
๕๔๗
๕๔๘
๕๔๙
๕๕๐
๕๕๑
๕๕๒
๕๕๓
๕๕๔
๕๕๕
๕๕๖
๕๕๗
๕๕๘
๕๕๙
๕๖๐
๕๖๑
๕๖๒
๕๖๓
๕๖๔
๕๖๕
๕๖๖
๕๖๗
๕๖๘
๕๖๙
๕๗๐
๕๗๑
๕๗๒
๕๗๓
๕๗๔
๕๗๕
๕๗๖
๕๗๗
๕๗๘
๕๗๙
๕๘๐
๕๘๑
๕๘๒
๕๘๓
๕๘๔
๕๘๕
๕๘๖
๕๘๗
๕๘๘
๕๘๙
๕๙๐
๕๙๑
๕๙๒
๕๙๓
๕๙๔
๕๙๕
๕๙๖
๕๙๗
๕๙๘
๕๙๙
๖๐๐
๖๐๑
๖๐๒
๖๐๓
๖๐๔
๖๐๕
๖๐๖
๖๐๗
๖๐๘
๖๐๙
๖๑๐
๖๑๑
๖๑๒
๖๑๓
๖๑๔
๖๑๕
๖๑๖
๖๑๗
๖๑๘
๖๑๙
๖๒๐
๖๒๑
๖๒๒
๖๒๓
๖๒๔
๖๒๕
๖๒๖
๖๒๗
๖๒๘
๖๒๙
๖๓๐
๖๓๑
๖๓๒
๖๓๓
๖๓๔
๖๓๕
๖๓๖
๖๓๗
๖๓๘
๖๓๙
๖๔๐
๖๔๑
๖๔๒
๖๔๓
๖๔๔
๖๔๕
๖๔๖
๖๔๗
๖๔๘
๖๔๙
๖๕๐
๖๕๑
๖๕๒
๖๕๓
๖๕๔
๖๕๕
๖๕๖
๖๕๗
๖๕๘
๖๕๙
๖๖๐
๖๖๑
๖๖๒
๖๖๓
๖๖๔
๖๖๕
๖๖๖
๖๖๗
๖๖๘
๖๖๙
๖๗๐
๖๗๑
๖๗๒
๖๗๓
๖๗๔
๖๗๕
๖๗๖
๖๗๗
๖๗๘
๖๗๙
๖๘๐
๖๘๑
๖๘๒
๖๘๓
๖๘๔
๖๘๕
๖๘๖
๖๘๗
๖๘๘
๖๘๙
๖๙๐
๖๙๑
๖๙๒
๖๙๓
๖๙๔
๖๙๕
๖๙๖
๖๙๗
๖๙๘
๖๙๙
๗๐๐
๗๐๑
๗๐๒
๗๐๓
๗๐๔
๗๐๕
๗๐๖
๗๐๗
๗๐๘
๗๐๙
๗๑๐
๗๑๑
๗๑๒
๗๑๓
๗๑๔
๗๑๕
๗๑๖
๗๑๗
๗๑๘
๗๑๙
๗๒๐
๗๒๑
๗๒๒
๗๒๓
๗๒๔
๗๒๕
๗๒๖
๗๒๗
๗๒๘
๗๒๙
๗๓๐
๗๓๑
๗๓๒
๗๓๓
๗๓๔
๗๓๕
๗๓๖
๗๓๗
๗๓๘
๗๓๙
๗๔๐
๗๔๑
๗๔๒
๗๔๓
๗๔๔
๗๔๕
๗๔๖
๗๔๗
๗๔๘
๗๔๙
๗๕๐
๗๕๑
๗๕๒
๗๕๓
๗๕๔
๗๕๕
๗๕๖
๗๕๗
๗๕๘
๗๕๙
๗๖๐
๗๖๑
๗๖๒
๗๖๓
๗๖๔
๗๖๕
๗๖๖
๗๖๗
๗๖๘
๗๖๙
๗๗๐
๗๗๑
๗๗๒
๗๗๓
๗๗๔
๗๗๕
๗๗๖
๗๗๗
๗๗๘
๗๗๙
๗๘๐
๗๘๑
๗๘๒
๗๘๓
๗๘๔
๗๘๕
๗๘๖
๗๘๗
๗๘๘
๗๘๙
๗๙๐
๗๙๑
๗๙๒
๗๙๓
๗๙๔
๗๙๕
๗๙๖
๗๙๗
๗๙๘
๗๙๙
๘๐๐
๘๐๑
๘๐๒
๘๐๓
๘๐๔
๘๐๕
๘๐๖
๘๐๗
๘๐๘
๘๐๙
๘๑๐
๘๑๑
๘๑๒
๘๑๓
๘๑๔
๘๑๕
๘๑๖
๘๑๗
๘๑๘
๘๑๙
๘๒๐
๘๒๑
๘๒๒
๘๒๓
๘๒๔
๘๒๕
๘๒๖
๘๒๗
๘๒๘
๘๒๙
๘๓๐
๘๓๑
๘๓๒
๘๓๓
๘๓๔
๘๓๕
๘๓๖
๘๓๗
๘๓๘
๘๓๙
๘๔๐
๘๔๑
๘๔๒
๘๔๓
๘๔๔
๘๔๕
๘๔๖
๘๔๗
๘๔๘
๘๔๙
๘๕๐
๘๕๑
๘๕๒
๘๕๓
๘๕๔
๘๕๕
๘๕๖
๘๕๗
๘๕๘
๘๕๙
๘๖๐
๘๖๑
๘๖๒
๘๖๓
๘๖๔
๘๖๕
๘๖๖
๘๖๗
๘๖๘
๘๖๙
๘๗๐
๘๗๑
๘๗๒
๘๗๓
๘๗๔
๘๗๕
๘๗๖
๘๗๗
๘๗๘
๘๗๙
๘๘๐
๘๘๑
๘๘๒
๘๘๓
๘๘๔
๘๘๕
๘๘๖
๘๘๗
๘๘๘
๘๘๙
๘๙๐
๘๙๑
๘๙๒
๘๙๓
๘๙๔
๘๙๕
๘๙๖
๘๙๗
๘๙๘
๘๙๙
๙๐๐
๙๐๑
๙๐๒
๙๐๓
๙๐๔
๙๐๕
๙๐๖
๙๐๗
๙๐๘
๙๐๙
๙๑๐
๙๑๑
๙๑๒
๙๑๓
๙๑๔
๙๑๕
๙๑๖
๙๑๗
๙๑๘
๙๑๙
๙๒๐
๙๒๑
๙๒๒
๙๒๓
๙๒๔
๙๒๕
๙๒๖
๙๒๗
๙๒๘
๙๒๙
๙๓๐
๙๓๑
๙๓๒
๙๓๓
๙๓๔
๙๓๕
๙๓๖
๙๓๗
๙๓๘
๙๓๙
๙๔๐
๙๔๑
๙๔๒
๙๔๓
๙๔๔
๙๔๕
๙๔๖
๙๔๗
๙๔๘
๙๔๙
๙๕๐
๙๕๑
๙๕๒
๙๕๓
๙๕๔
๙๕๕
๙๕๖
๙๕๗
๙๕๘
๙๕๙
๙๖๐
๙๖๑
๙๖๒
๙๖๓
๙๖๔
๙๖๕
๙๖๖
๙๖๗
๙๖๘
๙๖๙
๙๗๐
๙๗๑
๙๗๒
๙๗๓
๙๗๔
๙๗๕
๙๗๖
๙๗๗
๙๗๘
๙๗๙
๙๘๐
๙๘๑
๙๘๒
๙๘๓
๙๘๔
๙๘๕
๙๘๖
๙๘๗
๙๘๘
๙๘๙
๙๙๐
๙๙๑
๙๙๒
๙๙๓
๙๙๔
๙๙๕
๙๙๖
๙๙๗
๙๙๘
๙๙๙
๑๐๐๐

(๒) ควรมีโทรศัพท์ จากกระโสมไฟ ปากน้ำไปลงในเมืองเพอชอก
ชาวเรือไปมา จะพาให้สะดวก ในการค้าขาย แลในทางราชการ เป็นอันมาก
ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งตรวจทางและกระประมาณการแล้ว.

(๓) ขอให้ทรงรับรู้ว่า แด่ปากน้ำลงเมือง เพอชอกให้สะดวกแก่เรือชน
ล่อง เพราะน้ำในแม่น้ำมาก ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาวชิรญาณวิมล
ถึงมือทำ พระยาวชิรญาณวิมลจะเสร็จได้ในเดือนนี้.

(๔) ทำสะพานน้ำในคลองสำคัญเป็นท่าขนสินค้า ขนลง ๕ แห่ง
ประมาณราคาสะพานละ ๘๐๐ บาท เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรหาเงินลงมือ
ทำทันทวย.

(๕) ทำสะพานข้ามแม่น้ำในเมืองเพอชอกให้มาลงแถวขึ้นเก็บได้ เพราะ
แต่เดิมมาเขาเก็บมีสะพานแต่เพียงขึ้นแล้วในเรือใครทำ ถ้ามีสะพานจะ
เป็นประโยชน์แก่การค้าขายในเมืองเป็นอันมาก เพราะสินค้าทางพลว
แลทางสระบาปคงมาลงทางนี้ของงานนี้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ว่า
ถ้าออกเงินหลวงเพียง ๑๐,๐๐๐ บาทจะทำไถ่ได้ ถ้าไม่พอจะเรียก
เงินเพิ่มเติมก็ได้.

(๖) ควรซ่อมแซมถนนหลังเมืองบ้านกระวันออกให้ทางไปสระบาป
แลพลวให้ใช้เกวียนได้ทุกฤดู การที่จะทำถ้าจะบอกบุญยังพอได้ ข้า
พระพุทธเจ้าได้สั่งให้พระยาวชิรญาณวิมลจัดการขอแล้ว ถ้าได้เงินหลวงช่วย
เพียง ๑๐๐ ซึ่งคงจะสำเร็จได้.

๑๗. ทางเมืองชลนั้นขอให้ซ่อมแซมถนนในเมืองทางสัก ๑๐ เส้น
ที่บนทรายเสียให้แข็ง แลขอให้ทำถนนแก่ในเมืองลงปากน้ำทาง

สัก ๕๐ เส้น การที่จะทำพวกพ่อค้าจะออกเงินช่วย ข้าพระพุทธเจ้าจึง
ให้หลวงเสนาราชภักดีไปทำการขอแล้ว.

อนึ่ง คนในเมืองชลธิสธรว่าถูกแล้งน้ำเค็มขึ้นมาถึงเมือง หาน้ำใช้
ยาก ชุกทางน้ำแตกของชายเขาสระบาป ปรากฏเมือง ระยะทาง เพียง
๓๐ เส้นเศษ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้หลวงเสนาราชภักดีไปตรวจดูแล้ว
ถ้าเห็นควรทำไห้หลวงมอทาทเคียว.

ในเมืองรัตนบุรีเรื่องคงที่ใด ทรงทราบฝ่ายพระยาภอย แล้วขึ้นเมืองท
ชัยภูมิพิจารณาทำให้เป็นเมืองงามไค้เมืองหนึ่ง ในชั้นการสิ่งใดที่ฝรั่งเศส
ทำไว้ คงเช่นถนนหนทางและทำน้ำ ข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งให้รักษาไว้ ให้คง
ดีกว่าระโยรกเกล้าฯ ให้รักษาไว้ให้คงไว้ไค้ต่อไป แต่ข้าพระพุทธเจ้า
เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าควรตั้งพนักงานแผนกออกไปทำแผนที่ในเมืองวาง
แปลนถนนหนทางที่จะก่อสร้างต่อไป และทำแผนที่ให้แล้วเสียให้ตลอด
ทั้งเขตแขวงด้วย.

๑๘. การทงหลอปลิ้นเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นการจำเป็นแท้
ที่จะต้องทำและจะต้องรีบทำด้วย เมืองรัตนบุรีมีคนไค้ในพระราชอา-
ณาเขตคือไป และข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าฯ ตามพระกระแสว่าควร
จัดให้ปรากฏว่าเมืองฝรั่งเศสที่เราทำการงานไม่ไค้ถนัด และขียนฝรั่งเศส
ไปแล้วเราคงหน้าทำการทนบำรุงบ้านเมืองจริง ๆ.

๑๙. ข้าพระพุทธเจ้าไป ราชการเมืองรัตนบุรี คราวนี้ คงแต่วันที่ ๘
มกราคม กลับมาถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๑๗ มกราคม รวม ๑๐ วัน ด้วย
เสด็จพระยามังคลเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าและข้าราชการที่ไปด้วยกันมีความ
สุขสบายด้วยกันทุกคน และเป็นราชการคราวที่ได้รับความมกยชน
ยานเป็นอันเกล้าฯ ทาทศกมไค้.

เมื่อข้าพระพุทธเจ้า กลับ มาถึง กรุงเทพฯ แล้วใน วันที่ ๑๘ มกราคม

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับโทรเลขพระยาวิชาชัยศักดิ์ว่า การซ่อมแซมบ้านมอญ-
เซยะแล้ว เสร็จวันที่ ๑๗ เวลากลางวัน เวลาโมญเช้าวันที่ ๑๘ มกราคม
ไวส์กิงส์ได้ขอคนเรือและเกวียนขนของออกจากค่าย ๔ โมงเช้า ไวส์กิง-
ส์ต่อมาแจ้งว่าในวันนั้นขนของกว่าจะเสร็จคงล่าช้าออกไปวันที่ ๑๘ พระยา
วิชาชัยศักดิ์ตอบว่าจะช่วยขนให้เสร็จ และไวส์กิงส์กลับไปค่ายสักครู่
หนึ่งแล้วกลับมาแจ้งความว่า การขนของเร็วมาก กองสลุไม่เข้าใจว่าจะ
เร็วได้อย่างไร เวลาบ่ายโมงครึ่งขอให้ส่งมือคนอีกต่อไป และให้เงินของ
แก้ค่ายโมงครึ่งถึง ๔ โมงครึ่งแล้วเสร็จ ไวส์กิงส์ได้ลงเรือไปอยู่บ้าน
มอญเซยะแล้ว แต่ในค่ายยังไม่ลดกองงานถึงเวลาห้าค่ำ นายถ้อยนำลูกกัญญา
ในค่ายมอญให้นายเมคนายพลพระเวณแล้วกลับของฝรั่งเกสสลง การซ่อม
แซมต่อไปพระยาวิชาชัยศักดิ์จะรับใช้ให้ทันก่อนวันสิ้นเดือนตามคำสั่ง และ
ว่าการขยายทวารการไปตั้งในค่ายจะใกล้เมืองยันทวันที่ ๑๘ เป็นต้นไป.

ข้าพระพุทธเจ้า โทม โทรเลข ลงวันที่ ๑๘ มกราคม ทอญพระยา
วิชาชัยศักดิ์ไปว่า ทพระยาวิชาชัยศักดิ์ให้การสำเร็จรวดเร็วเช่นคนยกนก
ข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง และจะให้นำความกราบทูลฝ่า-
พระบาทให้ทรงทราบ และให้พระยาวิชาชัยศักดิ์ของข้างขนออกของหนังก
เสด็จไวส์กิงส์เคยชักในค่ายนั้น และให้พระยาวิชาชัยศักดิ์ไปอยู่ในค่าย
ในวันที่ ๑๘ มกราคม ๒๕๐๑ และวันที่ ๒๐ มกราคมได้ได้ทำการในเรือน
ในค่ายทเกวญ ถ้าพระยาวิชาชัยศักดิ์ไปอยู่ในค่ายแล้วให้มิ โทรเลขมาให้
ข้าพระพุทธเจ้าทราบ.

ควรมิควรร

ข้าพระพุทธเจ้า

(ลงนาม) พระยาศรีสทเทพ

สำเนาประกาศกองทหารฝรั่งเศสเมื่อยกออกไปจากเมืองจันทบุรี

คำนำवरของผู้นับบัญชาของทหารฝรั่งเศสได้แจ้งต่อ ราชฎรทั้ง
หลายที่ อยู่ใน เมืองจันทบุรี ได้ทราบทั่วกัน ก่อนจะยก ออกจาก เมืองจันทบุรี
นั้นว่า

ด้วยกรร ฝรั่งเศสกับ กรุงสยามได้ตกลงกัน ทำหนังสือ สัญญาทาง
พระราชไมตรีเพื่อให้ข้อขัดขวางกันเสียสูญเสียและจะได้ผูกพันทางพระราช
ไมตรีกันต่อไป เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่ากองทหารฝรั่งเศสได้คงประจำอยู่
เมืองจันทบุรีนั้นเป็นการไม่มประโยชน์ รัฐบาลแห่งเรย์ปบลีฝรั่งเศส จึง
ได้คิดให้ถอนกองทหารนั้นเสีย และจะได้ยกไปตั้งมั่นคงอยู่เมืองตราดซึ่ง
ตกเป็นของกรุงฝรั่งเศส โดยเหตุนี้ ผู้นับบัญชาของทหารฝรั่งเศส
ขอตราญรทั้งหลายทอ และหวังไว้ว่าพวกทออยู่ในความปกครองของ
ฝรั่งเศสและราษฎรฝ่ายสยามคงจะอยู่เย็นเป็นสุขด้วยกัน ส่วนพวกทอ
ในความปกครองฝรั่งเศสนั้น ไม่ควรมี ความวิตก โดยเหตุว่า มึงงสุ
ฝรั่งเศสเป็นทพประจำอยู่ในเมืองนั้น.

จันทบุรี วันที่ ๒ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

ลงนามและประทับตราผู้บัญชาการทหารฝรั่งเศส

สถานี คำประกาศ พระยาศรีสหเทพในที่ประชุม ผู้ว่าราชการ
เมือง กรมการ กำนันผู้ใหญ่บ้าน และราษฎรในงานฉลองเมือง
ก่อนเวลาชกเชลียงมหาราชจนยอดเสา

วันที่ ๑๕ เดือนมกราคม ร.ศ. ๑๒๓ เข้า ๓ โมง

ข้าพเจ้ามีความยินดี เป็นอันมาก ที่ได้เห็นท่านทั้งหลายได้มาประชุม
พร้อมกันในสถานที่นี้ ซึ่งเป็นวันมงคลอันประเสริฐ ข้าพเจ้าดีใจหาโอกาส
นี้แจ้ง ความให้ท่าน ทราบว่าได้ทรง พระกรุณา โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม
ให้ทำ หนังสือ สัญญา กับกรุง ฝรั่งเศส เพื่อจะรับ ขั้วท่มเด็จพระเจ้า
ระหว่างสองพระนคร แลรักษาทางพระราชไมตรี ให้มั่นคงถาวรสืบต่อไป
สัญญานี้ได้เป็นการตกลงแล้วในบัดนี้แล้ว แลของทหารฝรั่งเศสก็ได้
เลิกถอนจากเมืองจันทบุรีไปค้ำสัญญานี้แล้ว.

พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงคุณธรรมอันประเสริฐ จึงได้ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าพเจ้า ออกมา จักการฉลอง เมือง
จันทบุรีพร้อมด้วยพระยาวิชชาธิป ผู้ว่าราชการ ผู้ใหญ่เมืองจันทบุรี
เพื่อให้เกิดการสวัสดีสวัสดิมงคล ให้บ้านเมืองตั้งมั่นมีความผาสุก
เจริญต่อไป.

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงคุณธรรมอันมหาประเสริฐมี
พระราช ประสงค์ อันใหญ่ยิ่ง ที่จะทรง ทนบำรุง บ้านเมือง แลอาณา ประชา-
ราษฎรไม่ ลือกหน้าว่าเป็นคนในบังคับสยามหรือในบังคับใด คงจะได้รับพระ
มหากรุณาเสมอหน้ากันให้เจริญแลมีความสุขยิ่งขึ้นต่อไป แลการที่จะ

ทนบ้านเมืองประการใด ข้าพเจ้าได้ประชุมปรึกษากับท่านเจ้า
 เสร็จแล้ว จะได้นำความไปกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบฝ่าละออง
 จุลพระบาท.

ข้าพเจ้ามีความยินดีเป็น อย่างยิ่ง ในการที่ท่านทั้งหลายได้มาในเวลา
 ยศนี้ เป็นการทบทอง ความจงรักภักดี ของท่าน ทั้งหลายในใต้ฝ่าละอองจุล
 พระบาท ซึ่งข้าพเจ้าจะได้นำความกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ ฝ่าละออง
 จุลพระบาทเหมือนกัน แลความซื่อตรงจงรักภักดีของพระมหากษัตริย์
 เชนน เป็นสิ่งน่ายกย่องและมนษย์สัตว์สัตว์ เพราะฉะนั้นขอให้อำนาจอัน
 เป็นใหญ่ยิ่งในใตงนำความสู่สำราญแก่ท่านทั้งหลายสืบต่อไป.

การประกาศของพระยาวิชยาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี

วันที่ ๑๐ มกราคม วันโกสінทรศก ๑๒๓

พระยาวิชยาธิบดี ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรีขอประกาศให้ทราบทั่ว
กันว่าด้วยพระสมเด็จพระเจ้า อยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ มี
พระบรมราชประสงค์จะทรงระงับชื้อ ที่มเกลยธวัชมาทมางทั้งปวงในระหว่าง
กรุงสยามกับกรุงฝรั่งเศส แลเพื่อย่างทางพระราชไมตรีซึ่งมีอยู่ระหว่าง
สองพระนครให้สันติสนมถาวรมั่นคงสืบไป และโดยมีพระบรมราชประสงค์
อันยิ่งใหญ่ที่จะให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินแลคนในบังคับต่างประเทศ ทกชาติ ทก
ภาษาซึ่งเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภารมีโอกาสประกอบกิจการหาเลี้ยงชีพและ
ค้าขายให้มีความสุขสำราญทั้งไต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำหนังสือ
สัญญาใหม่ กับ กรุงฝรั่งเศส ๒ ฉบับ ๆ หนึ่ง ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ วันโก-
สінทรศก ๑๒๒ อีกฉบับหนึ่งลงวันที่ ๒๕ มิถุนายน วันโกสінทรศก
๑๒๓ เป็นการสำเร็จแก่ชาติกันแล้ว.

ในหนังสือสัญญาใหม่นี้ มีความข้อหนึ่ง ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสได้สัญญา
ว่าจะถอนทหารฝรั่งเศส ออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรี แลยกกันรัฐบาล
ฝรั่งเศสได้ถอนทหารออกจากเขตแขวงเมืองจันทบุรี สิ้นเชิง ตามข้อความ
ในสัญญานี้แล้ว.

บัดนี้ไต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลิกการ ทำนุบำรุง บ้านเมือง
แลอาณาประชาราษฎรทั้งคนในบังคับไทยแลในบังคับต่างประเทศทั้งปวงให้
ได้รับความสุขสำราญเจริญสมบุรณยิ่งขึ้นเสมอหน้ากัน เพราะฉะนั้นทั้งแก่

นส่งไปให้อำนาประชารายถูกรังป่วนในเขตแขวงเมืองจันทบุรี
ทราบว่าไทยกับฝรั่งเศสได้เป็นมิตรอันสนิทกันแล้ว ให้มีความออกส่าหระ
ทั้งไต่ทำไร่นาค้าขาย และประกอบการเลี้ยงชีพได้เจริญยิ่งขึ้น และมีความ
ผาสุกสืบต่อไป เทอญ.

ประกาศมาณ วันที่ ๑๐ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

(เซ็น) พระยาวิชิต

ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี

ประทับตราตำแหน่งมาเป็นสำคัญ.

รายการที่ผังศัพททหารฝรั่งแปล

เมมมอแรนคำอธิบายความที่พระยาศรีสุรเทพได้พักกับมอญลิเออร์ฝ่าย
เมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

๑. ที่ดินที่ปากน้ำ เขตถนนอยู่ทางตะวันออกของเวียงแดง คือ
ขยายเส้นเขื่อนทางตลิ่ง ตัดแหลมเสี้ยนนั้น ตรงทางตะวันออก เทียงเหนือไป
ทางตะวันตกเฉียงใต้.

๒. ที่ผังศพ (ก) ที่ผังศพญวนที่แหลมปากน้ำ
(ข) ที่ผังศพคนยุโรปที่เชิงเขาแหลมสิงห์
(ค) ที่ผังศพคนชาวยุโรป และ ญวนที่ ขนบ้อมใน
เมืองจันทบุรี ยาวประมาณ ๔๒ เมตร กว้าง ๕ เมตร ที่ผังศพเหล่านี้
จะให้คงอยู่เป็นปรกติและไม่สร้างโรงเรียนในพันที่คนหนาที่ผังศพขนบ้อม
ในเมืองจันทบุรีออกมาระหว่างถนนสี่ร้อยถนนนั้น.

บัญชีพระสงฆ์ที่มาร่วมในงานพิธีฉลองเมือง

วันที่ ๑๔ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ในการพิธี คือ พระครูสังฆปาโมกข์
เจ้าคณะเมือง พระครูจันทบุรีจารย์ เจ้าคณะรอง พระปลัด, พระวินัยธร,
พระวินัยกรรม, พระใบฎีกา พระครูเจ้าคณะแขวงอำเภอเมือง พระครู
เจ้าคณะแขวงอำเภอพลอยแหวน พระปลัดแสง ฝ่ายธรรมยุติกนิกาย
พระปลัด, รองคณะแขวง พระพรหม รองคณะแขวง พระร่วง รองคณะ
แขวง เจ้าอธิการ ๖ รูป อันกับ ๓๔ รูป รวม ๔๐ รูป.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ มีพระสงฆ์เพิ่มขึ้นอีก คือ เจ้าอธิการ ๓ รูป อันกับ
๑๕ รูป รวมทั้งสิ้น ๕๕ รูป

พระพิทักษ์

พระสงฆ์

ทักษิณ

เจ้าคณะ

อัคร

ธรรมจักร

ทก

สืบเนื่องตำนาน

กตาว

พานิชย์

บัณฑิต

บัญชีรายการที่ไว้มงกุฎฝรั่งเศสเมืองจันทบุรีขอให้ทำที่บ้าน
หลวงทขีจากมอญเขยะสำหรับเป็นสถานที่มงกุฎฝรั่งเศส คือ

๑. ทำห้องอาสนวิหารโล่งหลังชั้นบนสองห้อง.
๒. กนห้องชั้นล่างกว้างตะวันตก ๑ ห้อง.
๓. ทาสีเรือนทองข้างนอกและข้างใน.
๔. ถมดินเป็นเขื่อน กั้นน้ำท่วม ความรื้อน้ำ ทางหน้าบ้าน สอง
ข้าง.
๕. ซุกบ่อน้ำ เขื่อนไว้มงกุฎฝรั่งเศสยังไม่แน่ไม่ว่าจะ
ต้องการหรือไม่ ถ้าต้องการกระขอให้ซุกให้บ่อน้ำ.
๖. สร้างโรงน้ำให้พอใช้ ๔ บ่อ.
๗. ทำสถานที่มอญเขยะและบ้านไว้รวมสองบ้าน.
๘. ทำถนนดินหรือบ้านไปอยู่ริมถนนทางเกวียนมาวัดฝรั่ง.
๙. เสาธง.

รายการฉบับนี้ มีสเตอร์เวสเตอร์เคนคาทพรหมกับมีสเตอร์รอนส์ได้
เขียนเป็นภาษาฝรั่งเศสนำไปให้มอญลือเออร์ปายาไว้มงกุฎฝรั่งเศส ณ บณ
บอมม่วันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๕๓ แล้ว มอญลือเออร์ปายาได้แจ้งว่า
เป็นรายการที่ให้ออให้ทำเท่านั้น เป็นอันถูกต้องแล้ว.

เปลี่ยนหมายไฉ่กิ่งสู่ล้งรุ่งเศสเรือนบ้านพักเป็นสถานกงสุล

เมืองจันทบุรี

วันที่ ๑๕ มกราคม ร.ศ. ๑๒๓

มองสิเออร์ข้าอา ไฉ่กิ่งสู่ล้งรุ่งเศสเมืองจันทบุรี

แจ้งความมายัง พระยาศรีสหเทพ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย

ด้วยตามความในหนังสือเจ้าคุณลงวันที่ ๑๕ เดือนนี้ เจ้าคุณขอให้ข้าพเจ้าแจ้งความไต่ทราว่า ข้าพเจ้าจะตกลงรับบ้านที่ไฉ่กิ่งใจไว้จะให้เป็นสถานกงสุลรุ่งเศสในวันที่ ๑๕ มกราคม หรือประการใดนั้น.

ข้าพเจ้า ขอแจ้งความ แก่เจ้าคุณ ว่าข้าพเจ้าพร้อม อยู่แล้ว ที่จะย้ายสถานกงสุลไปบ้านนั้นในเวลาวันนั้น ถ้าหากว่าการที่เร่งร้อนอย่างซึ่งข้าพเจ้าได้ขอทูลมัสเฑียรไฉ่กิ่งแทนภาคให้ท่านแล้วได้ ข้าพเจ้าจะมีความขอใจเจ้าคุณ ถ้าเจ้าคุณไปรบกส่งให้เรลด้วยรถไฟและทำโรงม้าให้แล้วในวันนั้นไฉ่กิ่ง การสองอย่างนี้ตามหนังสือของเจ้าคุณว่าจะแล้วได้ต่อภายในสิ้นเดือนนี้.

(เซ็น) ปาษา

จดหมายพระยาศรีสุทเทพบอกร่องบ้านพักแล้วเสร็จ

ทูลเกล้าฯ ถวายการเฝ้าฯ รับเสด็จ

วันที่ ๑๔ มกราคม วันโกสินทรศก ๑๒๓

พระยาศรีสุทเทพ ราชปลัดทูลฉลอง กระทรวงมหาดไทย
แจ้งความมายัง มรณเสนาบดีว่า ใต้ กงสุลฝรั่งเศสเมืองจันทร์บุรี.

ด้วยการที่มิสเตอร์เวสเตอร์เคนทาค ได้พยานตามคำสั่งของข้าพเจ้า
นั้น ยืนยันมิสเตอร์เวสเตอร์เคนทาคได้ยื่นบัญชีรายการการซ่อมแซมแลสร้าง
เพิ่มเติม ซึ่งท่านต้องการให้ทำที่งานสำหรับเข่นสถานกงสุลฝรั่งเศสขึ้น แก่
ข้าพเจ้า ๑ ฉบับ และว่าโดยนิตยชนกิจของท่านเมื่อวันที่ ๑๔ มกราคม
แล้ว.

ข้าพเจ้าได้ไต่ถามผู้ว่าราชการเมืองจันทร์บุรีแล้วว่า รายการตามบัญชี
ที่ท่านขอให้ท่านจะแล้วโดยเร็วหรือไม่ ยืนยัน ข้าพเจ้า ขอแจ้งความให้
ท่านทราบว่า ห้องอาสน์ สอนห้อง วนจะแล้ว อยู่แล้ว และ คงจะแล้ว
พร้อมกันทั้งสามข้างในท้องขึ้นบนในวันที่ ๑๔ มกราคม น.

ข้าพเจ้าเข้าใจว่าท่านเต็มใจจะย้ายไปอยู่ในบ้านนั้น เมื่อใดที่ห้อง
อาสน์แล้วทั้งสามข้างบนแล้วเสร็จ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าขอทราบ
ท่านจะกำหนดย้ายไปอยู่บ้านนั้นในวันที่ ๑๔ มกราคมหรือประการใด เพื่อ
ข้าพเจ้าจะได้สั่งให้ผู้ว่าราชการเมือง ช่วยท่านในการที่จะย้ายไป และจัดการ
ที่รักษาในค่ายขึ้นใน.

บุคคลกรณของชนลาวแล้วเสร็จแล้ว แต่การททาสของชนลาว
 ว่าจะแล้วได้ภายในวันที่ ๒๓ มกราคม และการททาสตามบัญชี
 รายการ (รวมกับค่าไฟที่ยังไม่ได้มีในบัญชีออกส่งหน้) ข้าพเจ้า
 หวังใจว่าจะแล้วเสร็จก่อนสิ้นเดือนนี้.

ข้าพเจ้าขอสงัดการขอร้องไม่ให้การตามบัญชีททาสเหล่านี้ช้าไป
 และข้าพเจ้าเชื่อว่าการทำงานขอให้ซ่อมและทำเพิ่มเติมเป็นหมกตามบัญชี
 รายการนั้นเท่านั้น.

ขอท่านได้รับคำแสดงความนับถืออย่างสูงของข้าพเจ้าด้วย.

(เซ็น) คริสทเทพ
 ราชปลัดทูลฉลอง

รายงานพระเทพสงครามปลัดเมืองจันทบุรี
เรื่องไปถึงอำเภอกลองใหญ่

(ตำนาน) ๒๕/๑๕๓

ศาลากลางเมืองจันทบุรี

วันที่ ๑๒ มกราคม วันโกสินทรศก ๑๕๓

ข้าพเจ้า พระเทพสงคราม ขอประทานทำรายงานเรียนต่อท่านพระ-
ยวงวิเศษวิเศษ ผู้ว่าราชการเมืองจันทบุรี.

ด้วยได้มีคำสั่งให้ข้าพเจ้าออกไปบ้านคลองใหญ่เพื่อตั้ง อำเภอกลอง
ใหญ่ขึ้นนอกอำเภอหนึ่ง และตรวจท้องที่ซึ่งตกอยู่ภายในเมืองตราดได้แก่
ท้องที่ใดแก่รัฐบาลฝรั่งเศส ทั้งสิ้นให้ท่านผู้ใหญ่บ้านและราษฎรที่อยู่
ใกล้เคียงด้วยเชกกันให้เป็นอันรู้ในความจริงให้สัญญาตกลงกันใหม่ให้
เป็นการสงบเรียบร้อยต่อไป.

วันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๑๕๓ เวลาบ่าย ๓ โมง ข้าพเจ้าได้โดยสาร
เรือหลวงพิศณุรัตนคุณนายอำเภอพลวไปตามลำคลอง เวลา ๔ ทุ่ม ๑๕
นาทลงทวนการอำเภอพลว ได้พบคนขึ้นเรือยักขึ้นหนึ่งคน รุ่งขึ้นวันที่ ๕
เวลาเช้า ๓ โมง ๓๐ นาที ได้ขึ้นไปทางท้องที่อำเภอพลว เวลาบ่าย ๑
โมงถึงทวนการอำเภอพลว เวลานั้นเจ้านายผู้ใหญ่บ้านได้มาเยี่ยมข้าพเจ้า
แล้วแจ้งข้อข้าพเจ้าว่า เวลานั้นราษฎรในเมืองตราดอพยพเที่ยวมาพักอาศัย
ตามบ้านราษฎร และบางคนก็เลยเข้าไปวงแหวนบ้าง ครั้นเวลาบ่าย
ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปบ้าน เจ้านายผู้ใหญ่บ้านได้ เห็นชาว เมืองตราด อาศัยอยู่
บ้านนั้น ๑๐ คน ข้าพเจ้าได้สอบถามตามบ้านแห่งหนึ่ง ๆ แล้วข้าพเจ้าได้พาคน
มาตรวจ เห็นโดยทหารญวน ของฝรั่งเศสได้รั้งกวาด ตามชาวบ้าน ราษฎรใน

เมืองทรวาท ข้าพเจ้าได้ถามต่อไป ว่าการที่เขารบกันนั้น เขาทำกันมา
ช้านานแล้วจริงว่าพวกทหารแย่งเอาเงินและสิ่งของบ้าง ทั้งกระทำลามก
ต่าง ๆ อยู่นะไม่ได้จริงได้พากันหนีมาโดยมาก แต่ทว่าอำนาจเหล่านั้นจะเลย
เขาไปกรงเทพฯ ในคืนที่ข้าพเจ้าได้ออนพักอยู่ที่สระเตเช่นทวาร ๑ คืน.

รุ่งขึ้นวันที่ ๖ เวลาเช้า ๒ โมงเศษ กำนันผู้ใหญ่บ้านได้มาเยี่ยม
ข้าพเจ้า ได้สอบถามถึงการหนาทและความทุกข์สุข แล้วข้าพเจ้าได้ชี้
แจงแก่กันถึงข้อที่แย่งให้แก่รัฐบาล ฝรั่งเศสตามแผนตกลงให้ เป็นที่เข้าใจ
การต่อไป ได้สั่งอีกว่า ถ้าราษฎรในเมืองทรวาทหลบหนีฝรั่งเศสมาใน
เวลานี้ จะมาอยู่ก็หรือเลยไปไหนก็ได้ทุกที่ ให้กำนันรายงานข้อทว่า
การอำเภอบริเวณ เวลาเช้า ๓ โมง ข้าพเจ้าได้ขึ้นมาเลยไป เวลาบ่าย
๑ โมงได้บ้านคลองอ่าวได้หยุดพักผ่อนมา ในทางนั้นเห็นทว่าลำบากโดยที่
สะพานชำรุดเสียหายไปมาก ถ้าเป็นเวลาเช้าของหยุดครุฑขอ นาดงจริง
จะข้ามน้ำได้ ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงแก่นายอำเภอผู้ว่าราชการอำเภอส่งให้คิด
อ่าน เรียบเรียง โดยราษฎรที่สะพานได้กว้างสัก ๓ คอก พออาศัยสัตว์
พาหนะเดินได้ช่วย นายอำเภอผู้ว่าราชการอำเภอส่งแล้วได้ขึ้นมาเลยไปถึงบ้านเมื่อ
เวลาบ่าย ๕ โมงได้แวะไปที่บ้านกำนัน เพื่อให้กำนันตรวจคนส่งข้ามมา
ไปทางบ้านแสนกิง เวลานั้นกำนันไม่อยู่ ข้าพเจ้าจึงเลยไปทำธุระ ได้
ให้เงินแก่เป็นค่าจ้าง เวลาบ่ายเศษได้เลยไปพักอยู่ที่บ้านสราข่าง.

รุ่งขึ้นวันที่ ๗ เวลาเช้า ๓ โมง ได้ขึ้นมา ออกจากบ้าน สราข่าง แล้ว
แยกไปทางบ้านท่าฉาง เวลาบ่าย ๑ โมงถึงทว่าการอำเภอที่บริเวณ ได้
พบแก่นายวาศย์ผู้ว่าราชการอำเภอที่เดิมมี ๒ คน ได้สอบถาม
นาย วาศย์ สอนว่าขุนคลังที่ นาย อำเภอช่วยไปรักษา ตัวอยู่ ที่เมือง ทรวาท

เจ้าสั่งให้นายวาศมารถหมาย ส่งให้กำนันผู้ใหญ่บ้าน มาประชุมใน
 วันที่ ๔ เพื่อจะไต่สวนเรื่องคน ซึ่งตกตะกอยกับฝรั่งเศษที่โคกคลองแบ่งพระราช
 อาณาเขตให้ตามแผนที่ แล้วข้าพเจ้าขอให้นายวาศมารถปลุกอำเภอสืบเรื่องไป
 ส่งข้าพเจ้าที่คลองใหญ่ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ ออกเรือจากท่าวาณิชการอำเภอสืบ
 ศรัยวาทอง เวลา ๒ โมงเศษถึงบ้านท่าสะทอนไต่สวนไปที่บ้านกำนันหลวง
 ตามกำนันว่า หลวงศักดิ์ตราภิมย์ไต่มาพักอยู่ที่บ้านไหน กำนันแจ้งว่า
 ไม่เห็นหลวงศักดิ์ตรา มาที่บ้านท่าสะทอน แล้วข้าพเจ้าก็เลยเรือไปบ้าน
 คลองใหญ่ เวลาบ่ายเศษถึงวัดคลองใหญ่ ไต่สวนจนนอนพักอยู่ที่วัด
 คลองใหญ่ ๑ คืน รุ่งขึ้นวันที่ ๕ ข้าพเจ้าไต่สวนตามความบ้านราษฎรๆ แจ้งว่า
 ไม่เห็นหลวงศักดิ์ตรา มาที่บ้านคลองใหญ่แล้วบ้านท่าสะทอน เวลาเช้า
 ๕ โมงข้าพเจ้าไต่สวนเรือไปไต่สวนคลองทวายบุรี เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ
 ถึงบ้านหนองปรือ ไต่สวนไปที่บ้านกำนันเดิม กำนันไม่อยู่ คนที่บ้านกำนัน
 บอกว่าไปท่าวาณิชการอำเภอสืบวาทอง ในเวลานั้นข้าพเจ้าได้ขึ้นเรือไต่สวน
 ชาวบ้านหนองปรือให้เป็นที่ยอมรับตามแผนที่ ในเวลานั้นข้าพเจ้าจะอยู่ชั่ว
 ก็กลัวว่ากำนันจะไปคอยอยู่ที่ท่าวาณิชการอำเภอสืบ เพราะไต่คดีไว้ในวันที่ ๔ จะ
 ไปประชุมที่แขวงเขตแดน เวลาบ่าย ๓ โมงข้าพเจ้าก็ลงเรือมาท่าวาณิชการ
 ใหญ่ เวลา ๑ โมงเศษถึงวัดคลองใหญ่ เวลานั้นมีกำนันผู้ใหญ่บ้านมา
 คอยอยู่ ๔ คน ข้าพเจ้าไต่สวนเรื่องคนซึ่งตกตะกอยกับฝรั่งเศษตามแผนที่
 แลความอื่น ๆ ให้ทราบทั่วกัน เวลา ๒ โมงเศษไต่สวนเรื่องกลับมาท่าวาณิชการ
 อำเภอสืบวาทอง รุ่งขึ้นวันที่ ๕ เวลาเช้า ๕ โมง ได้มีราษฎรมาขึ้นเรือ
 วาณิชการปลุกอำเภอสืบว่า นายผินเสมียนไต่สวนไปทำสำเนาโน้ตวิ
 บ้านวังจะเกา นายผินไต่พบหลวงศักดิ์ตรา จะเข้าไปทรงพระ ในวันที่ ๖

ก่อนนั้น ในเวลานั้นข้าพเจ้าได้ชี้แจงให้ท่านผู้ใหญ่มานำไปประชุมที่ว่าการอำเภอตามแผนที่ให้เข้ไปทักการอื่นด้วย แต่ได้สัวยตามนายวาศ
ปลัดอำเภอว่าเงินผลประโยชน์ในระหว่างเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๒๓ ทั้งแต่
งบท. ๑ จนถึงงบท. ๓ เก็บไว้ไว้ที่ใดก็ได้ แต่ในเวลานี้ได้เกิดการกันอย่างไร
นายวาศนึ่งว่าเงินผลประโยชน์ในเดือนธันวาคมศกนี้ ทั้ง ๒ งบทยังไม่ได
ส่งเมืองเพราะไม่มีใครรับ จึงได้ส่งให้นายวาศทำหนังสือส่งข้าพเจ้า แล้ว
ข้าพเจ้าได้ตรวจดูในเอกสารมีตัวเงินอยู่ ๖๕ บาท ๑๘ อัฐ ข้าพเจ้าจึงได้
รับเงินรายนั้นมาด้วย แล้วข้าพเจ้าได้ทำใบรับให้นายวาศปลัดอำเภอไว้เป็น
สำคัญ ได้ส่งข้อไปว่าตามเงินรายนี้ให้ทำส่งตามกำหนดที่เคย ทำมา
ส่งต่อที่ว่าการเมืองรัตนบุรี กับได้ชี้แจงไว้ในสมุดรายวันว่า

๑. ให้ประชุมท่านผู้ใหญ่มานำไปประชุมที่ว่าการอำเภอตามแผนที่ให้เข้ไปทักการอื่นด้วย แต่ได้สัวยตามนายวาศ
ปลัดอำเภอว่าเงินผลประโยชน์ในระหว่างเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๒๓ ทั้งแต่
งบท. ๑ จนถึงงบท. ๓ เก็บไว้ไว้ที่ใดก็ได้ แต่ในเวลานี้ได้เกิดการกันอย่างไร

๒. ในเวลานี้กำลังส่งท่านผู้ใหญ่มานำไปประชุมที่ว่าการอำเภอตามแผนที่ให้เข้ไปทักการอื่นด้วย แต่ได้สัวยตามนายวาศ
ปลัดอำเภอว่าเงินผลประโยชน์ในระหว่างเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๒๓ ทั้งแต่
งบท. ๑ จนถึงงบท. ๓ เก็บไว้ไว้ที่ใดก็ได้ แต่ในเวลานี้ได้เกิดการกันอย่างไร

๓. ให้ทำบัญชีแจกตามท่านผู้ใหญ่มานำไปประชุมที่ว่าการอำเภอตามแผนที่ให้เข้ไปทักการอื่นด้วย แต่ได้สัวยตามนายวาศ
ปลัดอำเภอว่าเงินผลประโยชน์ในระหว่างเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๒๓ ทั้งแต่
งบท. ๑ จนถึงงบท. ๓ เก็บไว้ไว้ที่ใดก็ได้ แต่ในเวลานี้ได้เกิดการกันอย่างไร

๔. ท่านผู้ใหญ่มานำไปประชุมที่ว่าการอำเภอตามแผนที่ให้เข้ไปทักการอื่นด้วย แต่ได้สัวยตามนายวาศ
ปลัดอำเภอว่าเงินผลประโยชน์ในระหว่างเดือนธันวาคม ค.ศ. ๑๒๓ ทั้งแต่
งบท. ๑ จนถึงงบท. ๓ เก็บไว้ไว้ที่ใดก็ได้ แต่ในเวลานี้ได้เกิดการกันอย่างไร

๖. อธิษฐานว่าการ อำเภอกับชีวิตของกัน กว่าจะให้รักได้ มีควนายอำเภอ
คล่องใหญ่ต่อไป.

๕. การเก็บเงินผลประโยชน์ในภค ๑๓๓๓ เป็นคนเงินคานา
แลภาษอากรที่เป้งกัก การรับขบวนทหารกัก ซึ่งเมืองทวายได้เก็บเงิน
แลให้โดยมาแต่เกมนั้น ให้รักไว้เสียเพื่อเร่งอย่าเพื่อเก็บประการใด กว่าจะ
จะได้มีคำสั่งมาครั้งหลัง เว้นแต่เงินค่าธรรมเนียมความเบ็ดเสร็จคงให้เก็บ
ไปตามเดิมก่อน.

๖. การที่จะส่งเงินผลประโยชน์รายใดกัก หรือ จะมีรายงาน
อย่างไร ๆ กัก ให้ส่งตรงต่อที่ว่าการเมืองกันทุก.

๗. การรักษาคณาท ใน อำเภอ เวลานั้น ให้ นายวาต ปลัดอำเภอ
เป็นผู้รักษาการแทนไปก่อน จนกว่าจะมีคำสั่งเปลี่ยนแปลงต่อไป.

๘. ให้ส่งให้นายวาต ปลัดอำเภอไปตรวจเขตแดนซึ่งคิดทำอกับฝรั่ง-
เศษ แล้วให้ส่งถ่านนี้ไปโดยบ้านใดเป็นเหตุเข้าใจว่า ถ้าคนฝรั่งเศษจะเข้า
มาทำผลประโยชน์ กัก หรือจะรบกวนเข้ามา กัก ให้ถ่านนี้รายงานไปยังที่
ว่าการอำเภอ อำเภอรายงานต่อที่ว่าการเมืองโดยเร็วที่สุด.

วันที่ ๕ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ ออกจากที่ว่าการอำเภอด้วยตัวของ
เวลา ๑๑ ถึงถึงบ้านวังสรรพรส ได้หยุดพักนอนค้างอยู่ในที่นั้น ๑ คืน รุ่งขึ้น
วันที่ ๑๐ เวลาเช้า ๒ โมงเศษออกจากบ้านวังสรรพรส เวลาเที่ยงถึงที่ว่าการ
อำเภอของลง เวลาบ่าย ๔ โมงเศษออกจากที่ว่าการอำเภอของลง เวลาเช้า
ถึงที่ว่าการอำเภอพลว ได้หยุดพักนอนอยู่ในที่นั้น.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ เวลาเช้า ๓ โมงเศษออกจากที่ว่าการอำเภอพลว
เวลาบ่าย ๔ โมงเศษถึงที่ว่าการเมือง.

การทูลลาพระราชโอรสที่ครองท้าวในครัวน ข้าพเจ้าได้เข้ามาใน
 ไม่นานนายอำเภอจะรักษาการที่คลองใหญ่ต่อไป เพราะที่คลองใหญ่
 นั้นเป็นทชียภูมิ ข้านคิดว่าทว่าการอำเภอที่รับของ ทราบที่ราษฎร
 ข้าราชการบริวารณนี้ แลทคนที่ไร่นาเป็นทชียเหมือนกัน ในทนครท
 ว่าการอำเภอผู้มีที่คลองใหญ่ เพราะทนั้นเป็นทชียทว่าทอื่น ๆ ถ้า
 ข้ายทว่าการอำเภอที่รับของมาทนั้นจะเห็นการสละทชียออกมาก แล
 ในเวลานี้การรับทให้ผู้ที่หนึ่งผู้ใดออกไปเป็นผู้รับนายอำเภอคลองใหญ่โดย
 เร็ว เพราะราษฎรทนั้นแลทชีย ทชียกับคนฝรั่งเทศ จะ
 ได้เป็นทชียความสละทชีย และทชียทชียต่อไป.

การที่ควรทชียทชียต่อไป

(ลงนาม) พระเทพสงคราม

รายงานชนบทภาษาสุนทรไปจัดการส่งกองทหารฝรั่งเศส

(สำเนา)

เมืองจันทร์

วันที่ ๑๔ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๓

ข้าพเจ้าชนบทภาษาสุนทร ขอประทานทำรายงาน กราบเรียนท่าน
พระยาศรีวิชัยยศ ผู้ว่าราชการเมืองจันทร์ ขอให้นำขึ้นกราบเรียนพระ
พระคุณ พระยาศรีวิชัยยศ ราชปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทยทราบ.

ด้วย ความ ที่ กรมมณฑลโพธิ์โพธิ์ ยังบัญชาการ กองทหารฝรั่งเศส ให้
กล่าวขอต่อท่าน ให้ข้าพเจ้าไปส่งกรมมณฑลโพธิ์โพธิ์จนถึงเมืองตราดถึง
รายวันแจ้งข้อไปนี้ คือ

วันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๑๒๓๓ เวลาเช้า ๕ โมง ข้าพเจ้าได้ไป
พร้อมด้วยกรมมณฑลโพธิ์โพธิ์ลงเรือข่อยเล็ก ๆ ขึ้นเรือรบอย่างย่อม สำหรับ
ใช้ในลำแม่น้ำสามเสา มีทหารประจำ ๕๐-๖๐ คน มีปืนใหญ่เล็กเท่า
สี่เม็ดถึง ๖ กระบอก มีปืนเล็กยาวถึง ๕ ถึง ๖ กระบอก มีกำลัง
แล่นได้ชั่วโมงละ ๑๒ น๊อต บรรทุกสิ่งของต่าง ๆ คือ ข้าว ๓๐๐
ยี่สิบตัน โกลบไม้สำหรับส่งชนบทแหลมมอญ ยังเรือข่อยเล็กลำหนึ่งบน
เรือของบริษัทเมฆาเขตรมารักม สำหรับบรรทุกสิ่งของเพื่อโคกทหาร
ฝรั่งเศสกับทหารญวนจะนำไปส่งชนบทเมืองตราดบ้างเล็กน้อย แล้วเลยไป
ส่งเมืองไซ่ง่อน.

เรือข่อยเล็ก พ่วงเรือข่อยหกกรมมณฑลโพธิ์โพธิ์สำหรับลำเลียง
ข้าวด้วย ๘ ลำ ส่วนเรือใหญ่อีก ๑ ลำ เข้าของกับเรือชาวเมืองตราด
หนึ่งลำ ลำที่ส่งนายร้อยเรศวรและนายร้อยโพธิ์สามมานัน บรรทุกพวก

ทหารญวนประมาณ ๒๕ คน กับทหารญวน ๕ คน ทั้งสองชนจำนวน
 ด้วยกัน ให้ใช้ใบไม้แห้งไปทิ้งเวลา ๕ ชั่วโมง เวลาค่ำเกิดไฟไหม้มือง
 กอมมิงตันไฟไหม้ถึงสี่ห้าฟุต พวกเรอที่บรรทุกสิ่งของอยู่เสร็จแล้ว
 แต่ยังไม่ทันจะรีบหนี พวกเรอพวกนี้ เห็นเข้าใจให้ทหารญวนรีบขึ้น
 ในเวลากลางคืนนั้น แต่ตัวกอมมิงตันไฟไหม้ได้มากก็เรอกระเซิง
 ภายหลัง พอเรอบรรทุกสิ่งของเรียบร้อยแล้ว พวกทหารญวนขึ้นตามริมถนน
 มาว่า เรอเข้ามาทำไม ข้าพเจ้าตอบว่าเรอบรรทุกสิ่งของกอมมิงตันไฟไหม้
 ให้มาขึ้นที่แหลมมือง ทันทีนั้นทหารญวนขึ้นตามเรอเข้าไปชกกันตาย
 ้วยเรอเลาะหนีขึ้นการกระเซิงเรอที่แหลมมือง นายเรอเลาะหนีออกมา
 ที่สะพานขาว จึงให้พวกทหารญวนรีบขึ้นของประมาณ ๓๐ นาที กอมมิง-
 ตันไฟไหม้เข้ามาถึงฝั่งแม่น้ำพวกเรอที่รีบหนีเข้าเรือที่ลำน
 ไปได้โดยง่ายสิ่งของที่เรอเก็บเก็บเข้ามาได้หมด ชนของอยู่เป็นเวลา ๘ ชั่วโมง
 เรอเสร็จ กอมมิงตันไฟไหม้ความเกรงว่า พวกเรอจะกระพากันหนี
 หนีกลับไปบ้าน จึงให้ส่งให้ทหารญวนประมาณ ๑๐ คน ข้าพเจ้ากับ
 พวกคนเรอพากันหุงอาหารรับประทานแล้ว ก็รอคนนอนที่แหลมมืองนั้น.

ครบวันจันทร์ที่ ๕ มกราคม ค.ศ. ๑๙๓๓ เวลาเช้ามาก ข้าพเจ้ากับพวก
 คนเรอ ๘ ลำพากันออกไปบรรทุกสิ่งของที่เรอเก็บเก็บมาที่ริมเกาะช้าง
 พอบรรทุกสิ่งของเรียบร้อยแล้ว เรอได้คนนอนของเรอเก็บเก็บมาเข้ามา
 ที่บ้านแหลมมืองโดยง่ายอยู่ข้างบน ๒ เทียว จนถึงเวลาบ่าย ๓ โมง
 หมดของ

ครบเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง เรอใหญ่ ๒ ลำที่บรรทุกสิ่งของกับพวก
 ทหารญวนก็มาลงช่วยกันขนสิ่งของขึ้นจากเรือสองลำเสร็จแล้ว แต่

หนึ่ง ซึ่งเป็นเรือของชาวเมืองตราดแล่นไปไหนไป ส่วนเรือ
ขุดกยเรือใหญ่ที่ไปจากเมืองันทบูรนั้น เวลาเช้าเรือเคชเคพ่วงเข้าไป
ในปากน้ำเมืองตราด เวลายามเย็นจึงจอดอยู่ที่ใกล้กับเรือเอริก.

บารุงวันที่ ๑๐ มกราคม กอมมันดาร์โฟเกต์ให้ไปบรรทุกสิ่งของ
ที่เรือเอริกคือ ข้าว, โค, เหยง, เกา, แลเครื่องใช้สอยต่าง ๆ สำหรับ
โรงพยาบาล บรรทุกไปในเที่ยวเดียว แล้วคืนเงินค่าเช่าเรือเหล่านั้นให้หา
เก็บตามจำนวนไม่ ข้าพเจ้าได้โต้แย้งต่อกอมมันดาร์โฟเกต์แลพวกออฟฟิศ-
เซอร์ฝรั่งเหล่านั้นว่า ท่านควรกรุณาแก่พวกเรือซึ่งเป็นคนยากที่ใคร่
ความลำบากกรากรำหนักเหน็ดเหนื่อยมาหลายวัน ทั้งต้องอดอาหารมาวันหนึ่ง
ด้วย ชอบแต่จะใช้ให้เก็บทิ้งจะเลิก กอมมันดาร์โฟเกต์กับพวกออฟฟิศ-
เซอร์เหล่านั้นพากันเถียงว่า ถ้าใครละเมิดเช่นนี้แล้ว ก็ควรหักให้แก่
เรือสี่คนลงทวงเขาออกที่ปากน้ำเมืองันทบูรด้วย และเรือเคชเค
ก็พ่วงไปจากเมืองันทบูรมาแหลมมอยด้วย ข้าพเจ้าเห็นว่าพวกเหล่านั้น
พักยากลำบากแก่ใจไปบ้าง เป็นอันไหนในและดีกว่าคงไม่ใช่ให้เต็มเป็นแน่
ข้าพเจ้าจึงได้ยอมให้เขาหักให้ตามสมควรแก่ความพอใจของเขาเสร็จแล้ว
เรือเคชเคก็กับเรือเอริกพากันแล่นไปเมืองไซ่ง่อน ส่วนกอมมันดาร์โฟเกต์
ก็ยกออกเคอร์คิวและทหารฉนวน ๒๐ คน ทหารฉนวน ๗ คนพากันลงเรือ
บรรทุกสิ่งของใช้ ไปแล่นเข้า ไปเมืองตราดเวลา ๒ โมงถึงท่าเมือง พักฉนวน
๑ คน.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๑ มกราคม เวลาเช้า ขนของขนเสร็จแล้ว ข้าพเจ้า
กอมมันดาร์โฟเกต์ พาพวกคนเรือไปออกเรืออยู่ที่ตลาดเมืองตราดซื้อเสบียง
เพื่อจะกลับมาเมืองันทบูร เมื่อเวลาออกเรืออยู่นั้นข้าพเจ้าออกใกล้กับ

เรือนผู้ชาวเมืองตราด ข้าพเจ้าจึงได้ถามข่าวทุกข้อของราษฎรบ้าน
นั้นอย่างไรบ้าง จนผู้บอกเล่าเมื่อวันที่ ๕ มกราคม จนผู้บอกเล่า ๕
๓ คือกลุ่มเรือกบฏจำนวนรวม ๕ คนด้วยกัน ก็กระโดดจากเมืองตราด
เที่ยวซ่องแคงโมไปชาย และไปซ่องหนึ่งสี่เกินทางต่อเจ้าพนักงานฝรั่งเศส
เรียกค่าหนึ่งสี่เกินของลอบบี้ละ ๑ เหยี่ยว เรียกค่าคน ๆ ละ ๕ เหยี่ยวซึ่ง
จนผู้บอกเล่าเสียเงินไปแก่เขาเช่นนั้น จนผู้บอกเล่าว่าแรงเหลือเกินเขยื้อนเกรงครอน
แลราษฎรพากันระส่ำระสายไปหมดทั้งเมือง ยังกักกันเล็กลอบบี้คนไปทั้ง
กลางคนและทางบกทางเรือ.

นายกมเส่งซึ่งเขยื้อนนายของอากรสุราเมืองตราด เป็นคนรู้จักกัน
เคยกับข้าพเจ้าได้มาเยี่ยมข้าพเจ้าถึงที่เรือ ข้าพเจ้าถามข่าวว่าฝรั่งเศสเขา
มาเมืองตราดเคยกระทำการตั้งแก๊งราษฎรชาวเมืองนั้นเหมือนกันที่อพยพเมือง
จนทบทวนหรือไม่ประการใด นายกมเส่งตอบว่าร้ายแรงยิ่งกว่าจนทบทวน
อีก เพราะวันนั้นเรือกบฏจากเขาเมืองฝรั่งเศสซึ่งเขยื้อนผู้รักษา
เมืองตราดนั้น ยังมีพวกกลาโหมทหารเรือฝรั่งเศสเข้ามาเที่ยวบนบกแล
เข้าปล้นกระทำการซ้ำเรากบฏยังมีลอบบี้คนหนึ่ง ซึ่งเป็นราษฎรชกโกล
เคียงกยเมือง มารักษาของหญิงนั้นนางเขาจะมาช่วย ทหารฝรั่งเศส
ผลักดันจนหายแล้วแก่ลอบบี้ แต่หาได้ทำสิ่งใดไม่ แล้วทหารฝรั่งเศส
กรบนกลงเรือไป ยังอีกรายหนึ่งคือทหารญวนคนหนึ่งเข้าไปแบ่งชิงเอา
เงินของราษฎรไปได้ ๒๐๐ บาท เจ้าทรัพย์ได้ตามขอเงินคืน ทหารญวน
คนนั้นควักเงินให้ทีละเล็กทีละน้อย เจ้าของได้ความกลัวไป พอดีหมวกของ
ทหารญวนคนนั้นพลัดตก เจ้าของทรัพย์เลยได้ จึงนำเอาหมวกนั้นของ
ร้องทักขอซื้อฟักเซอร์ฝรั่งเศส ทราบว่านายเขายังคงให้เงินให้แก่เจ้า

แล้วเอาตัวทหารคนนั้นทำโทษ อีกรายหนึ่งข้าพเจ้าทราบว่
พวกหญิงชาวเมืองทรวัก พวกนี้ไปตักน้ำที่บ่อวัดแล้วพวกทหารญวนพา
กันเข้าไปล่า พระสงฆ์ในวัดออกมาห้าม ทหารญวนกลับเข้าพระสงฆ์องค์
นั้นศีรษะแตก แต่เห็นเจ็บไปไม่กี่ไปฟ้องร้อง ข้างที่พระองค์นั้นกลัว
หนีออกจากเมืองทรวักไปแล้ว นายก็มั่งเห็นว่าราษฎรในเวลานั้นระส่ำ
ระสายกลัวเกรงฝรั่งเศสเป็นอันมาก ไท่นยังระแวกภัยทาง ๆ รุนแรงท
สีก จึงพากันอพยพหนีไปหลายสิบครัวแล้ว ข้าพเจ้าไม่อาจชวนชนก
เที่ยวเล่น เพราะเกรงฝรั่งเศสจะหาเหตุต่างๆ สั่งให้แก่วก ๆ เรือรบไป
ซอเสียดังโดยเร็วแล้วพวกนั้นก็กลับมาในเวลาบ่ายวันนั้น นอนพักอยู่ที่ปาก
น้ำเมืองทรวักอีกหนึ่งคน.

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๒ มกราคมเวลาเช้าได้ ไปเล่นมา ลมไม่สู้ พัดก็ของ
ค้างอยู่ ทแดดมาถึง ๑ โมง วันที่ ๑๓ เวลาเย็นจึงมาลงเมืองรัตนบุรี.

ควรมีความแล้วแต่จะโปรด

(เซ็น) ขุนภาณุสุนทร

บัญชีค่าใช้จ่ายบรรทุกสิ่งของแก่เมืองจันทบุรีลงไปในาคช วนที่ ๓
ถึงวันที่ ๕ จำนวนเรือ ๕๕ ลำ ๆ ละ ๑๕ บาท เป็นเงิน ๘๒๐ บาท

กอมมันท์ไฟเกิดจ้างเรือ ๓ ลำไปส่งที่เมืองตราด ๓ ลำ ๆ ละ ๖๐
บาท เป็นเงิน ๑๘๐ บาท

จ้างเรือเดินหน้ส่งไปส่งเมืองตราด ๑ ลำ เป็นเงิน ๓๐ บาท

วันที่ ๖-๗-๘ จ้างเรือลำเลียบส่งของขึ้นเรือเอรภัง กยเรือ เกษเด
๑๗ ลำ ๆ ละ ๑๕ บาท เป็นเงิน ๒๕๕ บาท

๘ ลำ ๆ ละ ๑๕ บาท เป็นเงิน ๑๒๐ บาท

๑๖ ล้าน หักไม่ยอมคึกเงินให้ (ถ้าจะเข้าเงินค่าจ้าง จะหักค่าฟ่วง)

จ้างเรือ ๕ ลำบรรทุกสิ่งของไปส่งแก่สมทบแลเมืองตราด คึกให้
๓ วัน ๆ หนึ่งเป็นเงิน ๑๕ บาทรวม ๓ วันคง ๕ ลำเป็นเงิน ๓๗๐ บาท แต่
เงินค่าจ้างเรือขายคึกให้สมทบราคาต่ำกว่านี้ เพราะในชั้นแรกคิดว่า
ราคาเรือขนาดใหญ่ราคาเหมาเป็นเงินละ ๖๐ บาท เรือขนาดเล็กราคา
เหมาเป็นเงินลำละ ๕๐ บาท เรือสองชั้นคนถ้าจะคึกเอาเงินเต็มตามราคา
แล้วจะหักเงินค่าเรือเกชเดซึ่งฟ่วงไป เพราะเขากล่าวว่าเรือเหล่านี้ควร
ต้องแล่นในทหรอแจวไปจึงจะถูก.

รายงาน พระยามหาอำมาตยาธิบดี เมื่อยังเป็นท พระยา
ศรีสหเทพไปตรวจราชการเมืองจันทบุรี พ.ศ. ๒๔๔๒ มขอความ
ดังต่อไปนี้

กรุงเทพ วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘

ข้าพเจ้าขอพระทานกราบทูล พระเจ้าน้องยาเธอฯ เสนาบดีกระทรวง
มหาดไทยทรงทราบฝ่าพระบาท

ด้วยโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้า ไปตรวจการ มณฑลจันทบุรีนั้น พระเดช
พระคุณเป็นล้นเกล้าฯ ข้าพเจ้าได้ออกจากกรุงเทพ วันที่ ๓ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๒๘ ไปตรวจการเมืองจันทบุรีและอำเภอเก่าช้างแขวงเมืองตราด
ได้กลับมาถึงกรุงเทพ วันที่ ๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๘ ข้าพเจ้าได้ตรวจ
เห็นการงานต่าง ๆ ดังกราบทูลต่อไปนี้

การอำเภอ อำเภอเมือง ๆ จันทบุรี ตั้งแต่ส่งหลวงอำรงเจติยารัฐ
ไปเป็นนายอำเภอการงานกชั้นทุกอย่าง ข้าพเจ้าได้สืบฟังเสียงตามราษฎร
ในที่ซึ่งที่เขินทพอโณนายอำเภอ ข้าพเจ้าได้ตรวจการงานระเบียบอำเภอ
ทุกอย่างเห็นเป็นไปโดยถูกต้องเรียบร้อย

อำเภอเขาพลอยแหวนตั้งแต่ย้ายนายฮ็อก น้องพระยาวิสุทธรโกษา
มาเป็นนายอำเภอ การงานกชั้น การไต่ผู้ร้าย ในอำเภอ ซึ่งเคยมีเถรเถรมา
แต่ก่อนเป็นอันสงบ

อำเภอพลวซึ่งคงทว่าการอยู่ปากน้ำแหลมสิงห์ ข้าพเจ้าได้ตรวจ
การ งาน ทุก หน้าที่ระเบียบการใน ทว่าการอำเภอทำถูกต้อง แต่สังเกต
นายเพงท ให้ไปเป็นนายอำเภอ ชยนั้น ยังไม่สุ เหมาะ กับท้องที่ ด้วยเป็นคน

หนุ่มและไม้สามกำลงวงศา อำเภอกที่ปากน้ำแหลมสิงห์เป็นท่ง
เป็นอำเภอสักัญอำเภอกหนึ่งในจันทบุรี เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าถ้าหากคนผู้
ใหญ่ ๆ ออกไปเป็นนายอำเภอกก็ระกกว่า.

ข้าพเจ้าตรวจไค้ความว่า เงินค่าน้ำ ค่านาและค่าสมภักย์รียงค้างอยู่
ทั้งเทศกก่อน ๆ ๔๘๗๒ บาท แคมใช้เป็นความผลกหรือความละเลยของ
นายแพ่ง นายอำเภอก ด้วยเป็นเงินทนายอำเภอก่อนนายแพ่งละเลยไม่ไค้
ทำการตามหน้าที่ปล่อยไค้เงินค้างท่ง ๆ มา ครั้นนายแพ่งมาถึงไค้เร่งรัก
เกียไค้มากแล้ว และไค้รับกับข้าพเจ้าว่าระเกียเงินท่งค้างไค้แล้วสร้างไค้
ภายในมิถุนายนหน้า.

ทว่าการอำเภอกปากน้ำแหลมสิงห์นั้นของข้าศึกทำการทโรงทหารเก่า
รวและข้ารกลูกโทรม สงคจำเอ ข้าพเจ้าไค้ ไปเห็นครวแล้วเห็น อันมาก
ข้าพเจ้าไค้สั่งให้ข้าหลวงเทศาภิบาล สงคทว่าการอำเภอก ใหม่ในศกน
เพราะมีเงินสำหรับสร้างทว่าการอำเภอก ในงบประมาณอยู่แล้ว ข้าพเจ้าไค้
สั่งให้สร้างนอกทรวเขตแหลมสิงห์ เพราะเข้าใจว่าในรียงบริเวณทว่าการ
อำเภอกเคยวน ระไประกเกล้าฯ ให้สร้างพลอยพลาสำหรับ ไประกยเวลาเสค
พระราชำเนินการมณฑลจันทบุรี.

อำเภอกเมืองชลงและอำเภอกท่าหลวง ข้าพเจ้าไม่มีเวลาไปแต่ไค้พย
กับนายอำเภอกท่ง ๒ อำเภอกไค้ไค้ถามการงานและข้าหลวงเทศาภิบาลไค้ราย
งานแก่ข้าพเจ้าว่าไค้ไปทรวการ ๒ อำเภอกนเมือเร็ว ๆ นแล้ว การงานเป็น
ปรกคคิ เฉพาะอำเภอกเมืองชลงทไค้เปลี่ยนหลวงพัสัน ไปเป็นนายอำเภอก
เป็นทนายมของราษฎรมาก.

คามทไค้ทรวทรวอยู่แล้ววว่า การงานของอำเภอกเมืองจันทบุรีนอย

หลาย ที่ใกล้เชิงสะพานและ การโจรผู้ร้าย ก็มี น้อยกว่า
และในเวลานการโจรผู้ร้ายในแขวงเมืองรัตนบุรีก็สงบเรียบร้อยตามเคย

การรักษามรรยาการ มีขุน สกลพฤติไกร เป็น ยกบัตร เมือง
นายแก้วแพ่ง แต่นายแก้วไม่อยู่ไปราชการขึ้นแทน การในหน้าที่หนัก
กว่าหน้าที่พนักงานอื่น ๆ ใน ทว่าการมณฑล มีความคั่งมา แต่ศึก ๑๒๗
๑๑ เรื่อง ความทุกข์ใหม่ใน เดือนเมษายน ๑๒๘ เดือนเก็บได้ถึง ๓๗
เรื่อง เกยวข้องกับผู้คนรวม ๑๔๑ คน ขุนสกลพฤติไกรเป็นคนทำการ
แข่งแรงก็แก่เวลาอันออกจะเหลือกำลัง แต่หวังช่วยเกล้า ๆ วว เมื่อนาย
แก้วแพ่งกลับจากราชการมาแล้วจะคอยช่วย.

การเรือนงานพระตำมรงค์ก็มีอยู่ ๘ คน ช่วยฮักแซกซึ่งข้า-
หลวงเทศาภิบาลกำลังหาตัวเปลี่ยนใหม่ แต่การในเรือนงานพระยาของ
ก็มาภิบาลไปนั่งบัญชาการเองแทบทุกวัน ความจริงปรกต์เรียบร้อยก็ได้
ในเวลา ๓๓๓ ไทย ระหว่าง ไทสวน ๕ คน ระหว่าง พิการณา ๑๓ คน
ระหว่างอุทธรณฎา ๑๑ คนนักไทยพิพากษาตัดสินแก้จากแล้ว ๔๐ คน
รวม ๖๘ คน นักไทยมณฑลน้อยความฉลาดอื่น ๆ อยู่เสมอช่วยการ
โจรผู้ร้ายในมณฑลนี้ไม่มี.

การสรรพากร ข้าพเจ้าได้ตรวจการงานในหน้าที่นครหลวง
การเป็นอยู่ตามปรกติ หลวงศรีสุทธรักษ์ ข้าหลวงสรรพากรเพิ่งมาอยู่ใหม่
สังเกตการออกตั้งให้ทำงานก็ แต่ยังไม่มีคุ้นเคยกับข้าราชการอย่าง
คือ ในเรื่องเกษมณภาษพริกไทย นั้น ถ้าตุลาการนำพริกไทยไปลงเรือ
เมื่อส่งเข้ามากรุงเทพฯ ก็ไปแจ้งความแก่ท่านขอให้ส่งพริกไทย ท่านนั้น

ซึ่งพริกไทย แล้วมายกอำเภอลอยเสริมไปเก็บเงิน เก็บเงินจำนวน
 ส่งอำเภอกำนันไค ส่วนลด ๑๐๐ ละ ๕ เวลาถูกค่านำพริกไทยไปลงเรือ
 เมล็ด กำนันท่านตรวจ อีกคนหนึ่ง แต่ การตรวจ อยู่ข้างจะ หละหลวม
 ครั้นมาเร็ว ๆ นี้ จำหลวง สรรพากร ไปตรวจ พริกไทย เวลาจะนำลง เรือเมล็ด
 เห็นพริกไทยกับใบเสริมไม่ตรงกับคชบาราย จึงจัดการเปลี่ยนแปลงใหม่
 คือ บังคับให้ลูกค่านำพริกไทยไปตรวจซึ่งที่ปากน้ำแหลมสิงห์ทงสันและ
 เวลาจะนำพริกไทยลงเรือเมล็ดพนักงานสรรพากรตรวจซึ่งอีกคนหนึ่ง การที่
 จัดเปลี่ยนแปลงเช่นนี้จนกว่าจะมั่นคงขึ้นจริงอยู่ แต่เกิดครั้นแก่ราษฎร
 และไม่ได้ประโยชน์เท่าใดคือ การที่บังคับให้ราษฎรไปซึ่งพริกไทยถึง
 แหลมสิงห์นั้นไกลจากที่เรือเมล็ดอีก หลายชั่วโมง ถ้าเวลามักล้มลง ไปมา
 ลำบากทำให้ลูกค่านำพริกไทยต้องเปลืองแรงและเสียค่าใส่หีบแรงขึ้น เช่น
 การให้เกิดความเดือดร้อน ชาวเจ้าไคปรักยากก็ จำหลวงเทศาภิบาล
 จำหลวงสรรพากรและพวกลูกค่านำพริกไทยเป็นการตกลงและไคสั่งไว้ ให้ ไค
 เป็นระเบียบ สบายไปว่า การซึ่งพริกไทยทางให้ซึ่ง ณ ที่ว่าการอำเภอ
 อำเภอไคไคเองให้แน่นอน และทางไคของเสียส่วนลดให้แก่กำนัน
 เพราะไม่จำเป็น เมื่อซึ่งแล้ว ให้ศกตรา ประจำกระสอบ ให้เป็น หลักฐาน
 เมื่อส่ง มาลงเรือเมล็ด ให้พนักงาน สรรพากร ตรวจตรา ไปตามปาก กระสอบ
 กระสอบกับใบเสริมไม่ของซึ่งอีก เพราะพริกไทยมาก ถ้าของซึ่งอีก
 ขึ้นหนึ่งแล้วไม่ทันเรือเมล็ด อีกประการหนึ่งพริกไทยเป็นของทราดาคาขึ้นลง
 เปลี่ยนไปมาเสมอ ๆ ถ้าลูกค่านำพริกไทยไปรับโทรเลขว่าราคาให้ส่งมา
 กรงเทพฯ แล้วจำเป็นที่จะต้องส่งให้ทันเที่ยวเรือเมล็ด ถ้าพลาดเรือเมล็ดไป
 สักเที่ยวหนึ่ง ขาดทราดาคาตกลงจากทุนไค.

๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐. ๑๑. ๑๒. ๑๓. ๑๔. ๑๕. ๑๖. ๑๗. ๑๘. ๑๙. ๒๐. ๒๑. ๒๒. ๒๓. ๒๔. ๒๕. ๒๖. ๒๗. ๒๘. ๒๙. ๓๐. ๓๑. ๓๒. ๓๓. ๓๔. ๓๕. ๓๖. ๓๗. ๓๘. ๓๙. ๔๐. ๔๑. ๔๒. ๔๓. ๔๔. ๔๕. ๔๖. ๔๗. ๔๘. ๔๙. ๕๐. ๕๑. ๕๒. ๕๓. ๕๔. ๕๕. ๕๖. ๕๗. ๕๘. ๕๙. ๖๐. ๖๑. ๖๒. ๖๓. ๖๔. ๖๕. ๖๖. ๖๗. ๖๘. ๖๙. ๗๐. ๗๑. ๗๒. ๗๓. ๗๔. ๗๕. ๗๖. ๗๗. ๗๘. ๗๙. ๘๐. ๘๑. ๘๒. ๘๓. ๘๔. ๘๕. ๘๖. ๘๗. ๘๘. ๘๙. ๙๐. ๙๑. ๙๒. ๙๓. ๙๔. ๙๕. ๙๖. ๙๗. ๙๘. ๙๙. ๑๐๐.

ในทออยู่ ในระหว่าง ทว่าการ อำเภอ คงเช่น ย่านบางกระจะ ซึ่งอยู่
 ระหว่างทว่าการอำเภอเมืองกับอำเภอพลอยแหวน เช่น มีพวกลูกค้าจะ
 นำพริกไทยไปทว่าการอำเภอลำปาง และจำเขานำพริกไทย ลงทางคลองมา
 ปากน้ำลงเรือแม่โคกเคียวเป็นการสะดวก ชาวเขาจึงได้ส่งให้กรมการ
 อำเภอพลอยแหวนซึ่งเป็นเจ้าของท้องที่บางกระจะ ให้ผลัดเปลี่ยนกัน
 มาตรวจซึ่ง พริกไทย ที่บางกระจะ ทุก ๆ วันศุกร์ และเคยตรวจการอื่น ๆ
 ในตำบลนั้นด้วย การที่รบกวนที่เป็นทพพะไรของลูกค้านั้นสะดวกแก่สินค้า
 พริกไทยมาก แต่การที่รบกวนแก่พริกไทยให้สะดวกและให้โทษอย่างใด
 ที่สกลนั้นตามความเห็นของข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นกกว่าชยวงอัน คหมีโรง
 ภาณที่บางแหลมประสงค์ซึ่งเป็นที่เรือแม่ลำยอง มีทและห้องไว้ให้พักสินค้า
 โคกเคียว แต่ที่ยังจกไม่โคกเคียวยังไม่มีความประสงค์สร้างโรงภาณจึงคงรอๆ กันมา
 ครั้นข้าพเจ้าไปตรวจการครั้งนั้นเห็นว่า เป็นความยากที่โคกมาตรวจเงินในกรม
 สรรพากร ศักน เห็นมีเงินพอจะอนุญาตให้สร้างโรงภาษีได้ ๕๐๐๐ บาท
 จึงได้ให้อนุญาตเงินรายนั้นไปยังเมืองจันทบุรีให้ส่งมอสร้างทเคียว.

มีบางเรื่องเกี่ยวกับกองทหารฝรั่งเศสมาตั้งอยู่ในเมืองจันทบุรี
 ศษเขตต์ (ป. สาคริกานนท์) ผู้ซึ่งเป็นมิตรร่วมราชการกระทรวงมหาดไทยกับผู้เขียน
 ในสมัย คับขันนั้นได้เขียนไว้ ซึ่งเห็นว่า เป็นเรื่องที่ควร จะเล่าไว้ในหนังสือ อันสรุพนี ให้
 ปรากฏความงามความดี ของหลวงสาครเขตต์ (ป. สาคริกานนท์) ที่ได้อุทิศสหายเพช-
 ขามเก็บเรื่องต่างๆ เขียนไว้ ผู้เขียนไม่ได้พบมานานมาแล้ว ไม่ทราบว่าจะยังมีชีวิต
 อยู่หรือไม่ แต่ผู้เขียนมีความระลึกถึงอยู่เป็นนิจ.

เรื่องปราบอภัยการ

เมื่อฝรั่งเศสเข้าไปตั้งอยู่ที่จังหวัดจันทบุรีแล้วไม่กี่ปี่ ระหวาง
 พ.ศ. ๒๔๓๘ - ๒๔๓๙ (ร.ศ. ๑๑๔ - ๑๑๕) ก็เกิดมีศึกมาของชน
 ๒ คนละ คนละหนึ่งคนนามสมญาว่า "งอก" ล้างงานทั้งอยู่ที่ค่าย
 วกใหม่ อำเภอมือเมืองจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีนายอำเภอวิเศษประสิทธิ์
 ขจรพระประสิทธิ์พลตรี กรมการพิเศษ เป็นหัวหน้า อีกคนหนึ่ง
 มีนามสมญาว่า "งอก" ล้างงานทั้งอยู่ที่ค่ายอย่างกระระ อำเภอ
 พลอยแหวน จังหวัดจันทบุรีแห่งหนึ่ง มีนายวันเสาร์ ขจรนายเจ้า
 (ชาจัน) เป็นหัวหน้า สืบค้นมาซึ่งสองคนนั้นมีความสามัคคีปรอง-
 กองกัน ค้างหมี่ ค้างคณะใดจะอำนาจในพวกเหล่าของตน คุมสมัคร
 พรรคพวกทำร้ายซึ่งกันและกันอยู่เป็นเนืองนิตย์ บรรดาพ่อค้าประชาชน
 คนใดไม่เข้าไปในคณะใด พวกของยกเที่ยวกรรโชกขู่เข็ญทำร้ายประชาชน
 พลเมืองเขาโดยผลการอยู่เนืองๆ บางครั้งกุมสมัครพรรคพวกเที่ยวปล้น
 แฉ่งซึ่งทรัพย์สินพลเมือง กัม นอกจากนั้นความยังปรากฏว่า บรรดา
 พวกพ่อค้าแม่ค้าที่อยู่ในท้องที่อำเภอพลอยแหวน ซึ่งเคยนำสินค้ามา
 จำหน่ายขาย ให้แก่พลเมืองทางท้องที่อำเภอเมืองแล้ว พวกคณะของ

ฝ่ายบ้านเมืองจึงได้ปรึกษากันว่าความตกลงกับองคมนตรีฝรั่งเศส
 ฝ่ายองคมนตรีฝรั่งเศสก็กำลังทหารฝรั่งเศสมอบให้แก่ทางบ้านเมืองทำการ
 ปรายปรามจับกุมพรรคพวกของทั้งสองคณะ โดยร่วมมือกับพนักงานฝ่าย
 บ้านเมืองออกเที่ยวสืบจับตามตำบลต่าง ๆ มีตำบลบางกระจะ ตำบลวัดใหม่
 และที่แห่งอื่น ๆ เป็นต้น เจ้าพนักงานฝ่ายไทยทูลขอความช่วยเหลือ
 และพลเมืองออกไปสืบจับพวกองคมนตรี พระยาเศวตฉัตร เป็นหัวหน้า
 หลวงพรหมเสนา กับหลวงศิริรองเมือง เป็นผู้ช่วย การจับกุมองคมนตรี
 ทั้งสองคณะได้พรรคพวกและหัวหน้าสำคัญหลายคน มีนายอำเภอแสนาย
 จวนเส็งเป็นต้นแล้วเรียกการนำส่งตัวไปกรุงเทพฯ คือมาปรากฏว่า หัวหน้า
 กับพรรคพวกถูกรับพระราชอาญาว่ากบฏซึ่งไว้นั้นหลาย ๆ ปี ทั้งแต่
 นนมาสมาคมของชนกบฏ แต่คณะช่วยกันไม่คิด และไม่มาสมาคมใด
 ทางการเมืองคณะอื่นอีก นับว่าเหตุการณ์เรื่องนี้เป็นปกติเรียบร้อย
 มาจนบัดนี้.

การที่สมาคมของชนกบฏปรายปรามจับกุมเป็นการส่งรายชื่อมายังได้
 ทงน กเนองแต่ได้อาศัยกำลังองคมนตรีฝรั่งเศสมีความเชื่อเพื่อช่วยเหลือ
 ส่งกำลังให้แก่ทางบ้านเมือง ทำการปรายปรามดังกล่าวนั้น ถ้าไม่ได้
 กำลังฝรั่งเศสเข้าร่วมมีช่วยรับปรายปรามแล้ว ความเคียดแค้นของ
 พลเมืองก็ไม่รู้จักสิ้นสุดลงได้.

การชำระคดีเกี่ยวกับคนในบังคับฝรั่งเศส

ได้กล่าวมาแล้วว่า บรรดาบุคคลบางจำพวกที่พำนักอยู่ในความ
 คุ้มครองของฝรั่งเศสนั้น นอกจากจะเห็นว่า เขากระทำความผิด
 เยลหยิงตามนิสัยของเขาแล้ว บางคนก็กระแสดง คนไว้ อำนาจทำการ

บ้านเมืองเสียด้วย กล่าวคือ ถ้าบุคคลจำพวกนั้นมคค.กยวของ
 ้วยคนในบังคับไทยโดยคนไทยร้องฟ้อง กล่าวหาเขากระทำความผิดเข้า
 ประการใดก็ ที่เขาจะมาแก้คดีต่อโรงศาลโดยลำพังตนเองนั้น เกือบจะ
 นัยว่าไม่มีเลย แม้ศาลหรือฝ่ายบ้านเมืองจะออกหมายเรียกหมายนัดให้
 เขามาให้การแก้คดีอย่างไร เขาก็ยอมชักขวางอำนาจบ้านเมืองและโรง
 ศาลแทบทุกครั้งโดยที่เขาแสดงตนว่าเป็นคนในบังคับฝรั่งเศส หรือเอา
 อำนาจฝรั่งเศสเข้าช่วยเหลือเจ้าพนักงานฝ่ายบ้านเมืองเป็นคน ฉะนั้น ตาม
 ปกติตาม คค.เรื่องใดของคนไทยของ ้วยคนในบังคับฝรั่งเศส เป็นจำเลยของ
 คนในบังคับไทยแล้ว ทางโรงศาลก็เลยหยุดทางบ้านเมืองและให้ทางบ้าน
 เมืองบอกกล่าวให้กองทหารฝรั่งเศสส่งตัวผู้ต้องหามาให้ทางโรงศาลชำระ
 ว่ากล่าว ข้างเรื่องก็เป็นการสะดวก โดยที่ผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศส
 ส่งตัวจำเลยผู้ต้องหามาให้ แต่ข้างเรื่องผู้บังคับการกองทหารฝรั่งเศสก็
 กักกันเอาไว้ให้ช่วยเหลือของคนของเขา ไทยไม่ยินยอมส่งตัวจำเลยผู้ต้องหา
 มาให้ทางโรงศาล หรือทางบ้านเมืองชำระว่ากล่าวโดยสะดวกก็เลยเสื่อม
 คค.เรื่องใด ถ้าเขาส่งจำเลยมาให้ ทางบ้านเมืองหรือศาลหรือทางบ้านเมืองก็
 ักการไปให้สะดวก แต่ถ้าเรื่องใดเขาไม่ยอมส่งให้แล้ว ฝ่ายโรงศาล
 หรือฝ่ายบ้านเมืองก็ไม่อำนาจที่จะจัดการไปให้ตลอด ทั้งนี้ คค.ทุก ๆ เรื่อง
 ที่ปรากฏว่ากยวของ ้วยคนในบังคับฝรั่งเศสแล้ว ก็คงมีการพูดกันว่า
 ขานโต้กับกองทหารฝรั่งเศสอยู่นั่นคอย ที่จะไม่ผ่านให้กองทหาร
 ฝรั่งเศสทราบเสียเลยนั้น เกือบจะนัยว่าเป็นอันไม่มี ฉะนั้น คค.เรื่องใด
 ถ้าปรากฏว่า ฝ่ายฝรั่งเศสชักขวางไม่ยอมส่งตัวจำเลยมาให้ทางบ้านเมือง
 หรือโรงศาลพิจารณาว่ากล่าวแล้ว ทางบ้านเมืองก็ทำเป็นคองรายงานบอก

กล่าวให้เจ้ากระทรวงทำความตกลงกับกระทรวงว่าการต่างประเทศ

พวกข้าพเจ้าด้วยสถานทูตอยู่ในกรุงเทพฯ ออกชนบท

เรื่องกว่าจะตกลงถึง อวสาน เป็นที่สำเร็จ เก่งช้าก ถิ่นก่ดอ เป็นเวลานาน

เท่าที่สังเกตเห็นคล้ายเร่ง มีเอกสาร (คะเรสป็อนเด็นซ์) โตตอบกัน

หนาเป็นยก ๆ แต่ถ้าเรื่องใดทำความตกลงสำเร็จไปได้ ก็เขียนเขาแรง

เขาใจของเจ้าพนักงานฝ่ายบ้านเมืองและโรยศาล แต่ถ้าเรื่องใดมีอุปสรรค

ชักขวางแล้ว ก็ยอมทำความลำบากหนักไหนักนแรงของเจ้าพนักงานและ

ผู้ว่าราชการจังหวัดในสมัยนั้นมาก

ไม่แต่ข้าพเจ้าเองซึ่งเป็นผู้สังเกต

เหตุการณ์เรื่องนั้น ก็ยอมระแวกความสับสนวุ่นวายในใจได้ เหตุที่เคื่องทำงาน

อันเป็นเรื่องทฤษฎีของกันไว้เรื่องสับสนทุกวัน และไม่แต่ทำกลางวันเท่านั้น

แม้แต่เวลากลางคืนก็ยังต้องทำอยู่เสมอ บางวันตลอดรุ่งด้วยซ้ำ มีการ

ร่างเขียนในข้อราชการงาน มีในเอกสารและแปลโทรเลข (โคค) ส่งไป

มากับกระทรวงในทะเลการร่างร่างต่าง ๆ เหล่านี้เขียนกัน เพราะในสมัย

นั้น ทางราชการไม่มีเครื่องพิมพ์ดีดเหมือนสมัยนี้ จึงต้องใช้มือเขียนกัน

กะพริบไป การเขียนก็ต้องเขียนในสิ่งของมากด้วย จะหวั่นสับสน ๆ ไปก็ทำไม่ได้

ไม่ คงจะเห็นได้ว่าผู้เขียนเขาบ้านเมืองในเวลานั้น ตลอดจนพวก

ข้าราชการจะเอาความสับสนวุ่นวายมาากไหน ฉะนั้น เมื่อกระทรวงต่างประเทศ

ได้ส่งเรื่องกันทูลไปแล้ว พวกข้าราชการจึงต่างได้รับความสับสนวุ่นวาย

บ้าง แม้แต่พวกคนในบังคับ ก็ไม่ใคร่จะมีเสียงหรือไว้อำนาจชักขวาง

เจ้าพนักงานทางโรยศาลเหมือนสมัยฝรั่งเศสอยู่.

ทหารฝรั่งเศสตัวดำตรวจเรือที่ฝ่ายปากน้ำแหลมสิงห์

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านทูลกระหม่อม และที่ปากน้ำแหลม-
สิงห์เป็นหลักฐาน ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๖) แล้ว ก่อนนั้นมา
กองทหารฝรั่งเศสก็ตั้งที่บ้านทูลกระหม่อม ทดแทน ปากน้ำแหลม-
สิงห์เคยขึ้นแห่งหนึ่ง ไทยทำสะพานข้ามจากหัวแหลมคึกคักออกไปทะเล
ปากอ่าวบ้านทูลกระหม่อม สำหรับให้คนทอผ้าทอขายเรือเมดหรือเรือใบที่
จะผ่านเข้าออกไปมา เหตุคนทอผ้าเรือเมดก็ขึ้นที่ปากน้ำ
บ้านทูลกระหม่อม เมื่อใกล้จะถึงหัวแหลมคึกคักแล้ว ถ้าเป็นเรือกลไฟก็ขึ้นเบ็ด
แต่ตรัสสัญญาให้กองทหารฝรั่งเศสที่ปากน้ำได้ขึ้น และต้องรอจักรแฉะไว้
ให้พวกทหารหรือล่ามของ ชาตินาครวญทราดก่อนทุกครั้ง ก็มีคนเรือ
ทองย่น มีลูก มีคน สืบค้นและจำนวนคน ก็ไทยสารไปมาให้เขาทราบทุก
คราวเที่ยวเมด เมื่อเขาได้ตรวจแล้วเรียบร้อยไปแล้ว เรือเมดก็จะ
ใช้จักรเข้าออกได้ การตรวจของเขานั้นก็เหมือนหนึ่งเขาเห็นเราทำ
หรือนายกาน รดการนั้นเอง เรือเมดก็เดินอยู่ระหว่างกรุงเทพฯ กับ
บ้านทูลกระหม่อม ในยคนนั้น มีเรือชื่อ "พมมา" กับ "ทวีปเกล็ด" เป็น
ครั้งแรกแล้วต่อมาเรือ "อักษรรูปพระเวศ" กับ "บุกเกดกั๋ง" ของ
พระองค์เจ้าสายสีนทวงศ์และเรือชื่อ "มหาพิไชยเทพ" ของพ่อค้าจีน
ชาวกรุงเทพฯ ผู้คนเป็นกัน มาเดินแทนที่ลดากรนั้นเอง.

ส่วนบรรดาเรือใบซึ่งเป็นเรือบรรทุกสินค้า เข้าออกไปมาค้าขาย ก็
ต้องแวะที่หน้าบ้าน คึกคักให้เขาตรวจส่งของ หรือสินค้าขึ้น เช่นเคยยกกัน
ถ้าเรือลำใดไม่แวะให้เขาตรวจแล้ว เขาก็ใช้อำนาจกระแสน้ำขึ้น ซึ่ง
ปรากฏว่าเรือบางลำก็ไม่แวะให้เขาตรวจ ต้องถูก กระแสน้ำขึ้น ของทหารยาม

บิง ไทรับความเลวร้ายไปบ้างก็มี การกระทำของฝรั่งเศสที่คนงาน
ก็เข้าไปในถ้ำก็เขาไม่เข้านะ ไหววอะไร ไทเกรงว่าจะมีสิ่งของของห้าม
เช่น ข้าวสุกหรือผลไม้เข้ามาในจังหวัดจนทนายอย่างหนึ่ง การที่เขาตั้งบ้าน
ตรวจหรือไปมา ก็เพื่อประสงค์เห็นทางของกันชนทรายให้เป็นการปลอดภัย
แก่พวกของเขา แม้เขานักขอมทำความลำบากให้แก่บรรดาเรือไฟ เรือใบ
ที่ผ่านไปมาอยู่ไม่น้อยก็ของเสียเวลาการอภัยก็หรือลดใบเรือให้ฝ่ายเขาตรวจ
ก่อนทุกครั้งจริงจะเข้าออกไปมาได้.

การร้องฟ้องทหารฝรั่งเศสและทหารญวน กับเรื่องกับพลเมืองไทย

ระหว่างที่กองทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ ที่นั่นด้วย และที่ปากน้ำแหลมสิงห์
นั้น ย่อมมีเหตุการณไม่เรียบร้อยเกิดขึ้น ระหว่างคนในบังคับไทยกับ
ทหารฝรั่งเศสและทหารญวนอย่าง เหตุที่เกกชนนั้นโดยมากมักจะ
เรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวนกระทำนาหารบุตร
ภรรยาเขาบ้าง แลปลุราเมียหรือลูกเขาบ้าง ท้ายด้วยทรัพย์สินของ
ของเขาไปโดยไม่บอกกล่าว หากเจ้าของบ้าน เมื่อมีเรื่องเกิดขึ้นแล้ว
พลเมืองต่างก็นำเหตุมาของฟ้องต่อฝ่ายบ้านเมือง ๆ ก็สอบสวน เมื่อเห็น
ว่ามูลหลักฐานความจริงแล้ว ก็นำตัวโทษและหลักฐานไปให้ผู้บังคับ
การทหารฝรั่งเศสพิจารณาไต่สวนอีกชั้นหนึ่ง เมื่อไต่ความความจริงตามคำร้อง
กล่าวหาแล้ว ตามปกติที่มักสังเกตมา ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสก็มัก
จะลงโทษทัณฑ์ทหารของเขาให้เสมอ เช่น มีการบังคับให้ทหารใช้คำ
สั่งของให้บ้าง หรือให้ลงอาญาบ้าง.

เรื่อง ฝรั่งเศสยึดเบตกก็เรือกลไฟ “ภิรมย์เร็วจร”

ก่อนที่ฝรั่งเศสยังไม่ได้นำทหารเข้าไปตั้งอยู่ในจังหวัดจันทบุรีนั้น
ปรากฏว่า ทหารฝ่ายทหารเรือไทยได้เรือกลไฟชื่อ “ภิรมย์เร็วจร”
สำหรับใช้ในราชการ ทหารไปมาระหว่าง กรุงเทพฯ กับจันทบุรี ลำหนึ่ง
เป็นเรือขนาดเล็กกินน้ำตื้น เข้าจอดในลำคลองจันทบุรีไว้ เพราะลำคลอง
จันทบุรี ก่อนหน้านั้นในลำคลองลึก ไม่เห็นเหมือนเคยวัน ครั้นฝรั่งเศส
เข้าไปตั้งอยู่ในจังหวัดจันทบุรีแล้ว ก่อนนั้นก็ได้ทราบข่าว ทางฝ่าย
ฝรั่งเศสได้บอกแก่เขาเรือ “ภิรมย์เร็วจร” ลำนี้ไว้เสีย โดยเขาเรือ
ลำนี้ของกองทัพเรือ ท้าวแห่มสิ่งให้หน้ากตมั่ง แต่สหะเทศฝรั่งเศสก็
เขาเรือ “ภิรมย์” ของหลวงไวเซนนามของจากเทศสกอตก็ไม่ได้
แจ้งชัดกัน คงทราบแต่ว่า ฝรั่งเศสยึดกักเขาไว้เสียเฉย ๆ เท่านั้น โดย
มิได้ใช้ประโยชน์อย่างใด รวมเป็นเวลานานหลายปี ต่อมาทราบว่า เรือ
ลำนี้มีสภาพชำรุดแล้ว ก็ถูกนำมาตั้งไว้ในอ่าวแห่มสิ่งให้หน้ากตมั่ง
ในเรื่องที่ฝรั่งเศสยึดกักเขาเรือภิรมย์เร็วจรไว้นั้น บางคนได้เล่าให้ข้าพเจ้า
ว่า เมื่อฝรั่งเศสเข้าไปตั้งอยู่ในจันทบุรีใหม่นั้น เรือลำนี้ยังไม่ทันออก
จากจันทบุรี ภายหลังเรือลำนี้จะออกไป ฝรั่งเศสไม่ยอมให้ออก โดย
จับไว้คนเรือจนหมดทุกคน เหนือแต่ฝ่ายฝรั่งเศสอ้างว่า น่านน้ำในจันทบุรี
ในเวลานั้น ยังอยู่ในสภาพการประกาศยึดปากอ่าวของเขา เขาจึงไม่ยอม
ให้ออก.

กองทหารฝรั่งเศสช่วยเหลือการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ

ในจังหวัดรัตนบุรีครั้งนี้ ทำได้มีแพทย์หลวงสำหรับประจำทำการรักษาโรคภัยเช่นทำการผ่าตัดยาคนแผลไม้ แม้แต่แพทย์เขลียงก็ถูกหมกมุ่นอยู่ในเรื่องทางเวชศาสตร์ตามแผนอย่างฝรั่งก็ไม่มี ฉะนั้น บรรดาสรรพเครื่องยาของฝรั่งที่ใช้กันอยู่ในสมัยนั้น จึงไม่อุดมเหมือนสมัยนั้น เมื่อมีราชการทางฝ่ายบ้านเมือง หรือพลเมืองบางคนมีความเจ็บไข้หรือยากแค้น ทว่ากองเขลียง ต้องผ่าท้องกัก หรือต้องรักษาฉะแล้ว ก็คงไปหานายแพทย์ทหารฝรั่งเศสขอให้ช่วยรักษาให้ โดยเหตุผลของทหารฝรั่งเศสมีความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือให้ยารักษา และจัดการรักษาเขลียงยากแค้นให้ทุกราย แต่การที่จะเอาของที่ดีช่วยเขลียงให้นายแพทย์ฝรั่งเศสช่วยทำการตรวจรักษาหรือขอยาไว้สำหรับรักษาพยาบาลนั้น จะคงใครอนุญาตจากท่านผู้ว่าราชการในจังหวัดฝ่ายเราเสียก่อน แล้วผู้ว่าราชการจังหวัดจึงให้ลามาฝ่ายเรานำตัวคนป่วยไปยังกองทหารฝรั่ง หรือมีหนังสือ นำไปยังเมื่อนายแพทย์ได้ตรวจแล้ว เขาจัดการรักษาแต่ให้ยาไว้สำหรับทนกว่าจะหาย เขาหาให้คิดค่าช่วยการรักษาย่างไรไม่ ข้าพเจ้าจำได้ว่าเคยมีอาการป่วย ๒-๓ ครั้งได้ข้อหนังสือ ท่านผู้ว่าราชการจังหวัดไป ถิ่นนายแพทย์ฝรั่งเศส แล้วนายแพทย์ฝรั่งเศสก็ตรวจแล้วให้ยาไว้สำหรับรักษา เมื่อยาที่เขาว่าให้ไว้ได้ผล โดยอาการป่วยของเราจึงไม่หายปกติแล้ว เราก็ไปขอยาจากนายแพทย์ได้ก็เสมอนะ.

การไปมาในค่ายกองทหาร แม้จะไปหานายแพทย์หรือนายทหารคนใดก็ตามก็เคยดีก็ตาม ก็คงไปหาตามรักษาการซึ่งแรงแสดงเหตุผลให้เขารายก่อนเสมอ แล้วตามรักษาการนั้นก็คงไปขออนุญาตก่อนนายแพทย์หรือ

ก่อน เมื่อได้รับอนุญาตแล้วเขาจึงนำเราส่งไปยังที่พนักาย
ทหารนั้นได้ แต่เราจะไม่เที่ยวเดินเล่นพ่นพ่นตัวเรานั่นหาได้ไม่ เมื่อ
เสร็จกิจธุระของเราทั้งสองก็กลับ เพราะตอนเย็นก็เราจะเข้าออกในค่าย
ทหารไม่ได้เลย.

การที่ กองทหาร ฝรั่งเศส มีความ เชื้อเฟื้อ ในเรื่อง ช่วย เหลือ รักษา
พยาบาลให้ยารักษาโรคภัยไข้เจ็บให้แก่ทหารชาวการและพลเมืองนั้น นับว่า
เขาได้ทำคุณงามความดี แก่ชาวเงินทบูร ส่วนหนึ่ง อันควรได้รับ ความสรร-
เสริญ.

สุสานของกองทหารฝรั่งเศส

กองทหารฝรั่งเศส ได้ทำ สุสาน เป็นหลุมศพนายทหารฝรั่งเศส กับ
ทหารญวนไว้ ๒ แห่ง คือ ทั้งสองหลุมศพนั้นบริเวณค่ายทหารที่เงินทบูร
แห่งหนึ่ง (ตรงกับที่ถนนหนทางเป็นถนนที่ถนนเคียน) กับทั้งสองหลุมศพ
แห่งหนึ่งซึ่งปากน้ำเงินทบูรแห่งหนึ่ง ฉะนั้นบรรดานายทหารและพลทหาร
ฝรั่งเศสก็ เมื่อมเหตถึงแก่กรรมลงแล้วก็นำเอาศพไปฝังไว้ยัง
สุสาน ๒ แห่งนั้นเสมอ คือ ถ้าตายที่ค่ายเงินทบูรก็นำไปฝังไว้ที่สุสานเงินทบูร
ถ้าตายที่กองทหารปากน้ำก็นำไปฝังไว้ ที่กองทหาร ปากน้ำแห่งหนึ่ง
เป็นต้น.

การฝังศพนายทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวน ได้รวมฝังไว้ที่หนึ่งเป็น
บริเวณเดียวกัน เช่นแต่หลุมฝังศพมสกกัน ถ้าเป็นนายหรือพลทหาร
ฝรั่งเศสแล้ว เขาก็หลุมศพคนกรตซึ่งประมาณ ๑ เมตร เป็นรูป
สี่เหลี่ยมแบน ข้างกระซอของผู้ตายอีกไว้ที่หน้าหลุมศพด้วย ที่ปลายหลุม

นั้นมีกระที่แป้นรูปการเขน รอยหลุมศพทำเป็นถลกกรงก้วยได้
ไว้อีกชั้นหนึ่ง ภายในที่หน้าหลุมศพถมผงมาลัย (ผงหรีบ) ประดับ
ไว้อีกด้วย ส่วนทหารญวนนั้นใช้กลิ่นมพอแป้นรูปคลงเท้าแล้วมหลดการเขน
ทำด้วยไม้ทำคล้ายกับไม้ที่หน้าหลุม ๑ ชั้น ทุกๆ ศพย่อมรักทำเหมือนกัน
จารึกนามข้าง ไม่จารึกนามข้าง ซึ่งแล้วแต่ญาติหรือพวกของผู้นั้นจะ
รักทำเขาเอง.

ในจำพรรณา แผลพทหาร ฝรั่งเศส กับทหารญวนที่ท้องเสียชีวิตไป
ในสมัยที่กองทัพฝรั่งเศสตั้งอยู่ที่หัวถนนที่บรรจบ ปรากฏว่ามีจำนวน
นายแผลพทหารฝรั่งเศสที่โกศตายเสีย หลายคน ทหารเราได้นำอาหาร
ผู้ใหญ่คือ กบฏกัน ก็มีคนหนึ่งนอกนั้นก็เช่นชื่อนายสืบแผลพทหารอีก
หลายคน ส่วนพลทหารญวนนั้นมีจำนวนตายมากกว่านายแผลพทหาร
ฝรั่งเศส

อันความมรณกรรม ของนายแผลพทหารฝรั่งเศสหรือทหารญวนนั้น
ตามปกติเป็นไข้ก้วยอาการเป็นไข้มากกว่าอย่างอื่น แต่ก็มีนายสืบและพล
ทหารฝรั่งเศสบางคนก็ตายเพราะการเอาสว่าตกลำบากไปถ่มขี้ เมื่อ
ปรากฏว่านายทหารฝรั่งเศสชั้นผู้ใหญ่มีเหตุช่วยทนายลงไป ทางฝ่ายบ้าน
เมืองมีท่านผู้ว่าราชการจังหวัดก็ไปแสดงความเสียใจให้เยี่ยมเยียนผู้บังคับ
การทหารฝรั่งเศส ตลอดจนการไปส่งศพ ในเวลาที่เขาไปจัดการฝัง
ศพนั้นก้วยตกกราว ถ้าทหารฝรั่งเศสคนใดมีเหตุส่วยหายหรืออดทนตาย
ก็ ทางฝ่ายบ้านเมือง ก็ของเขามันระแวงเขาพ่นงาน ออกไปก็ทถาม
สืบหาทิวหรือหาศพให้เสมอ.

วิธีการนำศพของนายแผลพทหารฝรั่งเศสนั้น ถ้าเช่นนายทหารชั้น

จึงรักชยวนทวารเป็นกองเกียรติยศเกินแห่งช้างหน้าข้างหลัง
และกองมีปากหลวงอธิการวัด โรมันคาทอลิกมาเข้าในชยวนแก้ศพนเสรี
การพจนพิศพนกวยทุกคราว ทนเนืองแก่คนชาติฝรั่งเศสยอมอดศาสนา
โรมันคาทอลิกเป็นส่วนมาก ส่วนศพของนายทวารฝรั่งเศสนั้น เขาทำ
หีบบรรจุแล้วบรรจุศพไว้ให้ทหารลากเดินไปช้า ๆ จนกว่าจะถึงสุสาน เครื่อง
แต่งศพมักจะใช้ธงชาติของเขาปกคลุมหีบศพ และประคบด้วยเครื่องใบ
ไม้ดอกไม้สดนานเป็นต้น ถ้าผู้ตายเป็นเพียงชนนายสยหรือพลทหาร การ
ตกแต่งศพและวามนทวารที่รักเป็นเกียรติศักดิ์มีจำนวนลดน้อยลงยิ่ง แต่
การส่งศพนั้นบรรดานายทวารพร้อมกับปากหลวงตามไปส่งด้วยเสมอ.

สุสานหลวงศพของทหารฝรั่งเศส และทหารญวนที่รบและที่
เขาเกล็นสิ่งรวม ๒ แห่งนั้น ภายหลังรัฐบาลไทยกับรัฐบาลฝรั่งเศส
ได้ทำความตกลงกันโดยมีปากหลวงประจำกองการพจนพิศพนของฝรั่งเศส
และกองร้อยที่รบญวน (หรือกองสร้างบนสุสานทหารการ (คือกองทะเบียน
ทุกนเกลวน) โดยประสงค์ให้พจนทุกนและสุสานทหารการ ทหารสร้างใหม่
ให้ใหญ่ขึ้นเกี่ยวกับศาลาการพิธีศพที่สร้างไว้แล้ว ในสมัยฝรั่งเศส
ยอมให้ที่กันอันเป็นสุสานนั้นแล้ว ส่วนอัฐิของนายและพลทหารฝรั่งเศส
กับทหารญวน บรรดาที่ฝังไว้ในทั้งสองแห่งนั้น รัฐบาลไทยรับจัดการ
รื้อขนนำไปฝังไว้ ที่สุสานของวัดโรมันคาทอลิก ทั้งอัฐิที่คล้ายกันที่มีใน
หมู่บ้านญวนกระวันออก ภายในบริเวณวัดโรมันคาทอลิกทั้งหมด ทั้งแก่
นั้นมา โดยให้วัดการก่อสร้างหลุมฝังศพของบรรดานายและพลทหาร
ฝรั่งเศสให้ทั้งงามดีกว่าเดิม.

ในเวลาต่อมาได้มีการรื้ออัฐิของทหารฝรั่งเศส ไปบรรจุให้อยู่สุสาน

โคมทวาทโรมันคาทอลิกนั้น ทางฝ่ายบ้านเมืองโคกหม้อม
เป็นสมุหเทศาภิบาล ในขณะนั้น ได้โปรดให้ข้าราชการบางคนพร้อมด้วย
กองทหาร (กองกองทหารพรานทั้งชั้นและในระหว่างนั้น) ทำการนำ
ไปส่งให้เป็นเกียรติยศด้วย.

พิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในสมัยเมื่อพระยาอรรคราชวรณารณิก (หวา ก ขุนนาค) เมื่อย
เป็นพระยาวิชาเยนทร์สำเร็จราชการเมืองรัตนบุรี พระยาอรรคราช-
วรณารณิก ได้มีการจัดทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัว เป็นการฉลองพระเดชพระคุณทุกมา คือในวันที่ ๒๑
กันยายน ทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนว
ในวันที่ ๑ มกราคม ทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาแห่งสมเด็จพระศรีพัช-
รินทราชมราชน และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาล
ที่ ๖ ซึ่งในครั้งนั้นยังทรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าพ
มพาวชิราวุธมกุฎราชกุมาร) ทรงพระ

เมื่อพระยาอรรคราชวรณารณิกมีการทำพิธีเฉลิมครั้งใด ท่านอธิบดีตระเชิญ
บรรดาคณะนายทหารฝรั่งเศสมายังประทานอาหารเย็น ณ เรือนของท่านทุก
ครั้ง (จนผู้ว่าราชการจังหวัดเวลานั้นคงเคยทราบด้วย เกยวันใดหรือตอน
เสียหมดแล้ว) นายทหารฝรั่งเศสคนใดถ้าปรากฏว่ามีภรรยา ท่านก็เชิญ
มาด้วย เมื่อก่อนที่นายทหารฝรั่งเศสจะมา ณ เรือนตามกำหนดเชิญนั้น
ให้เกียรติยศแก่ผู้บังคับกองทหารตลอดจนภรรยาด้วย คือโปรดให้
กรมการคนใดคนหนึ่ง หรือตามนำคนหาหม้อแคว คล้ายเกวียน (สำหรับ

๑) ไปรับผู้รับราชการทหารและภรรยาของเขาขึ้นเสมอ ข้าราชการ
พวกนายทหารฝรั่งเศสที่มาในงานนี้ทั้งเครื่องแบบเต็มยศ เช่นประภี
เครื่องเหรียญตรา ทางการใส่ถุงมือ เหลืองเช่นต้นกล้วยทุกคน ส่วน
ข้าราชการฝ่ายบ้านเมือง เฉพาะผู้ที่ได้รับเชิญนั่งโต๊ะร่วมกับไทยมาก
สวมเสื้อเขียวเรียบหรือเสื้อสีทึบหลายสีๆ ประภีเครื่องราชอิสริยาภรณ์

จัดการเลี้ยงอาหาร นายทหารฝรั่งเศสนั้น ในส่วนบรรดาศักดิ์
จะใช้สำหรับโต๊ะอาหารนั้น มีสตรีสาว ๆ ซึ่งเป็นนางรับใช้ทำหน้าแทน
พวกผู้ชาย การนั่งกลายของหญิงทาสีหน้าทาสีนั้นย่อมต้องแต่งอย่างงาม
เช่นใส่เสื้อแขนพอง สะพายแพรเฉียงข้างมีลายซิกมันต์ต่าง ๆ เหลือง
เป็นกัน เพราะในสมัยนั้นสตรีย่อมนิยมในเสื้อชนิดนี้กันมาก สันนิษฐานว่า
การใช้สีกวักทำหน้าทาสีใช้ราชการในเวลาที่มิพอเช่นนี้ ย่อมเป็นที่พอใจของ
บรรดานายทหารฝรั่งเศสทุกคน.

เมื่อการเลี้ยงอาหารจบแล้ว ทั้งสองฝ่ายย่อมต้องมีการ
กล่าวสุนทรพจน์ แสดงความยินดีต่อกันและกัน ก็ฝ่าย
ฝรั่งเศสก็กล่าวคำอำนวยพร แลครั้นเมื่อเสร็จให้แก่พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวและประเทศไทย ฝ่ายไทยเราก็ก่อคำอำนวยพรและความ
เจริญ ให้แก่รัชชูปถัมภ์ประเทศฝรั่งเศสเป็นต้น เมื่อฝ่ายไทยกล่าวเสร็จ
ก็ใช้เครื่องพาทย์ บรรเลงขลุ่ย คือ เพลงสรรเสริญ พระบาทสมเด็จพระ
มหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ของฝรั่งเศสประภีด้วยเสมอ ต่อเมื่อเสร็จการเลี้ยงอาหาร
กันแล้ว ได้มีการแสดงละครไทยคือละครว่า ไทยบรรดานายทหาร
ฝรั่งเศสชมอีกด้วย ละครของท่านพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในครั้งนั้น ไทย
มากใช้ผู้หญิงซึ่งเป็นนางรับใช้ของท่านข้าง เรื่องละครที่เล่นนั้นมักจะ

เป็นเรื่องจริง ๆ ว่าง ๆ มีเรื่องพระอภัยมณี สวรรคตลงแล้ว
 เหล่านี้เป็นต้น นอกจากที่ท่านมีละครให้พวกนายทหารฝรั่งเศสดูแล้วท่าน
 ยังได้เปิดโอกาสให้ประชาชนพลเมืองตลอดทั้งชายฉกรรจ์ พลทหารฝรั่งเศส
 แลทหารญวนพากันมาชมโก้วไป สัมผัสว่าบรรดานายทหารฝรั่งเศส
 ได้มาพบเห็นย่อมแสดงความมึนงงใจกันมาก แม้จะบรรดานายทหาร
 ฝรั่งเศส จะไม่รู้ภาษาของละครที่เล่นนั้นนัก แต่ท่านพระยาอรรคราช
 ก็ทำการสรวทให้กล่าวคือ ท่านแปลภาษาละครหรือพูดละครในละคร
 นั้น ให้ฝ่ายนายทหารฝรั่งเศสทราบ ด้วยเหตุท่านเป็นผู้รู้ภาษาฝรั่งเศส
 ในที่กลองแกล้วกลัด ทั้งทูลทูลเองได้ช่วยเครื่องราชอิสริยาภรณ์ดุษฎีของ
 คอนเนอร์ จากรัชกาลฝรั่งเศส ในสมัยที่ท่านได้เคยเป็นแคว้นสถาน
 ทั่วไทย ณ กรุงปารีสมาแล้ว ดังนั้นการละครของพวกนายทหารฝรั่งเศส
 จึงรู้สึกสนุกทราชมองเรื่องจากคำแปลที่กลองกลัด.

ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๒ (ร.ศ. ๑๑๘) ก็ทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้ท่านพระยาอรรคราชไปรับราชการในกรุงเทพฯ แล้ว
 โปรดเกล้าฯ ให้ท่านพระยาวิชิตราช (แบน ขุนนาค) ผู้เป็นบุตรชึ่ง
 ในขณะนั้นเป็นพระยาเทพสงคราม ปลัดจังหวัดกันทรวิชัย รัษฎนาถเป็นผู้
 รั้งราชการและเป็นผู้ว่าราชการจังหวัด ตลอดเป็นลำดับมาจนถึงเวลา
 ที่กองทหารฝรั่งเศสย้ายถอนไปในปี พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้น.

ในสมัยที่พระยาวิชิตราช (แบน ขุนนาค) เป็นผู้ว่าราชการจังหวัด
 ทั่วก่อนนั้น การทำพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ก็คงถือปฏิบัติทำเช่น
 เกือบทุกปีครั้งเมื่อพระยาอรรคราช กล่าวคือยังคงถือปฏิบัติบรรดา
 นายทหารฝรั่งเศส มารับประทานอาหารด้วย ทุกคราวที่มงาน ส่วนการ

เป็นอันยกเลิกโดยใช้พวกผู้ชายเสียมขวานฟัน ๆ ทุบ ๆ ทำหน้าทันทน ส่วนการเสกละครไทยให้บรรดานายทหารฝรั่งเศสคนนั้นก็เ็นยกเลิกไม่ให้ดูเหมือนกัน เป็นแต่เปลี่ยนการมหรสพอย่างอื่นแทน เช่นมีละครชาตรี เพลงฉ่อยและตลก เหล่านี้เป็นต้น.

การเชิดเชิญ บรรดานายทหารฝรั่งเศส มาในพิธี การเฉลิมพระชนม์พรรษาเช่นนี้ ต้องถือเป็นธรรมเนียมที่ไทยปฏิบัติกันมาทุกครั้งหรือทุกคราว ที่งานพระเมรุการเชิญเขาเสียมได้ เหตุนี้รัฐบาลไทยคนนั้นจึงทวงเงินไว้ในงบประมาณ สำหรับให้เป็นค่าบริขารของนายทหารฝรั่งเศสส่วนหนึ่ง เป็นจำนวนเงินยี่สิบ ๑,๐๐๐ บาท เงินจำนวนนี้บางก็พอจ่าย บางก็ไม่พอจ่าย ก็ต้องขออนุญาตเงินการรไกรของกระทรวงมหาดไทยมาทวงจ่ายเพิ่มเติมได้ก็มี.

พิธีวันฉลองชาติฝรั่งเศส

ในระหว่าง วันที่ ๑๓-๑๔ กรกฎาคม กองทหารฝรั่งเศสได้ทำการฉลองชาติฝรั่งเศสของเขาครั้งหนึ่ง เรียกว่า “กัสตอซเซ” เมื่อกองทหารฝรั่งเศสได้ทำการฉลองชาติของเขาคราวใดแล้ว ผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสก็มีบัตรเชิญข้าราชการฝ่ายไทยชั้นผู้ใหญ่บางคนไปรับประทานอาหาร (กินเนอร์) พร้อมกับคณะนายทหารของเขาซึ่งค่ายกองทหารฝรั่งเศสทุกคราว.

ในวันเนื่องด้วยการฉลองชาติของเขานั้น บรรดาสถานที่ในบริเวณค่ายทหารฝรั่งเศสทั่วไป ย่อมมีการตกแต่งประดับประดาด้วยธงชาติและดอกไม้ใบไม้ทุก โคมไฟทั่วไปอย่างทำนองพิธีเฉลิม ส่วนตามบ้าน

เรือนของคนในท้องถิ่นของฝรั่งเศสทุกแห่ง ก็ต้องยกแ่
 ข่งของชาวฝรั่งเศสด้วยกัน ทั้งต้องพากันไปลงนามแสดงความยินยอมในพิ
 ติผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสด้วย นอกจากท่งทหารฝรั่งเศสได้มีการ
 เลียงอาหารให้แก่ บรรดาข้าราชการ ฝ่ายไทยแล้วเขาได้มีการมหรสพและ
 กีฬาต่าง ๆ ให้ชมอีกด้วยคือ มีวงเวียน แลการแข่งขันม้า โดยใช้ฟ้อนแทน
 กับกีฬากลางแจ้งอีกหลายอย่าง เช่นการชกคอกหม้อ ใส่กระสอบข่าน
 วิ่งแข่งกันเพื่อชิงเอารางวัลเงินหรือสิ่งของเหล่านี้เป็นทุน นักกีฬาของเขา
 นั้นก็ใช้พวกทหารฝรั่งเศสแลทหารญวนนั่นเอง นับว่าในวันนั้นเป็นวันสนก
 วนรุ่งของพวกทหารฝรั่งเศส ท่งทหารฝรั่งเศสมีการฉลองชาวคั้น
 นอกจากที่เขาจะเชิญข้าราชการโดยเฉพาะแล้วเขายังเปิดโอกาสให้ราษฎร
 พลเมืองพากันไปเที่ยวเที่ยวชมอีกด้วย แม้ภายในค่ายกองทหารเขาก็
 อนุญาตให้เข้าออก ไปได้โดยไม่ห้ามปราม พิธีการเช่นนั้นเขาย่อมต้อง
 กระทำทุกปีหาไ้ละเว้นไม่.

วงเวียนที่กล่าวมานั้น นอกจากที่เขาจัดให้ มีเล่นในงานฉลอง
 ฉลองชาติฝรั่งเศสโดยเฉพาะแล้ว ตามปกติพวกทหารญวนย่อมมีการ
 เล่นในหมู่พรรคพวกขอคทหารญวนอยู่เสมอ คือในราวอาทิตย์ละหน
 ครั้ง หรืออาทิตย์ต่อกครั้งไม่ใคร่ขาด ทั้งนี้ ก็เพราะไม่มีอะไรทำให้
 พวกเขามีความเพลิดเพลิน.

สถานข้าราชการฝ่ายไทยสมัยนั้น

สมัยที่ฝรั่งเศส เข้ามายังประจำอยู่ที่นครใหม่ ๆ นับแต่ พ.ศ.
 ๒๔๓๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ ปรากฏว่าสถานท่งงานของรัฐบาลยังหาได้มี

ไม่ คงมีแต่เรือนชาหลวงประจำจังหวัดคงอยู่ทั้งหมดบ้านลุ่ม
 เหนือของเรือนจำเขยวนหลังเขยวนเท่านั้น และเรือนชาหลวงประจำจังหวัด
 นเองโคใช้เป็นสถานทรมานแขกเมือง กล่าวคือการรับรองเลี้ยงศพกวนาย
 ทหารฝรั่งเศส นอกจากใช้เป็นสถานทรมานรับรองโดยเฉพาะแล้ว ยังต้อง
 ใช้อาศัยสถานทรมานเป็นที่พักของรัฐบาลด้วย คืองานทางฝ่ายปกครอง
 และทางศาลจังหวัดรวมกัน แต่ส่วนที่ใช้เป็นท่งศาล ก็อาศัยโรงละคร
 ทมอยกติดกับเรือนชาหลวงอีกหลังหนึ่ง ให้เป็นท่งศาลชำระคดีความ
 นับว่าไม่มีความสะดวกนักทั้งนาทวมถึงด้วยทุกปี จนเวลาล่วงมาถึง
 พ.ศ. ๒๔๔๒ รัฐบาลจึงได้ให้มีการสร้างศาลากลางจังหวัดขึ้นหลังหนึ่ง
 คงอยู่ริมแม่น้ำในบริเวณบ้านลุ่ม (ในที่ๆ เป็นกองข่าไม้เขยวน) เมื่อการ
 สร้างศาลากลางจังหวัดเสร็จแล้ว ทางกรมฝ่ายปกครองรวมทั้งศาลจังหวัด
 ก็ย้ายมาอาศัยทำงานกัน.

สถานท่งฝรั่งเศสให้สร้างไว้

ภายในระยะเวลา ๑๑ ปี ที่ฝรั่งเศสได้ตั้งกองทหารประจำอยู่ในจังหว
 ัดกันทบุรี นับแต่พ.ศ. ๒๔๓๖ เป็นต้นมานั้น ในส่วนที่พม่าอาศัยนาย
 และพลทหารในชั้นต้น เขาคงพม่าอาศัยอยู่ตามสถานที่โรงเรียนของฝ่าย
 ไทยเราท่มอยู่ในระหว่างนั้นไปพลางก่อน มีศาลากลางท่งจังหวัดและ
 บ้านเรือนข้าราชการและโรงทหารเก่าๆ ของฝ่ายไทย ท่อๆ มาฝรั่งเศส
 ก็เริ่มลงมือจัดการก่อสร้างบ้านเรือนและที่พักทหารเป็นลำดับมา เฉพาะ
 ภายในบริเวณค่ายทหาร ฝรั่งเศสได้ทำการก่อสร้างตึกเป็นสถานที่ทำการ
 และท่มอาศัย ท่มเป็นตึกถาวรหลายหลัง คือ (๑) ตึกรูปสี่เหลี่ยมชั้น

เกี้ยว หลักรากก็ใช้เป็นทั้งกองบัญชาการและเป็นที่พักอาศัย
การทหาร (ตึกกรมมณฑล) (๒) ตึกชั้นเกี้ยวขนาดใหญ่ใช้เป็นสถานที่
สำหรับไว้เครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ (๓) ตึกขนาดเล็กชั้นเกี้ยวใช้เป็นท
อยู่ของพนักงานคลัง (คือกรมมณฑล) (๔) ตึกขนาดยาวชั้นเกี้ยว ใช้
เป็นโรงพยาบาลทหาร (๕) ตึกขนาดใหญ่ชั้นเกี้ยวใช้เป็นที่อยู่ของนาย
ทหาร (ชั้นออฟฟิศเซอร์) รวม ๒ หลัง (๖) ตึกขนาดใหญ่ (ตึ
หน้าประตูค่ายทหาร) ใช้เป็นที่อยู่ของกองรักษาการณ์ และตึกด้านหลัง
ใช้เป็นห้องประชุมชั้นโทษทหาร (ตึกและสถานที่เหล่านี้ ถึงเวลานี้ยัง
ปรากฏอยู่).

ส่วนพลทหารฝรั่งเศสให้พักอาศัยอยู่ตามโรงเรือนของฝ่ายไทย ที่มี
อยู่ภายในค่ายทหารนอกหลายหลัง เฉพาะทหารญวนต่อมาฝรั่งเศสได้
จัดการก่อสร้างโรงทหารขึ้นในบริเวณหน้าค่ายทหารในท่งศาลและ
ศาลากลางจังหวัดในชั้นให้พลทหารญวนพักอาศัยอยู่อีกประมาณ ๗-๘
หลัง ไทยทำเป็นโรงเรือนเครื่องไม้ไผ่สำหรับกระเฝ้ากันแดด กันฝนข้าว
ยาและใช้กินสอพอง (กินข้าว) ทว่ประตูอยู่ชั้นหนึ่ง (โรงเรือนของทหาร
ญวนก็ตั้งอยู่ในบริเวณเช่นเดียวกัน) นอกจากที่ฝรั่งเศสได้สร้างไว้ที่
ภายในกองทหารในเมืองก็กล่าวมาแล้ว โดยมีสถานที่ต่างๆ ฝรั่งเศสได้
ก่อสร้างทำไว้ ทนุว่าเป็นสิ่งถาวรอยู่อย่างหนึ่ง คือตึกและที่พัก
แหล่มสิ่งหูกยทุกสิ่งทหารหลวงหนึ่ง ซึ่งยังมีซากเหลืออยู่จนทุกวันนี้ เหตุ
ที่เรียกว่าตึกแกลมนักเพราะเหตุว่า ตึกตึกและกระเบื้องมุงหลังคาทำ
ก่อนข้างแกล่ สถานที่ทุกหลังนั้นเขาใช้เป็นที่พักของผู้บังคับกองทหารที่
ประจำอยู่ที่ปากน้ำ ในเวลานั้นทางราชการตั้งกองรักษาไว้สำหรับเป็นที่พัก

รับเจ้านาย ข้าราชการ และชาวต่างประเทศ ซึ่งไปเที่ยวเตร่ตากอากาศเป็นครั้งคราว แต่เฉพาะส่วนฝรั่งเศสนั้น ทางรัฐบาลไทยได้ตกลงไว้กับฝรั่งเศสเป็นพิเศษว่า ทางฝ่ายไทยยินยอมให้ทางฝรั่งเศสพึงใช้สถานที่ทักแถงนั้นได้ด้วย คือใช้เป็นที่พักตากอากาศสำหรับพวกคณะทูตและชนชาวฝรั่งเศสที่จะไปเที่ยวเตร่ไปมาเป็นครั้งคราว โดยให้ถือว่าสถานที่ทักแถงนั้นเป็นของตามศัพท์ฝรั่งเศสเรียกว่า “แซนทอเลียม” คำว่าแซนทอเลียมก็เห็นจะเป็นสำหรับพักผ่อนตากอากาศนั่นเอง เหตุที่ทักแถงหลังนี้จึงคงสภาพเป็นที่พักผ่อนตากอากาศกันจนกระทั่งมาบัดนี้ โดยทางราชการหาได้ใช้ให้เป็นประโยชน์ในทางอื่นไม่ แต่เวลานี้ทักแถงหลังนี้ทรุดโทรมลงมากแล้ว ความเรียงควรจะได้รับความบำรุงให้คงความเป็นสถานที่ ๆ ให้ความสะดวกสำราญแก่ผู้ไปมาพักผ่อนได้เป็นอย่างดี.

ส่วนทักแถงเดิมหลังเก่าซึ่งเป็นที่บัญชาการ และเป็นที่อยู่ของผู้บังคับการทหารฝรั่งเศสที่ค่ายทหารภายในเมืองนั้น เมื่อทางราชการได้จัดการ กังถองทหารเรือประจำบริเวณนี้ ในปี ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๘) แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสุรเสนาบดีกราบบังคมทูลขอพระราชทานให้ทรงจัดการเปลี่ยนแปลงสภาพทักแถงหลังนี้ขึ้นเป็นครั้งหนึ่ง คือก่อสร้างหลังคาและกำแพงเป็นห้องทักขออนุญาตหลังคาทักหลังนอกชั้นหนึ่ง ทั้งนี้เนื่องแต่พระองค์ท่านมีพระประสงค์เพื่อสำหรับใช้เป็นที่พักในเมื่อเวลาเสด็จออกมาตรวจราชการทหารเรือเป็นครั้งคราวเท่านั้น แต่ก่อนมาสมัยของทหารม้ายังอยู่ ทักขอมมณทักหลังนี้ก็ได้ถูกดัดแปลงระลอกหลังคาทักขออนุญาตสร้างทำไว้ เมื่อครั้งกรมหลวงสังหวากรมเกรียงไกรนั้นเสีย ทั้งนี้เพื่อความทาก

ผู้บังคับการทหารมาแจ้งว่า เครื่องบินข้าศึกเสียหายนะจะซ่อม
จะคงใช้จ่ายเงินอีกมาก จึงได้รถยนต์เสียเพื่อใช้ส่งตามทักทูลนคร
สภาพเหมือนเดิม ถึงที่กองทหารฝรั่งเศสได้สร้างไว้แต่เดิมมา.

นอกจากที่ฝรั่งเศสได้ทำการก่อสร้างสถานที่ไว้ในค่าย ทหารท
ภายในเมืองก็ ที่ปากน้ำหลุมสิ่งๆ ถึงที่ใกล้ลาวมาแล้วก็ การฉก
ซึ่งปรากฏว่า ฝรั่งเศสได้ก่อสร้างซ่อมแปลง ทำถนนถนนให้ความสะดวก
แก่ฝ่ายเราอยู่ในขั้นหนึ่งเหมือนกัน คือถนนสายจากหน้าค่ายทหาร
ตลอดลงมาจนถึงท่าหลวง (ท่าหน้า) หน้าวัดโบสถ์ ความจริงถนนสายนี้
เมื่อครั้งสมัยที่ฝรั่งเศสยังไม่ได้เข้ามามีกองทหารอยู่นั้น ก็ได้มีเส้นทาง
ทางดินอยู่แล้วเหมือนกัน แต่ไม่ใหญ่โตกว้างขวาง และไม่เรียบร้อย
ภายหลัง ฝรั่งเศสได้ ก่อสร้างซ่อมทำ โดยขยายให้ถนนกว้างขวาง และซึ่
ปรียบพบที่เรียบเรียบร้อยขึ้นอีกเสมอมา เพื่อให้เห็นความสะดวกแก่การไปมา
ถนน นับว่าถนนสายนี้ได้แก่ชนก้วยกำลัง ของฝรั่งเศส ถึงแค่นั้นมา ค้วย
เหมือนกัน.

ความลำบากของผู้ราชการเมือง

ในยุคนั้นฝรั่งเศสก็ยกกองทัพมาเป็นเวลา ๑๑ ปีเศษนั้น ขอให้ท่าน
ทั้งหลายก็คิดว่า จะทำความลำบากหนักใจหนักแรง ให้แก่ผู้เป็นเจ้านาย
ผ่านเมืองในเวลานั้นสักเพียงไหน แม้ว่าการปกครองบ้านเมืองในครั้งนั้น
ต้องฝ่ายต่างประเทศ คนละอย่างก็จริงอยู่ แต่ก็เห็นไปอย่างลักษณะที่
เรียกว่าล้นพ้น ธรรมดาคนล้นพ้นย่อมกระทบกันไถ่กันไต่ ทางการงาน
ในระหว่างไทยกับฝ่ายฝรั่งเศสก็ย่อมกระทบกันไถ่กันไต่ เหตุว่าทาง

เสนาบดีตลอดจนถึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่พระที่นั่งไ
 พระยาวิชัยยัภยที่ไกรยพนาทเป็นศูนย์กลางการบ้านเมืองในเวลาที่ขึ้นที่ถล
 ในความขัดข้องของชาวฝรั่งเศสเป็นเวลาถึง ๑๑ ปี โดยมิได้มีความข
 พ้องผู้กราบ หรือต้องถูกเปลี่ยนแปลงตำแหน่งผู้รักษาราชการใด
 เลย แลยังกว่านั้นพระยาวิชัยยัภยก็เป็นผู้หนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระ
 เจ้าอยู่หัวได้ทรงพระมหากรุณาโปรดปรานมาก เป็นคนว่า ครึ่งหนึ่ง
 ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๑๖) คราวมีงานสมโภช พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงในการเสด็จกลับจากยุโรป เวลาบ่ายวันหนึ่งพระยา
 วิชัยยัภยซึ่งในขณะนั้นยังเป็นพระเทพสงคราม ได้ไปเฝ้าทูลละอองธุ
 พระบาทที่หน้าลานพระที่นั่งจักรี พร้อมกับเจ้านายและข้าราชการเป็นจำ
 นวนมาก โดยในวันนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจะเสด็จประพาส
 ที่วังสนามหลวง เพื่อทอดพระเนตรกิจการอันเนื่องด้วยงานสมโภชใน
 เวลาที่กำลัง ขึ้นแล้ว คอย เฝ้า อยู่ ณ ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธ
 เจ้าหลวงเสด็จผ่านมาถึงหน้าเฉลียง ทอดพระเนตรมาเห็นท่านพระยา
 วิชัยยัภยเข้า พระองค์ท่านก็ทรงมีพระราชดำรัส ทักทายท่านพระยา
 วิชัยยัภยก่อนผู้อื่นโดยทันที พระราชดำรัสสนทนาพยางค์ว่า "โ
 เวลานั้นข้าพเจ้านั่งหมอบอยู่ที่หน้าเฉลียงข้างข้างราชการนั้นด้วย ได้มีพระ
 ราชดำรัสปรารภว่า "เจ้าเขมรเขามาเมื่อไร ตรงเขมรอย่างไรบ้าง"
 ดังนั้นจึงเป็นข้อหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าได้ทรงพระมหากรุณาเพียงใด.

ครั้งที่ ๒ ในปีต่อมา ร.ศ. ๒๔๕๓-๕๔ (ร.ศ. ๑๑๙-๑๒๐)
 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าเรียกพระยาวิชัยยัภย เข้ามารับพระราชทาน
 เครื่องราชอิสริยาภรณ์ในกรุงเทพฯ พระราชทานตราเครื่องราชอิสริ-

ในถึง ๒ ครั้ง คือ คราวมีงานพระ
 ราชพิธีท้าวอภัยเกษมโภช คราวหนึ่ง คราวนี้การ
 แสดงให้เห็นในพระมหากษัตริย์คุณอีกข้อหนึ่ง.

ครั้งที่ ๓ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ (ร.ศ. ๑๒๒) คราวมีงานพระ
 ราชพิธีท้าวอภัยเกษมโภช ท่านพระยาวิชชาธิป ได้มีโอกาสมาเฝ้า
 ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในงานพระราชพิธีนั้นด้วย ก็ยังได้รับพระมหา
 กรุณาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โดยมีพระราชกระแสทรง
 คำสั่งทักถามถึง ๒ ครั้ง คือ ครั้งหนึ่งมีพระราชดำรัสว่า “เจ้าแชน
 มั่นมัลลภณเฑาะพมณ” และอีกครั้งหนึ่งถึงกับพระราชทานโอกาส
 เป็นพิเศษ กล่าวคือ เสด็จทอดกบดาน แล้วมีพระราชดำรัสถามว่า
 “เอ็งสนุกไหม และไปพบกันอยู่ทุกฝรั่งเศสหรือเปล่า” คำว่าสนุกนั้น
 คือ สนุกในงานพระราชพิธีท้าวอภัยเกษมโภช.

เมื่อฝรั่งเศสได้ถอนทหาร ออกจากวันทบุรี ไปตั้งอยู่ที่จังหวัดนคร
 ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ (ร.ศ. ๑๒๓) แล้วต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ.
 ๑๒๔) โปรดเกล้าให้รวมจังหวัดพระนครและวันออกทะเลออกอยู่
 คือจังหวัดพระนคร และชลบุรี รวม ๓ จังหวัด จนเป็นมณฑลรัตนบุรี
 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลแล้ว ยังได้รับ
 พระราชทานบำเหน็จความชอบอีกมากอย่าง มีอาทิคือ ได้รับพระราช
 ทานโต๊ะทอง ภาชนะและเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จตุสดมภ์ มงกุฎสยาม
 ชั้นที่ ๒ เพิ่มชนออกทองหนึ่งเป็นทองคำ สิบเหล่าน เกือบพยานพอให้เห็น
 ว่าท่านพระยาวิชชาธิปเป็นผู้หนึ่งที่ได้รับพระมหากษัตริย์คุณ ในพระบาท
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นพิเศษ.

การย้ายสถานที่ราชการไปตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ

เมื่อทางราชการได้จัดทำพิธีฉลองเมือง เป็นการเสร็จเรียบร้อยแล้ว
ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๗ นั้นเอง ทางราชการก็มีคำสั่งให้ย้ายสถานที่
ทำการของรัฐบาลจากศาลากลางริมแม่น้ำ ไปตั้งอยู่ในค่ายกองทหารฝรั่งเศส
คือโรงเรียนหลวงที่ฝรั่งเศสเคยใช้ เป็นโรงพยาบาลของทหาร ให้เป็นศาลา
กลาง ๑ หลัง และที่เป็นคลังของกองทหารฝรั่งเศสใช้เป็นศาลจังหวัด ๑
หลัง หลังกองทัพเป็นเวรรักษาการณ์ ซึ่งกองอยู่หน้าริมประตูค่ายนั้น ใช้เป็น
ที่ทำการอำเภอเมือง ๑ หลัง ส่วนกองทหารปากน้ำแหลมสิงห์ก็ให้ย้าย
อำเภอ ซึ่งแต่ก่อนตั้งอยู่ที่บ้านคลองยายคำในตำบลพลว ไปตั้งเป็น
อำเภออยู่ที่บริเวณเขตถนนกำแพงแก้ว จนทุกวันนี้.

ส่วนโรงเรียนกุดยางค์ที่รวมอยู่ในค่ายกองทหารฝรั่งเศส นอก
จากหลวงที่ใช้เป็นสถานที่ราชการแล้ว เหลือจากนั้นทางบ้านเมืองก็ให้
บรรดาข้าราชการที่ไม่มีที่พักอาศัย หรือที่คงจะเข้าบ้านราษฎรอยู่ ให้ไป
อยู่ในค่ายทหารหลวงหรือกองแก้ว มีข้าพเจ้าเป็นคนหนึ่ง ก็ได้ไปพักอยู่ด้วย
หลังหนึ่งเหมือนกัน.

ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๔๘ (ร.ศ. ๑๒๕) ทางราชการได้จัดตั้ง
กองทหาร รือชน ทั้งจังหวัดกันทวย กองทหารจึงเข้าไปตั้งในค่ายกอง
ทหารฝรั่งเศส ส่วนทางบ้านเมืองก็อาศัยชาวส่วยมาอาศัย
ที่ริมคลอง คือศาลากลางและศาลจังหวัดก็ตั้งอยู่ริมแม่น้ำไป (แต่ต่อมา
ศาลากลางก็ย้ายมาตั้งที่ รือชนเสียหมดแล้ว) ในส่วนบรรดาข้าราชการ
บางคนก็ไปพักอาศัยอยู่ภายในบริเวณค่ายทหารนั้น ก็คงแยกย้ายพากัน
มาเข้าบ้านอยู่ในเขตตลาดแก้วเหมือนกัน.

รตังกงสุลฝรั่งเศสประจำจังหวัดจันทบุรี

เมื่อกองทหารฝรั่งเศสเลิกถอนจากจันทบุรี ไปอยู่ที่ตราดแล้ว ต่อ
นั้นมาทางรัฐบาลฝรั่งเศส ก็ขอ ตั้งไว้ส กงสุล ฝรั่งเศส ประจำ จันทบุรี
ทันที ก็ด้วยปรากฏว่า ได้มีบุคคลจำพวกที่ยังอยู่ในความ คุ้มครอง ของกัน
ในผลประโยชน์ของคนของฝ่ายเขา.

ไว้ส กงสุลฝรั่งเศส ได้รับแต่งตั้งให้มาอยู่จันทบุรีเป็นคนแรกนั้น ได้
แก่ มองซิเออร์ โมริส ปายา ระหว่างที่มองซิเออร์ โมริส ปายา ไปเป็นไว้ส
กงสุลประจำจันทบุรีนั้น สถานที่พักยังไม่เป็นหลักฐาน ฝ่ายเราจึงรักให้
เขาพักอยู่ในสถานที่ภายในค่าย กองทหารฝรั่งเศสไปพลางก่อน เพราะ
ในขณะนั้น ในค่ายกองทหารฝรั่งเศส ได้ย้ายไปตราดหมดแล้ว ภาย
หลังทางการของฝ่ายเราได้ตกลงรับซื้อ ที่ดิน และโรงเรือน หลังหนึ่ง ซึ่ง
อยู่คนละฟากฝั่งแม่น้ำจันทบุรีทางด้านทิศตะวันออก ซึ่งแต่ก่อนปรากฏ
ว่าโรงเรือนหลังนั้นเคย ใช้ เป็นสถานที่ของ กงสุลอังกฤษแล้ว ภายหลังตกมา
เป็นของหม่อมกระษัตริย์ (พม่าหรือคนในบังคับของอังกฤษคนหนึ่ง) ให้
เป็นสถานที่ของกงสุลฝรั่งเศส ฉะนั้น ม. โมริส ปายา จึงได้ ไปพักอาศัย
อยู่ที่ โรงเรือนหลังนั้น ใช้ เป็นสถานไว้ส กงสุลฝรั่งเศสตั้งแต่นั้น มาชั่วระยะ
หนึ่ง.

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ (ร.ศ. ๑๒๕) ฝ่ายไทยเราได้จัดการก่อสร้าง
สร้างสถานที่โรงเรือนให้เป็นสถานที่ไว้ส กงสุลฝรั่งเศสขึ้นใหม่อีกหลังหนึ่ง
ลงในที่กันอันเป็นบริเวณทิศทิศกษัตริย์ชาทิศทิศของวัดสวนมะม่วง (คือ
หลังที่คงอยู่ ใกล้เคียงทิศทิศกษัตริย์สถานที่ว่าการอำเภอเมืองเกษวัน) ได้เป็น

สถานกงสุลฝรั่งเศส ทรงนกละเพนการก่อขบถในเรือ
โดยสมไคฝ่ายเราทำการรื้อถอนตึกของทหารฝรั่งเศส ไปไว้ที่ฐาน
วัดโรมันคาทอลิก เพื่อประโยชน์การก่อสร้างสถานทำการห่อหุ้ม
ซึ่งที่ใกล้ลาวมาแล้ว นับแต่นั้นมากงสุลฝรั่งเศสก็ได้ย้ายจากโรงเรียน
เก่ามาพักอาศัยอยู่ที่หลังใหม่ ในเขตสถานกงสุลฝรั่งเศสต่อไป แต่
กงสุลฝรั่งเศสที่มาจากประจำอยู่ที่นั่นทศวรรษนั้นเป็นเวลาประมาณได้สัก ๒๒
เศษแล้วก็เห็นเลิกไปไม่มีมาประจำอีก.

พระเทพสงครามย่นบุญสุลัม ในครวเมืองจันทบุรี

ของมหาศกไทยเมืองจันทบุรี

วันที่ ๑๕ มกราคม รักษโกสัทรก ๑๒๓

พระเทพสงครามปลก ขอประทานทำรายงาน ราชการ ในหน้าที่
มหาศกไทย ขนบกท่านพระยาวิชาธิยิก ผู้ว่าราชการ เมืองจันทบุรี เพช
ไ้ให้นำขึ้นกราบเรียนพระเดชพระคุณพระยาควิสทเทพ ราชปลักทูลฉลอง
กระทรวงมหาศกไทย ถึงข้อความโดยย่อต่อไปนี้

๑. จำนวนข้าราชการ เมืองจันทบุรี ซึ่งมีตำแหน่งในงบประมาณ
คก ๑๒๓ รวมทุกแผนกการเป็นจำนวน ข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้ขึ้น้อยแล พล
กระเวน ๒๓๑ คน แต่ยังมีข้าราชการแลรับพระราชทานเงินเกษียณ
ในเวลานรวม ๑๖๕ คน เป็น ข้าราชการ แผนก มหาศกไทย ๑๐๓ คน
แผนกคลัง ๗ คน แผนกสรรพากร ๓๕ คน แผนกยุติธรรม ๒๔ คน
ส่วนที่มีตำแหน่งในงบประมาณแต่ไม่รับราชการ เมืองจันทบุรี คือ
แผนกโยธาส่วนไปรษณีย์ โทรเลข ๑๕ คน รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวนข้าราชการ
ที่รับราชการแล รับ พระราชทาน เงินเกษียณ อยู่ ในเวลานี้ ๑๘๔ คน
ยังมีตำแหน่งว่างรวมทั้งพลกระเวน ๕๒ คน.

๒. การสำมโนครวที่ไ้สำรวจไว้ในคก ๑๒๒ ๖ ชั่วแะมีจำนวน
กำนัน ๕๑ คน ผู้ใหญ่บ้าน ๑,๑๐๒ คน รายกรขาย ๓๖,๘๔๑ คน
หญิง ๓,๗๘๔ คน รวม ๗๔,๒๒๕ คน หลังการรับ ๒๔,๑๑๕ คนสั้ว
พาหนะม้า ๑,๐๓๑ ม้า โค ๑,๐๑๓ โค กระบือ ๒๙,๓๙๒ ขานพาหนะ

เรข. ๕, ๓๓๕ ล้า เกวียน ๓, ๐๓๐ เล่ม ขาวขึ้นประจักษ์
 ขอก ประจักษ์ ๕๗๕๘ กระบอก รวม ๕, ๕๗๗ กระบอก จำนวนวาทพระ
 สังฆมวาท ๑๕๕๖ วาท พระสงฆ์ ๑, ๒๘๓ รูป สามเณร ๓๓ องค์ คหบดี
 ๑, ๕๕๓ คน ตามวัดเหล่านั้นมีจำนวนโรงเรียน ๑๕ โรง นักเรียนรวม
 ๕๕๑ คน เกดาร์ โคนำบัญชีเทียบรายปีส่งพร้อมบัญชีรายงานแล้วรวม
 ๕ ฉบับ

๓. การจัดทำใหม่ ที่ใดที่คนในศกนี้ คงมีแต่การแบ่งหน้าที่กรรม
 การชำระความซึ่งยังคงอยู่มาแต่กระบวน เพ่งเริ่มลงมือจัดทำขึ้น
 เกษณอินวาทศก ๑๗๓๓ เพราะได้ร้อยชั่งร้อยล้าไป และการแก้ไขกฎหมาย
 แบ่งเป็นสองส่วน ส่วน อ. ๑๗๓๓ ใหม่ ที่ใดลงมือจัดทำใน เกษณอินวาทศก
 เหมือนกัน การนอกนั้นคงมีแต่การที่ใดที่มากแล้วแต่ก็กลั่นกรอง

การระดมประการใดจะขารมเป็นกฟง

ควรมีควรรแล้วแต่จะไปรัก

พระเทพสังครามไปราชการอำเภอคลองใหญ่

เกล้าฯ

ตำแหน่งสัสดี แทน

ของมหาชาติไทย ในเวลาที่เมืองจันทบูรถูกยึดครอง

ในกรณีพิพาทกับมหาอำนาจต่างประเทศเมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ นั้นถึงหาก
ว่ากระทรวงมหาดไทยระงับไว้ก่อนแล้วคงเพิกถอนใหม่โดยเสีย และผู้เขียนก็
เพิกถอนเสียราชการกระทรวงนั้นยังไม่ทันเกิดเสีย ไม่นานหาที่รับผิดชอบใน
เรื่องที่กล่าวถึงมาจนแล้ว ช่างไรนั้นเงิน เช่นเหตุได้ เกิดพิพาทลงให้ชาติ
ต่างประเทศมาปกครองเมืองจันทบูร แต่ก็มีผู้เขียนสั่งเดิรเห็นชัดเจนว่า
ผู้ทนายกระทรวงนั้นเห็นว่าเขาพยายามทวงวิถีทางที่จะให้ การปกครองให้
แน่นกำชัยเข้ทุกที จะเห็นได้จากในข้อสัญญาฉบับนี้เองก็มีข้อความให้ทำ
อะไรต่าง ๆ ว่ายแยกประการ ที่จะปฏิบัติให้สำเร็จการงานนั้นไม่ใช่เป็นของ
ง่ายเลย แม้จะปฏิบัติกันและกันแต่ก็จะต้องใช้เวลาหลายปี และถ้าดวง
ใจไปกันนาน เท่าไรนั้นก็ สำหรับผู้ปกครองซึ่งจะไม่มีโอกาสให้ยศกระทรวงถาวร
ต่อไป การทวงทวงของต่างประเทศมาปกครองนั้นผู้เขียนรู้สึกกระทรวง
กระเทือนในองกระราชย์ชวรชานเมืองจันทบูร เพราะเห็นว่า อยู่ ในชนชาติ
อันทรยศที่ระส่ำระสายไปอย่างยว ดั้งเดิมที่สรีโคเกิดชนแม่แต่เลกนอชชา
จะเข้ระชนวนให้ลูกหลานคนต่อไปได้ในทันที ทวยเหตุนี้จึงเขียนเรื่องให้
เขียน ศรัทธาโคกเสวโนและหวนเกรงภย รองนอชคณคณเวลาทวีราชการชย
นั้น ผู้ทนายศรัทธาโคกเสวโนและพวจะปรัยทุกชนโคกอย่างแท้จริง ในสมัย
นั้นก็มีเทพธิดาสมเด็จพระเจ้าอัฐิหวนและสมเด็จกรม พระยาคำรงราชานุ
ภาพเท่านั้น

เพราะความรู้สึกเกิดกระนั้นและโคกเสวโนก็ทวงถามว่ามานั้น เราจึง
พร้อมมือ พร้อมใจ เวระธยาคณคณคณ วิถีทางที่จะปฏิบัติตามข้อความ ๆ

ทบขมิ้นไว้ให้เรากองทำอย่างหนัก ในหนังสือสัญญาคราว
 นั้นที่เราทำกันอย่างไ้เร็วกว่าที่เราคาดหมายไว้ เมื่อสำเร็จครบถ้วนแล้ว
 เราทั้งสองก็ให้เงินชดเชยไป แต่ที่ถูกต้องดั่งเรื่องๆมาจนถึงเวลาที่เรา
 ได้คนชาวอเมริกันที่ทรงคุณวุฒิ บอกเยี่ยมใน การการเมือง ทางกฎหมาย
 และขึ้นแข็งในทางพละการ และเป็นคนที่มีแรงเกรงใจมากก็มีสเตอร์เตอร์-
 เบลมมาเยี่ยมที่ปรกษาพร้อมอยู่กับเรา เมื่อเราได้บอกเล่าให้ทราบเรื่องแล้วก็
 เห็น พึงบอกเราว่า เรื่องเมืองจันทบุรี เป็นเรื่องร้าย สำคัญที่สุด ใน การณ์เมือง
 ไทยที่เกี่ยวกับภัยทางประเทศยิ่งกว่าเรื่องใดๆ ทั้งหมด จึงได้ช่วยลงมือ
 ช่วยกันแสวงหาความกึกความสามารถที่จะทำการนั้นสำเร็จได้ แม้แต่เมื่อครั้ง
 ท้ายยุคครองระเทศแล้วมี ข้อข้อๆ เกือบๆ คลายไป อยู่ เมือง
 คราคีกราว ๓ ปี โดยอ้างเหตุว่าจำเป็นจะต้องรวบรวมรักษาทางของเรา
 กัน แต่ทรงแนะนำข้อๆ ว่าควรไว้ หาช่องทางที่จะหาทำไว้ชดเชยไป
 กับ และเมื่อเวลาที่จะลงมือฝ่ายเราเขาควรจะร้องขอว่าให้เขาชดเชยไป
 ให้พ้นจาก จันทบุรี เสียก่อน เราจึงเห็นสมควรที่เราจะไม่ว่า ขอมปญญัตตาม
 นชกจากนั้นยอมรับเรื่องที่จะยกยอให้เรากองทำการต่างๆ ทั้งเช่นเรื่องซุกซน
 ข้ายศพศุขไปฝังโฉมในกมเกียรติ ให้หาบ้านซ่อมมกตแก่ให้ถึงที่สุดทั้ง
 ไปโฉมหลายอย่าง เราได้รับกรับทำให้ตามขอ และการพิชิตลงลงของชน
 ในการรับเมืองก็ขออย่าให้มีเพราะจะทำให้ฝ่ายเขาเสียเกียรติยศ เราทั้งสอง
 ฝ่ายเขาไปยอมทำตาม ฉะนั้นจึงปรากฏว่ามีเขียนไปจัดการทำพิชิตของเมือง
 จันทบุรีและ ซักลงชาติไทยเช่นตอนเมื่อ กองทหารต่างประเทศได้ เลิกถอนไป
 หมดสิ้นเรียบร้อยแล้ว การเป็นมาประการฉะนี้

ยอดบัญชีสำโนครัวจำนวนคนพลเมืองรวม ๖ อำเภอ

จำนวน					
คก	กำหนด	ผู้ใหญ่บ้าน	พลเมือง		หลังคาเรือน
			ชาย	หญิง รวม	
๑๑๕	๕๐	๑๐๕๑	๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
๑๑๕	๕๐	๑๐๕๑	๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
๑๑๖	๕๑	๑๐๕๕	๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
๑๑๖	๕๑	๑๐๕๕	๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
๑๑๗	๕๑	๑๐๕๕	๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐
			๓๓๕๒๓	๓๓๓๓๖	๖๖๘๖๐

บัญชีพระสงฆ์รวม ๖ อำเภอ

ลำดับ	จำนวน			รวม
	วัด	พระสงฆ์	สามเณร	
๑๑๕	๑๕๕	๑๕๐๕	๓๕	๑๖๕๕
๑๑๖	๑๕๖	๑๕๕๕	๓๕	๑๖๕๖
๑๑๗	๑๕๗	๑๕๕๗	๓๕	๑๖๕๗
๑๑๘	๑๕๘	๑๕๕๘	๓๕	๑๖๕๘
๑๑๙	๑๕๙	๑๕๕๙	๓๕	๑๖๕๙
	รวม	๗๕๕๕	๑๕๕	๗๗๕๕

รวม ๖ อำเภอ + ๓๕ - ๓๕
รวม ๖ อำเภอ ๗๗๕๕

บัญชีตัวพาทนรวม ๖ อำเภอ

ศก	ตัวพาทน					ขานพาทน		หมายเหตุ
	ช้าง	ม้า	โค	กระบือ	เรือ	เกวียน		
๑๑๕	๓	๗๖๐	๕๕๕	๓๔๔๓๗	๓๔๖๗	๗๗๐๗	ต้นไม้ใช้ทำไม้ใหญ่	
๑๑๖		๗๖๗	๕๖๓	๓๕๗๓๕	๔๐๓๗	๗๗๐๘	หัวรวมความสองตัวจะ	
๑๑๗		๗๖๓	๕๕๓	๓๖๗๖๖	๓๖๓๕	๗๖๑๐	กลางเดือนกับความจริงมา	
๑๑๘		๘๘๕	๗๗๐	๓๕๐๑๗	๓๔๕๖	๗๖๕๕		
๑๑๙		๑๐๕๑	๑๐๑๓	๓๕๓๕๗	๕๕๓๕	๓๐๓๐		
		+ ๑๕๕๓	+ ๗๘๓	+ ๕๓๗๕	+ ๑๕๕๓	+ ๓๗๖	ต้นไม้ใช้ทำไม้ใหญ่ + ศก ๑๒๐ กับ ๑๒๑	

พระบาทสมเด็จพระบิรมหาราชเสด็จ

เยี่ยมจังหวัดจันทบุรี

เมื่อรัฐบาลไทยได้มีนโยบายให้จังหวัดจันทบุรีเป็นศูนย์กลางการค้ากับต่างประเทศ
กัลป์มาเป็น พระราชอาณาเขต ตามเดิมในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ (ร.ศ. ๑๒๖)
นั้นแล้ว ในระหว่างเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (สมเด็จพระ-
พุทธเจ้าหลวง) กำลังเสด็จประพาสยุโรป เมื่อความได้ทรงทราบใ้
ละของลุลพระบาทแล้ว จึงได้มีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จมาประพาสเยี่ยม
ชาวจังหวัดจันทบุรี และจันทบุรี การเสด็จครั้งนั้นสมเด็จพระมหานาค เมื่อ
การเสด็จ พระราชทานเยี่ยมจังหวัดจันทบุรี เป็นการเสด็จแล้ว จึงได้โดย
เสด็จมาประพาสจังหวัดจันทบุรี

การเสด็จประพาสจังหวัดจันทบุรี ตามลายบ้านเมืองได้ดำเนินการ
จัดรถเสด็จขึ้น เมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ ขึ้นในวันพระ
พระทนต์มหาจักรีกลีบวัดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ปากน้ำจันทบุรีในเวลา
กลางคืน จึงประทับแรมในวัดพระทนต์ปากน้ำจันทบุรี ในคืนนั้นที่
ปากน้ำแหลมสิงห์ (หัวแหลมสิงห์) แลที่นั้นขอเช่าแหลมสิงห์เจ้า
พนักงานได้ คอยแต่งความประทีปโคมไฟและตุ๊กตาก็มีประดับต่าง ๆ งามให้
ทอดพระเนตรตลอดคืน.

รุ่งขึ้น ๑๕ พฤศจิกายน ขึ้นในวันเสด็จเข้าจังหวัดจันทบุรี นับตั้งแต่
ปากน้ำแหลมสิงห์ แลที่ท่าเรือเมืองจันทบุรี ตลอดขึ้นไปสองฟาก
ฝั่งลำคลองจันทบุรี ได้มีกำนันผู้ใหญ่บ้านราษฎรพลเมืองมาคอยเสด็จ
พระบารมีอยู่หนาแน่น นอกจากภรรยาและบุตรหลานแล้ว เสด็จไป ซึ่ง

ในมาคอยเผารบสีเส็กอยู่เป็นจำนวนมาก นับตั้งแต่
 มาการสงครามกันด้วยเรือ ทูตนั้น
 มีพระยาชนกทนต์บรรพตพาลเจ้าหลายยศคน และท่าเกาะต่างๆ
 กัน บ้างเจ้าผู้ชายฉ้วน บ้างเจ้าผู้หญิงฉ้วน บรรดาเรือทุกๆ ลำย่อมคอย
 แกร่งกวาดแลกรอกไปไปไม่ เว้นมาตามเครื่องยศยศเข้า เช่นยอพา
 ขันกลอง ล้อโกธวันเสถียรเป็นต้น มารบรบแล้วรบสีเส็กอยู่พร
 ้อม ครั้นเวลาเช้าที่เกาะแห่งวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จจากเรือพระที่นั่งมหาจักรีโดยเรือไฟ ขนาวเล็ก
 พระมเหสีพระราชวงศ์และข้าราชการบริพารก็โดยเสด็จ ทั้งข้าราชการฝ่าย
 บ้านเมืองก็ไปรับเสด็จ ไปรอที่ปากน้ำจันทบุรีจนไปตามที่ซึ่งแล้วแล
 ตามปากคลองจันทบุรี บรรดาเรือทั้งนั้นแลพามาจอดที่ปากน้ำจันทบุรี
 รับเสด็จขึ้น ณ เมรุโคกเห็นเรือพระที่นั่งแลอนันตนาคราชแล้วต่างพากันโห
 ร้องถวายไชยมงคล สดับฟังความว่ารับเสด็จแล้ว บรรดาเรือ
 เครื่องยศยศเข้าชนกโร ทั้งกับบรรดาบริพารก็ขึ้นประดาน้ำ สดับระเบ
 เียงแซ่ เสียงกลองสนับทึบดังอยู่ในท่ามกลางทวนนา เมื่อบรรดาเรือ
 แล่นมาตามระยะทางนั้น เรือทุกๆ ลำก็พากันแหว พายเรือของชนก
 ห้อมล้อมขนานมากระพระที่นั่ง ครั้นเข้ามาลงท่าเรือ (ท่าหลวง) ใน
 จังหวัดจันทบุรี เมื่อบรรดาเรือขึ้นลงสัฟานภาเรือเป็นเวลา ๑๑.๓๐ น.
 กองทหารเรือก็ประจำอยู่ในค่ายทหาร กรมมณฑลก็ขึ้นใหญ่ เป็นพระ
 เกียรติยศ ๒๑ น.

ที่เวลาเช้าที่ปากน้ำหลวง ข้าราชการแลผู้ทูลมาไว้เสด็จอยู่ในเวลา
 นั้น มีว่า คือ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร เจ้าพระยาอนุชฌน

พระยาวิเชียรชัยภูมิสมุทเทศาภิบาล พระยานครไชยศรี
กับข้าหลวงและกงสุลฝรั่งเศสเป็นต้น.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้เสด็จขึ้นบรรพตพารา
แล้ว ได้มีพระราชโองการสืบราชสมบัติ และพระราชทานพระหัตถ์ให้ข้าราชการ
บรรดาศักดิ์มาคอยเสวยรับเสด็จอย่างคนสามัญ แล้วพระยาวิเชียรชัยภูมิสมุท
เทศาภิบาล ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จพระราชดำเนินโดยทางลาด
พระบาท ไปประทับที่เรือนยี่สามารุญะสมณศาล (หล.เจ้าริม่น้ำ) ซึ่ง
ทหารบ้านเมืองจักไวถวายเป็นที่ประทับ มีหมวกทหารเรือเป็นธงนำแล
ส่งเสด็จเป็นพระเกียรติยศจนถึงที่ประทับ มีพระราชวงศ์และข้าราชการ
ที่คอยเสด็จมาทูลในคราวนั้น มีเจ้าทิพย์ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนคร-
สวรรค์วรพินิต สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุนาภพ เจ้าพระยาสุร-
รังสรรค์มนตรีเอก (โศ. ยุนนาท) พระยาบรมมหาราชวังพลเอก (นพ. ไกรฤกษ์)
พระยาวิเชียรชัยภูมิ (น.ร.ว. สักขี สักขี) และพระยาวิเชียรประ-
คิษฐ์ (ประคิมขันธ์ พระนอ) เป็นต้น เมื่อเสด็จถึงที่ประทับแล้ว ทั่ว
เวลา ๑๒.๓๐ น. พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ได้เสด็จพระ-
ราชดำเนินโดยทางลาดพระบาท (ทรงพระเกี้ยว ๕ คนหาม) พร้อมด้วย
พระราชวงศ์และข้าราชการไปสู่ประทับพลับพลายี่สามารุญะไว ท่อน้ำค้ำ
กองทหารเรือ (ทรงยกที่บนศาลากลางวังหลวงเกษม) เพื่อเสด็จออก
รับคำถวายพระพรไชยมงคลของราษฎรพลเมือง ที่ประจักษ์พลับพล
กั้นหนึ่งจักไว ให้เป็นที่สำหรับพระสงฆ์ คอยเวียนหน้าตบพลาหมักราช-
การ และ ประชาชน พลเรือน ทอดชาติ ทุกภาษา คอยทูลนโมกราตรถวาย
คอบุญเผื่อแผ่พรหมคุณด้วยเครื่องสักการะบูชา บรรดาพรหมสงฆ์ต่าง ๆ เช่น

รโกะสีโรโตมังกร ทพกพอกำประชาชนนำไป
กถา พลัฒานัน ก็พากันประโคมแตรสังข์ เสียง
สนิ

ประชาชนพลเมืองก็พากันเปล่งเสียงโห่ถวายไชยมงคล
ต้านางความปลาบปลื้มยินดีทั่วหน้า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้า
หลวงได้เสด็จประพาสพระสงฆ์แล้ว สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว.
ชน นพวงศ์) เจ้าคณะมณฑลรัตนทวารวดีประจวบ ไก่สวกไชยปริศนา
เสร็จแล้ว เจ้าคณะจังหวัดกาญจนบุรีและพระพร และมหาราชภัฏสกล
แล้วไปรบกเกล้าพระราชทานขามซึ่งมีอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ แก่
บรรดาพระสงฆ์ทุกรูปแล้วได้เสด็จมายังหน้าพลัฒานัน และมี พระราช
ภัฏสกลทนายกรรมา ข้าราชการทนายธรรมบาลยงมุต พลัฒานัน บางคน
แล้วได้เสด็จออกรับคำถวายไชยมงคลของประชาชน ซึ่งพระยาวิชัย
ทิพย์สุภเทหกิจบาลเป็นผู้อ่านถวายบังคมทูลถวาย มีข้อความดังนี้

“ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระบรมราชโองาส นำนันทามัค
ของข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน และพ่อค้าพาณิชย์คนจาวะ ประ
ชาชาญกู บรรดามักและแห่งนาศีสถานทั่วจังหวัดเมืองรัตนทวารวดี
กราบบังคมทูล พระกรุณาทราบ ไฉ่ฉาดะของอุลัพระบาท ในมงคลสมัย ที่ไค
รับเสด็จออกทรงหนในคราวนี้ อันเอนเทคไคยังเกกยคยณค ทวหน้าหากสุ
มิไค ด้วยความนิยมเมืองนี้แต่ไคมาว่าเป็นเมืองไคของไคฉาดะของ
อุลัพระบาทขอพระราชทานทุกทว ไคเสด็จประพาส และ ทรงพระกรุณา
เคยแก่ชาวเมืองทั่วไปมาก ไคแต่เท่านั้น ครั้นถึงคราวคราวที่ไคอุกเกกช
แก่เมืองนี้ ก็กราบขอทวกันว่า ไคฉาดะของอุลัพระบาทไคทรงบำเพ็ญ
พระวระชารมเพชระบำยักความลำบาก ยากไร้องบ้านเมือง มิไคขอทวอน

ทั้งทรงพระยศสำคัญท่านบ้าง เพาะโดยบ้านเมือง
สมบรมชนโดยลำกัษมา วนการทรงสืบเรื่อไค
ด้วยอำนาจ พระวรยศสำคัญ ครว ยนักรรรม และ ยืนยงชนนาเว ภาทในก
ชาพระพทอภาทงหลายทเริ่งยมิไค ทวอนแลเห็นพระเมศาคาณปราคฏ
เสมอมาเชนน นวโชาวมมณนทพรางมปฏพทชมกพนอ้อยในไคฉะ
ของอธพระบาท เมอไคทราวยว่า ไมทรงสยายจนตงคองเสกขไปรักยา
พระองค์ในโรยประเทคักพณนชาวณณเรโนไ ทงหนากษยพ้งชาว สักทก
คราวทกะทราวยไค ครนไคทราวยว่าเสกขไปทงเรื่อพระบรมสจของคอย
ทลายความก้งวล เนไคแลเห็นพระองค์ทงพระสวโศภากษยปราคจาก
โรคาพาณมททิน ปราคฏน่กทาทพระพทอภาทงหลายในจันน ทาไค
ยลัมิไปไคทวความโสมนสนนท รงพรอมกนชะพระราชทานพระบรม
วโรกาส กรายม้งคมทลทววยไชเนมกค คือไคฉะของอธพระบาทไค ทง
พระเรื่อพระชนมายย่นนทาน ทรมด้วยสขสำราญนราคโรคาพาณปราค
จากภณนทราวย เสกขการรรมมาชวณนทพรางนทพวงพณนทของประชาชน
ทงหลาย สยไปไค รงชำนาน ชนร ชยไค สรรพราชการ ชมม พระราช
ทฤทททวง ทงสรงฉ่าย ทกะ ย้ายกัก สรรพคัทร ทุมร้าย และ ทกะ บ้าง
ความสมบรมต่งสยายของ สยามรัฐสยามณทล รงประสทอธสวสวสค
พพณนผลไคสมก้งพระราชทฤทททงานทกประการ ทววยเกด้าทววยกระ
หม่อมมชอเคชะ."

เมื่อพระยาวิชชาธิมมกัณฐ์คำนวาทพระพรไชยมงคลดลลงแล้ว พระ
บาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้มีพระราชดำรัสตอบว่า

“กฏระเบียบราชชนนีบนตึกของเรา ด้อยคำอันไพเราะซึ่งไต่ถลา

จนเจ้าทงหลาย ได้ให้ฉันทะมากล่าว เพราะหน้าเรา
รับไยเย็นอันมาก.

ก็กลับมา ขอมขึ้นที่เรามาขอมเขียนนัยเขียนนัย
ได้รู้สึกว่าเป็นมอญหนึ่ง ซึ่งอาชัษย์โรคและให้ความสำราญใจสำราญ
กาย เพราะได้มาอยู่ในถิ่นเป็นหลายคราวจึงเห็นทระนึ่งหมายจะขำรังให้
มีความเจริญขึ้น ความคุ้นเคยต่อประชาชนในถิ่นขอมมีเย็นอันมาก
จนเจ้าทงหลายระลึกได้ดั่งว่า รากองทางเห็นไปไม่ไคมาอยู่เมื่อนั้นถึง ๑๔-
๑๕ ปี กวญความจำเย็นแก่มิไคสลดความผูกพัน ในที่ขำรังเมืองนี้
ไคยเย็นเย็นสด และมีโรคดังไข้ระชุน ทงหลาย อันเห็นทระนึ่งคุ้นเคย
กัน และไคพะชาวสิ่งทุกขของเจ้าทงหลายอยู่เย็นนัย เมื่อเป็นโอกาสก็
จะไคมาเมืองนี้ในครั้งแรกซึ่งไคสลดลงไปนาน จึงมีความยินดีทัก-
เกื้อนไคยเย็น ซึ่งไคไคเห็นภูมิประเทศอันสวยงามรื่นเย็นทระนึ่งของเรา
ผลแห่งความมุ่งหมายอันรุ่งโรจน์ไคสลดไคสลด เป็นเหตุให้เกิด
ความชื่นชมโสมนัสในใจว่า ข้าพเจ้ามิไคสลดมาไป มีความสุข
สมปรารถนาสมกับความรักปรารถนาของเรา ทั้งไคเห็นหน้าพวกเจ้าทงหลาย
เยือกเย็นแสดงความรักอันดี สดไคเห็นความรุ่งโรจน์ไคสลดไคสลด
สมกับคำทักกล่าวว่า มีมิตรรักและมิตรใจ ในระหว่างตัวเรา และเจ้าทงหลาย
ความรู้สึกอันนอบน้อมแก่ความชื่นชมอันทักทวน.

บัดนี้ เมืองจันทบุรีไคเป็นเมืองไคญ ในมณฑลฝั่งทะเลตะวันออก ซึ่ง
รัฐบาลของเราไคกักขำรังใจเจริญขึ้น เราขอเชิญเจ้าทงหลายให้
กลับมาทำมาหากัน และประพาศกันไคสมควรแก่ความสุขธรรมซึ่งควร
ประพาศ และขอให้มีความไว้วางใจในข้าพเจ้าจะเป็นผู้ชื่นชมอันไคใน

เวลาที่เขาเกิดความสับสนมึนงง และระแวงผัวเมีย
ไป ในเวลาที่เขาทรงกลายต้องภัยไขทุกข์โดยอัน
จะแสดงความไว้วางใจว่า ข้าราชการทั้งปวงเป็นผู้ซื่อสัตย์เวลาที่จะ
ทำนุบำรุงให้เขาทั้งหลายมีความสุขถึงความปรารถนาของเขา
อันช่วยทำให้เขาทั้งหลายได้รับความเจริญสู่ศรีสวัสดิ์ ทำมาค้าขายได้
ผลเป็นสุขสืบบรรดากวชนคนทุกคนเทอญ.

เมื่อมีพระราชดำรัสสั่งแล้ว ช่างประชาชนก็พากันเปล่งเสียง
โห่ถวายไชยมงคลและแสดงความชื่นชมโสมนัสกันทั่วหน้า ทูลไป
ให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระแสงราชศัสตราให้แก่ท่าน
พระแก้วชัยอันวิจิตรวิเศษ และโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานฝ่าย
บ้าน มีรับราชการแรกเห่ร้องสวดมนต์ถวายไชยได้แก่ภักทพหลาย ที่
มาเผื่ออยู่ในบริเวณสนามหน้าพลับพลาขึ้นทิวเข แล้วเสด็จจากพลับพลา
ไปประพาสพักผ่อนของทททระโดยรอบบริเวณค่ายทหาร แล้วเสด็จกลับ
มาประทับที่ศาลารับแขก แล้วพระกระยาหารพร้อมด้วยพระราชวงศ์และ
ข้าราชการ แล้วแล้วให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานสิ่งของ
พระตกแก่ข้าราชการและภรรยาข้าราชการบางคน ทั้งโปรดเกล้าฯ ให้
ประชาชนชายหญิงเข้าเฝ้าทูลเกล้าฯ ถวายกอดไม่อยู่เทียบแต่สิ่งของ
ต่าง ๆ เมื่อเสร็จพิธี.

ครั้นเวลา ๑๕.๐๐ น. ให้เสด็จพระราชดำเนินประพาสตลาดกันทิว
โดยทางลาดพระบาท มีหมวกทหารเร้นาและสิ่งเช่นเกี้ยวกัน เวลา
เสด็จมาในถนนตลาด มีพ่อค้าประชาชน ตระเครื่องสักการบูชา แลคอยเฝ้า
รับเสด็จอยู่ทุกบ้านเรือน ชาวคนโก้นาสีของต่าง ๆ ชนนะมีเกล้าฯ ถวาย

พระพุทธเจ้าหลวงได้พระราชดำริสืบราชสมบัติพระ
เจ้าอยู่หัว และปกครองประเทศของ เช่น พลอยดี
แล้วเสด็จสู่เรือพระที่นั่ง โดยใช้เรือไฟเสด็จ
ออก สลัดจันทน์ทองไปสามลำนำ ข้าราชการและพลเมือง
ทักตามไปส่งเสด็จ ได้เปล่งเสียงโห่ร้องถวายไชยมงคล เป็นการส่งเสด็จ
อีกครึ่งหนึ่ง ส่วนบรรดาประชาชนที่หน้าเรือและเครื่องดนตรีต่างๆ มาตร
ล้าชยดี สักอัยตามลำน้ำนั้น ทางท้าวทนต์ประโคนเกรียงยศนครของนคร
แต่เปล่งเสียงโห่ร้องถวายไชยมงคล สิ้นสนับสนองที่เสด็จ และแต่ห้อม
ล้อมตามเสด็จเรือพระที่นั่งไปบนกระดาน้ำหน้าจันทน์ทอง เช่นเดียวกับ
คราวเสด็จมา เมื่อเสด็จเรือพระที่นั่งมาท้าวทนต์แล้ว ในวันนั้นได้
ไปทูลเกล้าฯ ให้เลยออกเรือพระที่นั่งกลับคืนสู่พระมหานคร.

ในการที่รับเสด็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่จันทน์ทองครั้ง
นั้น เห็นได้ว่าข้าราชการและไพร่บ้านพลเมือง ออกมารับพระเจ้าพระสังฆ
พริศพาณิกจากทุกภาคทุกภาษา ได้ทูลเกล้าฯ ถวายพระเศียรพระคุณ
จัดการรับเสด็จโดยความเกษมโห่ร้องกันทั่วหน้า เห็นกันว่า จัดการ
ทั้งชุม บั๊กอง แขนงโคมไฟ ตามราย ทางใน ถนน ตลาด จันทน์ทอง อย่าง วิจิตร
งดงามต่างๆ กันหลายชุม ทั้งตามระยะลำคลอง นั้นแต่กลองปาดกล
ขึ้นไป กับชุมขนาดใหญ่ข้ามลำคลองด้วย ๑ แห่ง และบั๊กองบั๊กอง
การร้องนันทน์เสด็จตลอดไป บรรดาเรือของราษฎรที่ไปรับ สักอัย กับ
แก้วด้วยแล้วไปกับเรือแลไปไม่ออกไม่ บ้านเรือนราษฎรที่คงอยู่ความร่มร
ความบริเวณในกลางจันทน์ทองทุกๆ แห่ง ก็ประดับด้วยไฟโคมไฟ
บุษบาขาวแดง ตกเครื่องสักการบูชาโดยทั่วไป ทอดเกล้าโรมันคาทอลิก ซึ่ง

[illegible]

